

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка

Олена Семеног

**УРОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
У ВИМІРАХ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ**

Суми – 2015

УДК 37.091.32:811.2:821:373.5

ББК 74.268.0

С 30

*Друкується згідно з рішенням вченої ради
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
(протокол №12 від 23.11.2015 р.)*

Рецензенти:

Л.Мацько, доктор філологічних наук, професор, дійсний член НАПН України
(Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова);

Т. Симоненко, доктор педагогічних наук, професор (Черкаський
національний університет імені Богдана Хмельницького);

В.Статівка, доктор педагогічних наук, професор (Сумський державний
педагогічний університет імені А.С.Макаренка).

Семеног О.

С 30   **Урок української мови у вимірах педагогічної дії:** навч.-метод.
посіб. / Олена Семеног. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка,
2015. – 334 с.

Структура і зміст посібника відповідають програмі для профільного навчання учнів загальноосвітніх закладів „Українська мова: 10–11 класи (*Профіль – українська філологія, профільний рівень*) (Укл.: Л.І. Мацько, О.М.Семеног.– К.: Грамота. 2011.– 134с.), затвердженій МОН України (наказ від 28.10.2010 р. №1021).

Матеріал книги дібраний і укладений відповідно до сучасних освітніх тенденцій в Україні, спрямований на формування комунікативних, лінгвістичних, лінгвокультурологічної й прагматичної компетенцій учня з урахуванням мовної, лінгвістичної, соціокультурної, діяльнісної змістовних ліній за Державним стандартом з української мови. Вправи та завдання уроків зорієнтовують на поглиблення знань з історії мови, сучасного українського та світового мовознавства, розширення уявлення про лінгвістику тексту, теорію мовленнєвої діяльності, опанування технології дослідницького навчання. Текстовий матеріал зорієнтовує на активізацію пізнавальної діяльності учнів, розвиток духовної сфери особистості, виховання патріотизму, формування естетичного бачення світу, морально-етичних переконань, мовних смаків і мовного чуття рідного слова.

Для учителів-словесників, студентів, магістрантів, викладачів, керівників педагогічної практики.

УДК 37.091.32:811.2:821:373.5

ББК 74.268.0

© Семеног О., 2015

© СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2015

ЗМІСТ

УРОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ У ВИМІРАХ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ	5
ФОНЕТИКА	24
Тема 1. Фонетика української літературної мови як учення про її звукову систему.....	24
Тема 2. Основні фонетичні одиниці української мови: звук, склад, фонетичне слово, фраза.....	32
Тема 3. Особливості реалізації фонем в мовленні.	42
Тема 4. Основні історичні чергування голосних.	50
Тема 5. Основні історичні чергування приголосних звуків при словозміні і словотворенні	60
Тема 6. Асимілятивні, дисимілятивні процеси, подовження, спрощення у групах приголосних	70
Тема 7. Милозвучність української мови	80
Тема 8. Стилiстичні засоби фонетики	86
ФРАЗЕОЛОГІЯ.....	95
Тема 9. Фразеологічні одиниці української мови	95
Тема 10. Джерела і національно-мовний колорит української фразеології.	103
Тема 11. Прислів'я і приказки, крилаті вислови	113
Тема 12. Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів.....	120
Тема 13. Фразеологія художнього мовлення	133
Тема 14. Наукова, публіцистична, офіційно-ділова фразеологія.....	141
ЛЕКСИКОГРАФІЯ	151
Тема 15. Українська лексикографія як розділ мовознавства про укладання словників	151
Тема 16. З історії лексикографії	161
МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР	170
Тема 17. Морфемна і словотвірна структура слова	170
Тема 18. Основні способи словотвору в сучасній українській мові	184
Тема 19. Етимологія як учення про походження слів.....	198
Тема 20. Творення прикметників та іменників.....	211
Тема 21. Творення дієслів, прислівників.....	224
Тема 22. Стилiстичне використання засобів словотвору.....	237

Тема 23. Національно-специфічне вживання зменшено-пестливих форм.....	247

МОРФОЛОГІЯ..... 259

Тема 24. Граматичні категорії, граматичні значення і граматичні форми.....	259
Тема 25. Повнозначні та службові частини мови	265
Тема 26. Морфологічні засоби виразності мови. Морфологічні норми ..	272
Тема 27. Прийменник, його особливості	286
Тема 28. Сполучники сурядності та підрядності	300
Тема 29. Частки, групи за значенням.	310
Тема 30. Зв'язка. Вигуки, їх ознаки та розряди	322

УРОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ У ВИМІРАХ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

Людиноцентризм і дитиноцентризм як невід'ємна риса гуманістичної концепції освіти мають пронизувати навчально-виховний процес загальноосвітньої школи. Це означає звернення до розуму і душі. Окреслені завдання актуалізують увагу до особистостей учителя й учня, які «ведуть освітньо-культурний діалог за критеріями: знання, мистецтво комунікації, новітні технології, духовне проникнення в сутність предмету, явищ, речей; ціннісні відношення та нові смисли, – ставлячи реальні і раціональні акценти» (Л.Мацько)¹. У такому діалозі, слушно зауважує психолог Т.Щербан², поєднуються дві позиції розуміння, два рівноправних голоси; у двоголосому слові, в репліці інша думка так або інакше враховується: на неї реагують або передбачають, вона переосмислюється або переоцінюється.

У час розширення «горизонтів бачення людиною світу і себе в ньому»³ діалог соціокультурних індивідуальностей насамперед важливий для старшої профільної школи. Саме на цьому етапі знання, набуті на попередніх етапах, перетворюються в дію, а результатом її є «міцні навички та шляхетна поведінка» (Л.Мацько). Роль української мови в цьому процесі є особливою: йдеться про і комунікативний простір навчально-виховного закладу загалом, про мову навчальних предметів, і, власне, предмет профільного навчання.

Однак, як показує аналіз шкільної практики, мовне навчання не стимулює вільне володіння мовою. Причинами вважають ігнорування особистісного досвіду і "культури Майстра" (М. Бахтін); пріоритет педагогічного впливу над педагогічною взаємодією; переважання монологічних форм і методів над діалогічними; недооцінку духовно-моральних цінностей мовно-літературних предметів у виробленні системи переконань та ціннісних орієнтацій. Натомість убогість слова, за В.Сухомлинським, веде до убогості думки, а убогість думки - до моральної, інтелектуальної, емоційної, естетичної товстошкірості. Отже, важливою є така педагогічна дія вчителя, «у якій учням було б цікаво вчитися, а процес навчання став результатом спільної праці учителя й учня»⁴

Сьогодні, коли трансформуються основоположні морально-етичні цінності, моральні норми й ідеали, відбувається війна зі злом, від дій Учителя в українському суспільстві значною мірою залежить моральне здоров'я, моральний дух молодих громадян. У педагогічній дії, – переконливо доводив Іван Андрійович Зязюн, – є два рівнозначні суб'єкти за змістовною сутністю –

---

¹ Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі /Любов Мацько: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.-606с.

² Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування: Монографія. - К.: Міленіум, 2004. - 345 с.

³ Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії /Зязюн І.А.: монографія. - Черкаси: Вид.від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. - 608 с.

⁴ Мозговий В. Л. Режисура педагогічної дії : теоретичний і методичний аспекти : монографія / Віктор Мозговий. – Миколаїв : Іліон, 2014. – 492 с.

Людина і Людина. Вони мають створювати один одному відчуття спокою, рівноваги, благополуччя, щастя. Як це зробити – знає передусім педагог. Він має навчити цього своїх учнів...Навчити ненав'язливо, нетенденційно⁵. Важливо сприймати урок не лише як суто дидактичне явище, а й як специфічну форму духовного спілкування вчителя з учнями, їхньої спільної життєдіяльності” І. А. Зязюна, що саме „Дія – дії, взаємодія – взаємодії є домінантними об'єктами дослідження психопедагогіки”.

Ефективною формою педагогічної взаємодії, співпраці, співтворчості і взаємозбагачення вчителя й учнів у навчанні української мови виступає освітній діалог мовних особистостей. Як концепт культурологічної освіти, діалог оптимізує залучення особистості до світу культурних цінностей. Як категорія психології, діалог виступає однією з форм організації мовомислення, забезпечує формування мовного чуття, мовного смаку, усвідомленої позитивної мовної поведінки і мовно-естетичного досвіду. Прискіпливо досліджують ці якості прагма-, психолінгвістика і такі нові відгалуження інтегрованих наук, як вікова лінгвістика та лінгвоандрагогіка.

Особливості україномовної допрофесійної підготовки окреслюються науковцями й освітянами у програмах і методиках навчання в гімназіях, ліцеях, коледжах, школах (О.Біляєв, О.Горошкіна, Т.Донченко, В.Дороз, С.Караман, М.Пентиліук, Л.Скуратівський, Ю.Романенко, В.Тихоша, Г.Шелехова, І.Ющук та ін.). Діалог у наукових студіях розглядається як засіб духовного становлення особистості (М. Бахтін); засіб спілкування, що стимулює моральне й духовне становлення учасників спілкування (М. Бубер, Я. Ясперс); засіб духовного спілкування, обміну духовними цінностями та пробудження взаємного інтересу вчителя та учнів (І.Зязюн, В. Сухомлинський, Е.Помиткін); форма розвитку індивідуально-неповторного мислення учня, засіб побудови суб'єкт-суб'єктних відносин у дидактичному процесі (С. Курганов, Г.Салашенко, Т.Щербан). Режисуру педагогічної дії визначають як творчу функцію учителя, що спрямована на результативну педагогічну взаємодію з метою реалізації завдань освітнього процесу (І.Зязюн, О.Лавріненко, В.Мозговий).

Важливою для нашого дослідження є наукова позиція Т.Щербан. Психолог наголошує: навчальне спілкування має бути розбудоване в системі тріади “суб'єкт - предмет - суб'єкт”. Її ефективність визначається віковими можливостями учнів і специфікою змісту навчального предмета, що має суттєво сприяти розвитку творчих здатностей суб'єктів учіння⁶.

З урахуванням зазначених вище підходів розглянемо концептуальні засади навчання української мови у старших класах крізь призму педагогічної дії.

Мета профільного навчання української мови полягає у формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами

---

⁵ Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії /Зязюн І.А.: монографія. - Черкаси: Вид.від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. - 608 с.

⁶ Щербан Т.Д. Психологія навчального спілкування: Монографія. - К.: Міленіум, 2004. - 345 с.

сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається готовністю до подальшого професійно-орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та діяльнісно їх реалізовувати.

Щоб формувати в учнів такі мовно-фахові якості, носієм цих якостей і незаперечним взірцем повинен бути насамперед сам педагог. «...Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця, що проникає в характер, - писав К.Ушинський, - навчання не можливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна сформувати характер. Причини такого морального магнетизування приховані глибоко у природі людини»⁷.

Педагог має бути не лише знавцем лінгвістичних законів і літературних тонкощів, а й психологом-практиком, майстром діалогічної взаємодії, що ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, щирості і природності у спілкуванні, сприйнятті учнів як партнерів, прагненні до духовного взаємозбагачення і доказу істинності знання. Діалог, у процесі якого відбувається обмін не тільки знаннями, а й особистісними смислами, співпраця і співтворчість, знижує тривожність, стимулює розвиток позитивної “Я – концепції”, забезпечує гуманістичний, демократичний стиль спілкування в системі “учитель — учень”⁸. Саме така мовна особистість учителя спроможна формувати мовну особистість учня, рівні й етапи якою окреслені в теоретико-гносеологічній моделі Ю.Караулова⁹

Вербально-семантичний рівень (внутрішній лексикон особистості), представлений у мовній свідомості у вигляді лексико-семантичних груп, граматичних засобів, словосполучень і речень; рівень володіння повсякденною мовою на основі знань мовної системи. У психологічному плані учень виявляє себе насамперед як емпатійна особистість, уміє здійснювати рефлексивну діяльність.

Лінгво-когнітивний рівень представлений тезаурусом особистості. Його одиницями виступають поняття, слова-символи, образи, уривки фраз, які виформовуються в кожній мовній індивідуальності в більш або менш упорядковану й систематизовану мовну картину світу. Саме через слово, мову

---

⁷ Ушинський К.Д. Три елементи школи // Хрестоматія з української класичної педагогіки К.Ушинський, С.Русова, А.Макаренко, Г.Ващенко, В.Сухомлинський: навч. посібник / В.П.Кравець (уклад.), О.І.Мешко (уклад.). — К. : Грамота, 2008. — 768с.

⁸ Салашенко Г. М. Дидактичні умови організації навчального діалогу “вчитель — учень” у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в загальноосвітній школі: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.09 / Г. М. Салашенко.- Кривий Ріг, 2008.- 24 с.

⁹ Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность /Караулов Ю.Н. - Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 264 с.

спілкування, сформованість ціннісних установок учителя відбувається формування ціннісних установок учня.

Мотиваційно-прагматичний рівень, або рівень діяльнісно-комунікативних потреб визначається лексиконом особистості, пізнавальною діяльністю, інтелектуальною сферою, інтересами, мотивами особистості. Саме прагматикон зумовлює встановлення відповідних умов реального спілкування, моделювання в межах мовленнєвих потреб суб'єктів спілкування ситуацій спільної пізнавальної діяльності.

Основна увага у процесі навчання має зосереджуватися на досконалому володінню живою усною мовою, сприйманні і розумінні природи і сутності мови, її поліфункціональності, ролі і значення в сучасному суспільстві. Мовно-особистісний простір старшокласника важливо наповнити перцептивним, маєвтичним, конкретно-чуттєвим, образно-уявним, понятійно-когнітивним, сугестивним, етноментальним, духовно-культурним, соціосупільним компонентами як основою мовнокомунікативних компетенцій молоді людини. Їх набуття відбувається шляхом:

- засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах; оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації; генерування вартісних зразків мовленнєвої творчості; виховання потреби самоосвіти й самооцінки для постійного вдосконалення особистісно-мовленнєвої діяльності;

- оволодіння умінь сприймати, впізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; сприймати мову як мистецьке явище, що має етичну й естетичну цінність;

- формування умінь і навичок переконливо викладати свої думки, дискутувати, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами; вести діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету і толерантності (Л.Мацько).

Уроки української мови спрямовуємо на вирішення комплексу завдань навчання, виховання і розвитку сучасної, конкурентноспроможної на ринку праці особистості. Йдеться про потребу:

- виховувати громадянина і патріота Української держави, формувати усвідомлене ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, моральної і культурної цінності, знати сучасну українську літературну мову й досконало володіти нею в усіх сферах суспільного життя, виробляти готовність до адекватного вибору й отримання професійної гуманітарної (філологічної) освіти;

- розвивати інтелектуально-креативні здібності школярів, їх інтерес до вивчення української мови, прагнення до творчого осягнення вершин української культури й мистецтва слова;

- *формувати мовні компетенції* учнів, тобто системні знання про мову як засіб вираження думок і почуттів людини; виробляти практичні навички володіння культурою мови, дотримання в усних і письмових висловлюваннях

орфоепічних, орфографічних, лексичних, морфологічних, стилістичних, пунктуаційних норм, користування лінгвістичними словниками;

- прищеплювати мовний смак, розширюючи філологічний кругозір, удосконалювати вміння застосовувати набуті знання у роботі з мовним матеріалом;

- *формувати лінгвістичні компетенції* учнів, поглиблюючи їхні знання про українську мову як багатофункціональну знакову систему й суспільне явище, про мовознавство як науку і праці вітчизняних лінгвістів, здатності до мовної рефлексії, інтелектуалізації мовлення учнів;

- *формувати мовленнєві комунікативні компетенції* через:

а) збагачення знань про функціонально-стилістичну систему української мови, засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах, оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, генерування вартісних зразків власної мовленнєвої творчості, виховання потреби самоосвіти і самооцінки для постійного вдосконалення особистісно-мовленнєвої діяльності;

б) оволодіння вміннями сприймати, розпізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення; сприймати мову як мистецьке явище, що має етичну й естетичну цінність;

в) розвиток умінь і навичок переконливо викладати свої думки, дискутувати, використовуючи різні способи аргументації, вести діалог із співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету; працювати з різними типами текстів, у тому числі й з кібературою, з мовними формами різних жанрів, стилів і підстилів; оволодіння інтерактивними методами навчання¹⁰;

- *виробляти лінгвокультурознавчу компетенцію*, формуючи цілісне уявлення про мову як національно-культурний феномен, розуміння національної своєрідності української мовної картини світу, знання констант української національної культури, концептуальних лінгвокультурем, виховання поваги до інших етносів, їхніх мов, звичаїв, традицій, культури, історії;

- *формувати дослідницьку компетенцію*, вдосконалювати вміння і навички самостійної філологічної роботи з навчально-науковим текстом, різними джерелами наукової інформації з лінгвістики, зокрема електронними, розвивати вміння інформаційної переробки тексту, здійснювати пошук інноваційних технологій.

---

¹⁰ Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі /Любов Мацько: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.-60бс.

Щоб реалізувати ці завдання, застосовуємо текстоцентричний підхід і зосереджуємо увагу на інтегруванні теоретичних і прагматично орієнтованих розділів курсу сучасної української літературної мови (фоностилістика, стилістична лексикологія, граматична стилістика, стилістика і культура мовлення, риторика), ширшому використанні нових освітніх технологій, у тому числі науково- і навчально-популярних посібників, довідниково-енциклопедичних, мультимедійних навчальних комплексів, які поєднують граматичний опис, словник, дидактичні матеріали, навчальні й контрольні тести.

Навчання учнів 10-11 класів реалізує компетентнісний, функціонально-діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи. Особливо посилюється увага до компетентнісного підходу, запропонованого Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти, та розробленого українськими вченими особистісно-орієнтованого підходу до навчання української мови. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти орієнтують усіх, чия діяльність пов'язана з організацією вивчення мови, "базувати свою роботу на потребах, мотиваціях, характеристиках і ресурсах учнів", що практично означає значну індивідуалізацію мовної освіти, а значить і навчального процесу¹¹.

Зміст курсу являє собою єдність процесу поглибленого засвоєння основ лінгвістики, мовних одиниць сучасної української літературної мови, теорії мовленнєвої діяльності, процесу формування умінь нормативного, доцільного, оптимального використання мовних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування. Мовнокомунікативні (соціо-, прагмалінгвістичні) компетенції становлять основу рівнів користування мовою у старшій школі, що укладені з урахуванням "Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти".

З *лінгвістичних* компетенцій (орфоепічної, орфографічної, фонологічної, семантичної, граматичної і лексичної) бажано особливо актуалізувати *лексичну* (лексикон), *семантичну* і *граматичну* (семантикон). Опанування інших компетенцій (орфоепічної, орфографічної, фонологічної), засвоєних у попередніх ланках навчання і таких, що стали уміннями, продовжується, але функції такого навчального матеріалу ширші, багатоаспектні, зі зміщеними акцентами на складних орфограмах і пунктограмах. Зміна соціодинаміки спричинює більшу увагу до *соціолінгвістичної* і *прагматичної* компетенцій (прагматикону), зокрема до опанування лінгвістичних маркерів соціальних стосунків, етномовних універсалій мовних етичних формул, стилів, підстилів і профільних мовних жанрів, що сформувалися на профільній інформації, її понятійному змісті і каналах передачі¹².

Невід'ємною складовою навчального курсу української мови є *лінгвокультуроснавча компетенція*. Вивчення лінгвокультури спрямовуємо на

---

¹¹ Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – 273с.

¹² Мацько Л.І., Семенов О. М. Українська мова: 10 – 11 класи. Програма для профільного навчання учнів ЗНЗ. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. – Суми: РВВ СОІППО, 2010.- 82 с.

усвідомлення мови як національно-культурного феномену, розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого спілкування, пізнання культури рідного народу в "діалозі" з іншими слов'янськими та неслов'янськими культурами. Ознайомлення із цариною народних традицій, фольклорних жанрів, національною літературою формує уявлення учнів про шлях духовно-культурного розвитку рідного народу, особливості його ментальності, самобутність української культури. Через емоційне переживання, пізнання моральних норм і культурних цінностей школярі готуються до подальшого самостійного спілкування з мистецтвом слова, відбувається їх індивідуально-творчий саморозвиток.

Змістове наповнення базових компетенцій має бути реалізовано у взаємопов'язаних змістових лініях: *мовній, лінгвістичній, мовленнєвій (комунікативній), соціокультурній і діяльнісній (стратегічній)*. Коротко охарактеризуємо їх.

Мовна змістова лінія представляє собою системний виклад сучасної української літературної мови з урахуванням внутрішньорівневих, міжрівневих і міжпредметних зв'язків. Провідними у вивченні мають бути семантичний і функціональний аспекти, що передбачають посилення уваги до значення і функцій мовних одиниць. Зокрема синтаксис повторюється на морфологічній основі; цілісність і системність знань і вмінь з пунктуації забезпечується широким зверненням до тексту, увагою до авторської пунктуації, складних випадків застосування пунктуаційних правил.

Лінгвістична змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовно-мислительних здібностей та умінь учнів поглиблено опрацьовувати теоретичні питання мовної структури, творчий доробок учених-лінгвістів, письменників, діячів культури та представлення їх як висококультурних мовних особистостей, аналізувати мову фольклорних і художніх творів, літературознавчих, історичних, географічних та інших текстів, виконувати завдання на мовне вправління, творчі завдання, ознайомлювати з методикою науково-дослідницької роботи з етнолінгвістики, мовного родинознавства, лінгвокраєзнавства.

Учні мають засвоїти з-поміж інших такі теми, як «Основні етапи формування і розвитку української національної мови», «Особливості розвитку української мови на сучасному етапі», «Місце фонетики та орфоєпії в національно-мовному просторі особистості», «З історії становлення і розвитку української орфографії», «Діалекти як історична база літературних мов. Мова міста. Український міський сленг. Мова села», «Українізми в лексичному складі інших мов», «Слова з національно-культурним компонентом значення», «Варваризми», «Етнографізми», «Топоніміка й ономастика у складі української лексики», «Галузева термінологія», «Національна специфіка української фразеології», «Українська лексикографія», «Активні процеси в українському словотворі» (10 клас); «Роль мови у формуванні й самовираженні особистості», «Українська мова в контексті української культури», «Українська мова в «діалозі культур», «Історія мовознавства в особах», «Складні випадки кваліфікації другорядних членів речення», «Національний колорит синтаксичних структур - паремійних

висловлювань», «Роль звертання у вираженні етнокультурознавчої специфіки діалогічного спілкування», «Синтаксис і стилістика тексту», «Період як засіб експресивного синтаксису»; блок «Лінгвістична риторика» реалізується в темах «Елокуція й елоквенція як учення про мовну форму промов», «Меморія як система усного запам'ятовування мовлення», «Еристика як мистецтво суперечки», «З історії риторики й ораторського мистецтва», «Розвиток риторичних традицій в Україні» (11 клас).

Зміст навчального матеріалу пронизаний новаційним текстоцентричним підходом, тобто мовні одиниці пропонується вивчати, проектувати й використовувати як одиниці текстотворчі. Уводиться тема «Текст. Синтаксис і стилістика тексту». Опанування стилів мовлення (до вивчених залучаємо також епістолярний та конфесійний стилі) розглядаємо через призму виражальних засобів мови та обов'язковий і бажаний спектр лексичних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних засобів. Таким чином, ідеться про формування системи знань функцій мови та умінь творчого володіння мовою.

Мовленнєва (комунікативна) змістова лінія спрямована на формування і розвиток мовленнєво-мислительних здібностей та умінь: формування умінь переконувати, спростовувати чужі аргументи, обґрунтовувати власну позицію з наведенням системи аргументів; відповідно до поставленої мети здійснювати цілеспрямований пошук інформації у джерелах різного типу і критично оцінювати її достовірність; робити висновки з прочитаного або почутого; аналізувати мову окремих персонажів, промови визначних діячів минулого і сучасності, особливості мови інформаційних відеороликів та відеосюжетів; володіти основними видами публічних виступів (висловлювання, монолог, дискусія, полеміка), вичитувати редагувати текстові зразки, конструювати виступи, діалоги і полілоги.

У 10 класі пропонуємо вивчення тем «Мовленнєве спілкування», «Монологічне і діалогічне мовлення», «Жанри розмовного мовлення», «Різновиди наукового стилю: науково-навчальний і науково-популярний та їх особливості»; в 11 класі – «Підрозділи стилістики: стилістика мови (практична) і стилістика мовлення (функціональна)», «Сфери поширення і головне призначення конфесійного й епістолярного стилів», «Мовний етикет - невід'ємна складова офіційно-ділового стилю», «Техніка підготовки ораторського виступу».

Соціокультурна змістова лінія - інтегративна. Вона логічно доповнює і взаємопов'язує інші змістові лінії та реалізується в системі навчальних тем з етно-, соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокраєзнавства, текстів і усних висловлювань, які віддзеркалюють національну культуру українського народу та подають кращі зразки світової культури. Провідним постає розвиток духовної сфери особистості, зокрема виховання патріотизму, моральних переконань, активізація пізнавальної діяльності учнів, відчуття прекрасного, збагачення словникового запасу, формування особистісних переконань, вигранення власного духовного світу. Змістова лінія спрямовується на формування умінь виконувати історико-культурологічні коментарі до національно-культурних лексем, проводити етнолінгвістичне дослідження, укладати мовні, літературно-

краєзнавчі альбоми етнографічних районів України; вилучати соціокультурну інформацію з різних джерел, опанувати різні способи збору, узагальнення, систематизування лінгвокультурної інформації, працювати з центрами української культури, готувати тематичні екскурсії, зустрічі, олімпіади, вікторини, ігри, конкурси, укладати тематичний словник-тезаурус.

Кожну з тем соціокультурної змістової лінії спрямовуємо на більш якісне представлення української мовної особистості й вибудовуємо за принципами концентричності і спіралевидності. Зокрема, блок «Учень і українська мова» (10 клас) розкриваємо в темах «Мовне родинознавство» (Родина - плекальниця пошанівку до рідної мови. Семантика і етимологія назв спорідненості і свояцтва. Етноестетика мови родинних і календарних обрядів. Здорове харчування. Фамільна честь. Знатні родини України), «Український мовленнєвий етикет» (Пошанна пареміографія, її виховне значення. Лексеми і фраземи на позначення гостинності. Традиції мовних звертань), а потім розширюємо у блоках «Українська мовна особистість і Україна», «Українська мова і національна історія, духовна культура» (11 клас).

Блоки «Національно-мовне виховання особистості», «Українська мова, народ, національна історія, культура» (Етнічна культура українського народу, відображена в народних традиціях і звичаях, в усній народній творчості. Національно-мовний образ України, українського простору. Мовосимволи української державності - 10 клас) поглиблюємо в 11 класі. Розгляд блоку «Лінгвокультурні особливості регіонів України» (теми: «Етнічні регіони України – етнічна біографія українського народу. Волинь, Полісся, Північ, Середня Наддніпрянина, Поділля, Слобожанщина, Карпати, Буковина», «Мова, родинні і календарні обряди, ремесла жителів різних регіонів України» продовжується у блоках «Українська мова і світ», «Українська мова серед інших слов'янських і неслов'янських мов».

У випускному класі пропонуємо ввести блок «Українська мова в Інтернет-джерелах» (Інформаційні технології в сучасній освіті. Філологічні, лінгвістичні Інтернет-сайти, українські мультимедійні CD-навчальні видання. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Електронні словники, довідники. Електронні бібліотеки, Web-сайти шкіл. Web-форуми, телеконференції. Робота з Web-сторінками мовознавців. Укладання власної електронної бібліотеки). Опанування цих тем сприятиме формуванню у старшокласників інформаційної та дослідницької компетенцій, зокрема умінь і навичок самостійної філологічної роботи з навчально-науковим текстом, різними джерелами наукової інформації з лінгвістики, в тому числі електронними, умінь самостійного пошуку, відбору, інформаційної переробки тексту. До того ж використання вчителем української мови і літератури сучасних інформаційних технологій на уроках та позаурочній діяльності стимулює процеси індивідуалізації, диференціації, інтенсифікації подання навчального матеріалу. Інтернет привчатиме учнів до дистанційних форм самонавчання, які стануть у нагоді у вищій школі.

Діяльнісна (стратегічна) змістова лінія за Державним стандартом реалізується паралельно у мовленнєвій (комунікативній) і соціокультурній змістових лініях, збагачується за рахунок прагматичної лінгвістики. Ця змістова

лінія спрямована на формування умінь виконувати завдання на мовне вправляння (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, відгадування мовних загадок, ребусів, кросвордів, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних задач тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів, оповідей у народно-розмовній манері, розповідей різного типу, переказів з творчим завданням; моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; брати участь у рольових іграх, в роботі у групах, у парах; складати проекти різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання; здійснювати самостійну пошукову роботу на основі фахових філологічних та методичних журналів, передач радіо і телебачення, філологічних, лінгвістичних Інтернет-сайтів, електронних словників, довідників, Web-сторінок мовознавців й укладати власну електронну бібліотеку; брати участь в учнівських конференціях, прес-конференціях, Інтернет-конференціях; конкурсах, громадсько-політичних заходах, організації свят рідної мови, мовних вікторин, у роботі наукових гуртків та проблемних груп філологічного профілю, готувати реферати, дидактичні матеріали за дорученням учителя, здійснювати мовну консультативну допомогу учням середніх класів. Учням пропонуються також завдання творчого характеру для самоаналізу і самооцінювання та для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

Щоб виконати пошуково-дослідницьке творче завдання, учень поетапно планує, а потім здійснює, коректує, конкретизує, моделює, прогнозує власну діяльність, добирає переконливі аргументи чи спростовує наявні для доведення власної думки, застосовує набуті уміння в різних життєвих і навчальних ситуаціях спілкування, доцільно користується комунікативними стратегіями та стратегіями співпраці.

Навчання української мови забезпечує реалізацію як внутрішньопредметних (міжрівневих), так і міжпредметних зв'язків, створює передумови для усвідомлення художньої літератури як мистецтва слова, закладає основи, важливі для опанування іноземних мов та інших шкільних предметів гуманітарного та негуманітарного циклу. Невід'ємною складовою шкільного курсу виступає лінгвістичний аналіз тексту.

Провідні дидактичні й методичні принципи навчання української мови такі: взаємозв'язок навчання, виховання і розвитку; демократизація, гуманізація, креативність; особистісна зорієнтованість; активна пізнавальна діяльність; органічне поєднання навчання мови й мовлення; практична спрямованість навчання; інтеграція лінгвістичних понять; урахування поліфункціональності рідної мови; культуровідповідність; наступність; комунікативно-діяльнісний підхід.

Зокрема *принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку* орієнтований на забезпечення гармонійної реалізації основних загальноосвітніх функцій навчального предмета; реалізація *принципу інтегративності* означає прагнення подати шкільний курс української мови у тісному зв'язку з іншими навчальними предметами (літературою, іноземною мовою, історією); *принцип*

особистісної орієнтації навчання визнає цінність учнівської особистості, вияв і розвиток її здібностей, забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, врахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні та саморозвитку; *соціокультурний принцип* передбачає опанування мови як національно-культурного феномену, що відображає духовно-моральний досвід народу, зв'язки української мови з національними традиціями українського народу, усвідомлення учнями краси, виразності й естетичних можливостей рідного слова.

Принцип креативності виявляється у здатності до творчості, розвитку творчих здібностей особистості у процесі опанування української мови як системи і засобу комунікації; *комунікативно-діяльнісний принцип* спрямований на опанування мови як засобу спілкування у процесі взаємопов'язаного і цілеспрямованого вдосконалення аудіювання, читання, говоріння та письма; *принцип органічного поєднання навчання мови й мовлення* як засобу і способу мовленнєвої діяльності, її змісту і форм означає, що вивчення мови є не тільки метою, а й засобом досягнення основної освітньої мети; *принцип урахування поліфункціональності рідної мови* (ідентифікаційної, комунікативної, пізнавальної, культуроносної, експресивної, естетичної, креативної функцій) за умови вмілого його використання засвідчує й реалізує невичерпні потенційні освітні можливості української мови; *принцип практичної спрямованості навчання* реалізується в різнобічному і систематичному збагаченні мовлення учнів лексичними, фразеологічними, граматичними, стилістичними виражальними засобами мови.

В основу критеріїв оцінювання навчальних досягнень старшокласників (профіль – українська філологія) покладені критерії оцінювання програми з української мови для 5-11 класів. Специфіка профілю виявляється у виконанні учнями більшої кількості творчих робіт різних жанрів усіх стилів сучасної української літературної мови, особливо літературного і риторичного характеру, які оцінюються також за нижче названими нормативами з урахуванням умінь учнів майстерно використовувати засоби фігурального мовлення (метафори, метонімії, синекдохи, гіперболи, літоти, епітета, порівняння, періоду тощо).

“Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання” пропонують здійснювати оцінювання учнів за такими рівнями: *інтродуктивний* (відкриття мови, введення), *середній* (або “виживання”), *рубіжний*, *просунутий*, *автономний* (або рівень ефективної операційної компетенції), *рівень глобального володіння мовою*¹³ [1]. У початковій і середній ланках загальноосвітньої школи нижчі рівні володіння мовою (*інтродуктивний*, *середній*, *рубіжний*) уже сформовані. Умовна назва “*незалежний користувач*” (10 клас) означає, що учень уже володіє адекватною мовною реакцією в

---

¹³ Мацько Л.І., Семенов О. М. Українська мова: 10 – 11 класи. Програма для профільного навчання учнів ЗНЗ. Філологічний напрям, профіль – українська філологія. – Суми: РВВ СОІППО, 2010.- 82 с.

поточних ситуаціях, він не є скутим у виборі мовних норм, але його операційна компетенція ще обмежена. Завдання навчання української мови – досягти того, щоб учень ефективно володів мовою, тобто досягти ефективної компетенції (адекватної операційної компетенції), або автономного рівня (11 клас). Операційна компетенція такого користувача вже є адекватною, тобто учень адекватно добирає мовні засоби. Цей автономний рівень компетенції бажаний для більш складних видів роботи і навчальних завдань.

10 клас. На рівні незалежного користувача учень стежить за складною аргументацією на знайомі теми, може розуміти об'ємні висловлювання, більшість теле- і радіоновин і програм про поточні події, більшість фільмів українською літературною мовою; читати статті та повідомлення. Здатний осмислювати сучасну прозу, поезію, драму; брати участь у діалозі, дискусії, викладаючи й захищаючи свої погляди; чітко, детально висловлюватися з широкого кола питань, що стосуються сфери власних інтересів. Учень володіє мовою достатньо для того, щоб робити точні описи, висловлюватися на найбільш загальні теми без надто помітних пошуків слів і використовувати з цією метою деякі складні мовленнєві звороти. Він показує відносно високий ступінь граматичного контролю; може самостійно виправити більшість своїх помилок, продукувати мовленнєві відрізки в досить швидкому темпі, написати чіткий, детальний текст (есе, доповідь, лист) з широкого кола тем, пов'язаних з власними інтересами.

До нормативного шкільного курсу вводимо навчальний матеріал з комунікативної лінгвістики, соціо-, прагма-, етнолінгвістики, лінгвокультурології, культури мовлення. Основна *мета* навчання української мови:

- систематизувати і поглибити знання про мовну систему із залученням додаткових теоретичних відомостей, знань і вмінь з культури мовлення;

- розкрити стилістичні ресурси одиниць фонетичного, лексичного, фразеологічного, словотворчого, морфологічного рівнів мовної системи та їх виражальних засобів; формувати стійкі ритмомелодійні уміння і навички;

- ознайомити зі стилістичною системою сучасної української літературної мови, поняттями “стилі”, “стилістичні засоби (фонетична, лексична, морфологічна стилістика)”, “функціональні стилі”, “експресивні стилі”, “індивідуальні стилі”, “стилістичні ресурси”, “стилістичні прийоми організації мовних засобів; джерелами стилістичних засобів (античні, міфологічні, фольклорні);

- поглибити знання про поняття “текст”, удосконалити навички побудови текстів різних стилів і жанрів; опанувати виражальні засоби розмовного, наукового стилів мовлення;

- формувати уміння проводити дослідницьку роботу з мовознавства, працювати з довідковою літературою, збирати лінгвокраєзнавчий матеріал;

- повторити, систематизувати, поглибити знання крізь призму практичної та функціональної стилістики.

11 клас. На рівні автономного (компетентного) користувача учень може розуміти довготривале мовлення, навіть якщо воно не досить чітко структуроване, програми телебачення і фільми, складні документальні й

літературні тексти, спеціалізовані статті, оцінюючи особливості їх стилю. Має добрий набір різноманітних мовленнєвих засобів, який дозволяє обирати формулювання для чітких висловлювань у певному стилі на широке коло загальних, академічних, професійних або побутових тем, постійно підтримує високий рівень граматичної правильності; в його мовленні помилки зустрічаються рідко. Легко і вправно здійснює інтеракцію, добираючи й застосовуючи невербальні та інтонаційні засоби. Може брати участь у дискусії, писати листи, власні літературні твори або доповіді на складні теми, підкреслюючи те, що здається найважливішим, відповідно до уявного читача.

Опис змісту рівнів дає уявлення про те, які вимоги ставляться до учнів 10-11 класів (філологічний напрям, профіль – українська філологія) і яким має бути мовлення зразкового учня профільної школи. Самооцінка учнів виражається своєрідними виразами-формулами: я це можу зробити, виконую, знаю, розумію, усвідомлюю тощо. Задана планка компетенцій (своєрідна матриця компетенцій), зафіксовані вимоги до рівнів володіння мовою (тобто рівні вимірювання) є ідеальним варіантом, бо не кожний учень досягне таких компетенцій. Але ж зразок має бути, і кращі учні повинні досягти найвищого рівня або рівня компетентного користувача (*11 клас*). Враховуючи тенденцію зростання вимог комунікативного соціуму до культури мовлення, можна вважати, що рівень компетентного користувача (*11 клас*) стане не тільки актуальним, а й популярним серед учнівської молоді.

Означені вимоги до незалежного і компетентного користувача мовою загострюють увагу і до такої складової в системі здатностей, здібностей і готовностей мовної особистості, як читацькі інтереси. У час раціоналізації духовного життя, деформацій особистості, що супроводжуються “моральною глухотою” й “окам’яністю совісті”, різко змінюється ставлення учнів до читання. Молоде покоління часто сприймає слово й мовлення не в художньому тексті, а зі слуху, з екрану, що приховує неповторну красу, точність індивідуального слова. Усні відповіді засвідчують швидше прагнення подати визначення понять, переказати зміст відповідної статті чи вправи підручника, аніж уміння досягнути глибину зображуваних письменником подій, характерів, героїв у тексті. Осторонь залишаються співпереживання, співрозмірковування, наявне небажання опанувати класичні зразки художніх текстів напам’ять.

З огляду на це нагальною є потреба вийти за межі впливу комунікативної стратегії автора підручника чи науково-навчальної праці й виробити власну стратегію і тактику живомовного спілкування. Саме так, наголошує Л.Мацько, у дитини - читача подовжується сприймання, усталюється увага, розвивається образна уява. Краплені міркування (психологи кажуть: сліди) зливаються у ланцюжок міркувань, розвивається мовомислення і мовотворення. Мислення стає швидшим, точнішим, тобто ефективнішим, а мовлення – правильнішим і оптимальнішим для спілкування...образність мови стає формою образного

бачення світу¹⁴. Через емпатійне, емоційне переживання, рефлексивне пізнання духовно-моральних норм і культурних цінностей¹⁵ школяр готується до самостійного спілкування з мистецтвом слова, формується його художньо-педагогічне мислення, відбувається творчий саморозвиток. Виховується особистість, відкрита до спілкування з іншими культурами.

Завдання вчителя - не лише організувати інтерпретацію тексту, а й через запитання, спонукання до дії ініціювати ціннісно-сміслову комунікацію, внутрішній діалог¹⁶ й розумову активність учнів. Щоправда, традиційно вчитель прагне до того, щоб кожне слово було знайоме учневі ще до ознайомлення з текстом. Як правило, поступово це призводить лише до механічного запам'ятовування: «учень не може вирішити смислову невизначеність послідовно: від інтонаційного рівня до лексичного, - знання окремих елементів лексичного рівня змушують його щораз дешифрувати мовленнєвий потік і на нижчому лексичному рівні уявляти смисл усього тексту»¹⁷. Така методика навчання не враховує ролі безсвідомого і тому не забезпечує природного становлення і розвитку мовленнєвих здібностей. Отже, лише пізнаючи світ, ми оволодіваємо мовою.

Ефективність педагогічного діалогу, як доводить Г.Салащенко¹⁸, залежить від успішності подолання бар'єрів діалогічної взаємодії: ситуаційних (відокремленості партнерів у просторі), контрсугестивних (недовіри й егоцентризму); тезаурусних (безкультурності, низького рівня інтелектуального розвитку, відсутності навичок творчої діяльності) та інтеракційних (невміння планувати й організувати колективну взаємодію). Позитивний результат педагогічного дискурсу, на глибоке переконання вчених і практиків, визначається конструктивними, організаторськими і, власне, комунікативними вміннями вчителя, що знаходять свій вияв в імперативній, інформативній, комунікативно-регулюючій стратегіях мовленнєвої поведінки¹⁹. Зокрема

---

¹⁴ Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі /Любов Мацько: навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.-606 с.

¹⁵ Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Е.О.Помиткін. — К., 2009. — 42с.

¹⁶ Диса О.В. Внутрішній діалог як механізм творчого мислення : автореф. дис. ...канд. психол. наук / 19.00.01 / О.В. Диса .- Запоріжжя, 2004.- 21 с.

¹⁷ Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії /Зязюн І.А.: монографія. - Черкаси: Вид.від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. - 608 с.

¹⁸ Салащенко Г. М. Дидактичні умови організації навчального діалогу “вчитель – учень” у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в загальноосвітній школі: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.09 / Г. М. Салащенко.- Кривий Ріг, 2008.- 24 с.

¹⁹ Антонова Н.А. Педагогический дискурс: речевое поведение учителя на уроке: автореф. дис. ...канд. фил. наук: 10.02.01 // Н.А.Антонова.- Саратов, 2007.- 24 с.

імперативна стратегія спрямована на управління всією діяльністю учня на уроці і реалізується з допомогою тактик концентрації уваги, стимулювання фізичної і розумової діяльності, встановлення і підтримки мовленнєвого контакту (*згадайте правило; на дошці запишемо...; Василько, допоможи нам проаналізувати...; достатньо, переходимо до наступного тексту...*) тощо. Інформативна стратегія здійснюється з допомогою інформативних висловлювань різних структурно-семантичних типів (пояснювальних, оцінних, уточнюючих, питальних висловлювань, повторів (*отже, ми сьогодні ознайомилися з ..., то що називається закінченням, правильно, Оксано, а тепер пояснимо...*)). Комунікативно-регулююча стратегія реалізується через мовленнєві акти привернення уваги до навчальної теми, педагогічні зауваження, оцінки, репліки (*повторимо, темою уроку є ..; молодець, правильно виконав завдання; добре ми сьогодні попрацювали; поміркуймо над цими питаннями вдома*).

На заняттях у профільних (філологічний напрям, профіль – українська філологія) класах доцільно використовувати такі *форми і методи роботи* з учнями, як завдання на мовне вправлення (різноманітні вправи, тести, написання статей, складання конспектів, анотацій, рецензій на усні й письмові тексти, інтерв'ю, нарисів, резюме, відгадування мовних загадок, ребусів, кросвордів, участь у мовних іграх, конструювання лінгвістичних задач тощо); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів, оповідей у народно-розмовній манері, розповідей різного типу, переказів з творчим завданням; моделювати ситуації; виконувати проблемно-пошукові завдання; брати участь у рольових іграх, в роботі у групах, у парах; складати проекти різної тематики, що продукуються із застосуванням групових форм навчання; здійснювати самостійну пошукову роботу на основі фахових філологічних та методичних журналів, передач радіо і телебачення, філологічних, лінгвістичних Інтернет-сайтів, електронних словників, довідників, Web-сторінок мовознавців й укладати власну електронну бібліотеку; брати участь в учнівських конференціях, пресконференціях, Інтернет-конференціях; конкурсах, громадсько-політичних заходах, організації свят рідної мови, мовних вікторин, у роботі наукових гуртків та проблемних груп філологічного профілю, готувати реферати, дидактичні матеріали за дорученням учителя, здійснювати мовну консультативну допомогу учням середніх класів. Учням пропонуються також завдання творчого характеру для самоаналізу і самооцінювання та для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

З метою виконання пошуково-дослідницьких, творчих завдань учень поетапно планує, а потім здійснює, коректує, конкретизує, моделює, прогнозує власну діяльність, добирає переконливі аргументи чи спростовує наявні для доведення власної думки, уміє застосовувати набуті уміння в різних життєвих і навчальних ситуаціях спілкування, доцільно користується комунікативними стратегіями та стратегіями співпраці.

Ефективними засобами розвитку діалогічної взаємодії на уроках української мови слугують завдання на мовне вправлення (участь у мовних іграх,

конструювання лінгвістичних задач); творчі завдання (написання творів-описів, творів-міркувань, творів-медитацій, есе, замальовок, пейзажних портретів тощо; наприклад: *підготуйте усний твір у публіцистичному стилі на тему: "Глобалізація — це добре чи погано для мови"?*; *усну розповідь на тему "Зцілення словом"*; *напишіть твір-мініатюру "Живе слово"* за поданим початком: «У дитинстві нас дуже вабило заглянути до старої скрині, де зберігалися давні речі, такі несхожі на ті, що оточували нас. Вони були з іншого світу, мали свою біографію...); рольові ігри, робота у групах, у парах; самостійна пошукова робота (наприклад: не кожний написаний текст добре сприймається, коли його озвучують, і, навпаки, блискучі усні виступи у надрукованому вигляді можуть втратити свою привабливість. Від чого це залежить? У чому секрет ефективного усного мовлення? Обговоріть це в класі); учнівські конференції; конкурси²⁰.

На реалізацію діяльнійшої змістової лінії зорієнтовані такі елементи структури, як «Комунікативна розминка», «Тема для розмови», «Рефлексія і самоперевірка». Наведемо кілька прикладів завдань із рубрики «Комунікативна розминка»:

«Підготуйте запитання для науковців на тему «Місце і статус української мови в Європі та світі». Поміркуйте, фахівці з яких галузей зможуть дати вам найвичерпніші відповіді»;

«Видатні вчені Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Потебня, Мартін Гайдеггер, Едвард Сепір були переконані, що кожна мова несе в собі своєрідну картину світу. Чому так? Як наша мова поєднує нас з далекими предками і дає змогу зберігати свою особливість, інакшість у глобалізованому світі?»;

«Не кожний написаний текст добре сприймається, коли його озвучують, і, навпаки, блискучі усні виступи у надрукованому вигляді можуть втратити свою привабливість. Від чого це залежить? У чому секрет ефективного усного мовлення? Обговоріть це в класі».

Цікавими є завдання із рубрики «Тема для розмови». Наведемо кілька прикладів. «Який зв'язок між поняттями «літературна мова» і «мова художньої літератури»? Чи можна їх ототожнювати? Обговоріть цю проблему в класі»; «Наявність діалектизмів у мові – це її окраса чи вада, з якою потрібно боротися? Аргументуйте свою думку».

Необхідною умовою успішного педагогічного діалогу вважають дотримання культури слухання. Величезний обсяг інформації, різна швидкість усного мовлення зумовлюють бездумне (коли звукове мовлення є лише фоном для діяльності), уривчасте або вузьке слухання (невміння критично проаналізувати зміст повідомлення і встановити зв'язок між ним і фактами дійсності) сприйняття. Для ефективного слухання мовознавець О.Яшенкова²¹ пропонує використовувати

---

²⁰ Мова наша – українська: навч.- метод. посіб: Л.І.Мацько, О.М.Семенов, Н.Б.Голуб /за ред. Л.І.Мацько.- К.: Богданова А.М., 2011 – 512 с.

²¹ Яшенкова О.В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посіб /О.В.Яшенкова. – К.: ВЦ «Академія», 2010.- 312с.

рефлексивний (передбачає активний зворотній зв'язок), емпатичний (передбачає вияв співчуття і співпереживання), критичний (настанова на критичне сприйняття інформації) стилі слухання, що ґрунтуються на певних мовленнєвих прийомах і потребують значних свідомих зусиль, комплексу знань і вмінь.

Отже, зростає запит на людину, яка володіє набором конкретних характеристик, набором ключових і предметних компетенцій, зокрема самостійністю у прийнятті рішень, уміннями відповідати за свої рішення, брати на себе відповідальність, володіє прийомами учіння і готовністю постійно перенавчатися, ідентифікує себе як члена певного етносу, народу, нації, як громадянина, патріота своєї держави, людини-європейця і громадянина світу. Школа має сприяти розвитку дитини, готувати до критичного входження в соціум, розвивати не лише інтелект, а й емоційну сферу, розвивати стійкість до стресу, упевненість у собі, позитивне ставлення до себе й інших.

Змінюється мета і завдання уроку, зростає потреба у розвивальному навчально-виховному середовищі, де панує доброзичлива і ділова атмосфера, що допомагає опанувати мову як засіб, інструмент, механізм, знаряддя реалізації певних цілей. Зростає мотиваційний аспект знань, важливих для кожного учня, умінь правильно формулювати проблему, виявляти її, добирати ту інформацію, яка допоможе розв'язати проблему. Надзвичайно важливі знання і вміння використовувати мовленнєві жанри привітання, вибачення, відмови, пояснення. У контексті таких вимог учитель-словесник повинен бути насамперед елітарною мовною особистістю, психологом-практиком, майстром педагогічної дії.

Ефективність уроку значною мірою залежить від прояву свідомої навчальної активності, насиченості і динаміки уроку, доцільності використання методів прийомів засобів, підвищення мотивів, новизни навчальної інформації. Ефективність уроку залежить від діалогічної взаємодії. Такий діалог ґрунтується на педагогічному оптимізмі, відкритості, щирості і природності у спілкуванні, сприйнятті своїх вихованців як партнерів, прагненні до їх духовного взаємозбагачення і доказу істинності знання через стимулювання читацьких інтересів, вироблення власної стратегії і тактики живомовного спілкування, ініціювання ціннісно-сислової комунікації та розумової активності. Важливою ознакою успішного розвитку діалогу в системі «учитель – учень» і, як наслідок, необхідною передумовою самоусвідомлення, а, головне, самореалізації є свобода і відкритість особистості до самої себе, своєї і чужих культур, до світу і часу.

У результаті профільного навчання української мови *учні повинні знати /розуміти:*

- природу і функції мови; основні відомості про лінгвістику як науку, форми існування української національної мови, літературну мову та її норми (фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні); системну будову мови, граматичні значення, форми, категорії, взаємозв'язок мовних рівнів і одиниць;

- поняття мовної норми, її функції, сучасні тенденції в розвитку норм української літературної мови, норми мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування;

- основні аспекти культури мовлення; вимоги до усних і писемних текстів різних жанрів у навчально-науковій, розмовно-побутовій, офіційно-діловій сферах спілкування;

- вимоги до навчального матеріалу як основи теоретичних знань і системи практичних умінь і навичок у галузі української мови.

Учні повинні вміти:

- поглиблювати лінгвістичні знання з метою розширення філологічного, професійно-орієнтованого кругозору, використовувати набуті знання і вміння у практичній діяльності та повсякденному житті для усвідомлення ролі української мови як духовної, моральної і культурної цінності народу;

- виробляти науковий погляд на мовні явища, пояснювати взаємозв'язок фактів мови та історії, мови і культури українського народу; виконувати порівняння й зіставлення, аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, класифікацію лінгвістичних одиниць і мовних фактів, оцінювати їх під кутом зору нормативності і вживання в мовленні;

- писати твори різних функціональних стилів з використанням різних функціонально-сміслових типів мовлення та їх комбінацій;

- виконувати лінгвістичний аналіз навчально-наукових, ділових, публіцистичних, розмовних і художніх текстів; розвивати природне мовне чуття і здатність спиратися на нього у процесі мовного аналізу; використовувати ефективні прийоми, які активізують мовну інтуїцію, що виражається у здатності усвідомлювати мовні значення в різних виявах, оперувати абстрактними категоріями;

- відпрацьовувати навички виконання тестових завдань різної форми та різного ступеня складності;

- користуватися всіма видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного і писемного мовлення, розмежовувати варіанти норм і порушення мовної норми; використовувати у практиці мовленнєвого спілкування основні орфоепічні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, орфографічні, пунктуаційні норми сучасної української мови;

- продукувати усні і писемні монологічні та діалогічні висловлювання різних типів і жанрів у соціально-культурній, навчально-науковій, діловій сферах спілкування; оцінювати їх під кутом зору мовного оформлення, ефективності досягнення поставленої комунікативної мети;

- дотримуватися норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування, в т. ч. при обговоренні дискусійних проблем, аргументовано й переконливо викладати свої думки;

- удосконалювати здатність до самоосвіти й самооцінки завдяки спостереженню за власним мовленням, розвивати інтелектуальні й творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності; здійснювати самоконтроль, самооцінку, самокорекцію;

- володіти різними видами читання (ознайомлювально-вивчальним, ознайомлювально-реферативним, переглядовим), використовувати їх залежно від комунікативного завдання і характеру тексту;

- володіти прийомами роботи з навчальною, науковою та довідниковою книжкою різних жанрів, словниками, енциклопедіями, іншими інформаційними джерелами, включаючи засоби масової інформації та ресурси Інтернету, основними способами інформаційної переробки усного й писемного тексту;

- удосконалювати комунікативні здібності, розвивати готовність до мовленнєвої взаємодії, міжособистісного та міжкультурного спілкування та співпраці.

Виконання методичних настанов щодо навчання української мови у старшій школі забезпечить належний рівень готовності випускників до подальшого професійно-орієнтованого навчання, спроможного самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та діяльнісно їх реалізовувати.

ФОНЕТИКА

Тема 1. Фонетика української літературної мови як учення про її звукову систему

*Знать од Бога
І голос той, і ті слова...*
Т. Шевченко

Комунікативна розминка

Не кожний написаний текст добре сприймається, коли його озвучують, і, навпаки, є чимало прикладів, коли навіть блискучі усні виступи у надрукованому вигляді втрачають свою привабливість. Від чого це залежить: від голосу, інотації, правильного наголошування слів? У чому секрет ефективного усного мовлення? Обговоріть цю проблему у класі.

◇ Прочитайте визначення, правильно наголошуючи слова. Що нового ви дізналися про науку фонетику? Що вивчає фонетика української мови? Яке визначення є більш повним?

Фонетика (від гр. *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, в якому вивчається звуковий склад мови (Підручник).

ФОНЕТИКА, и, ж, лінгв. [грец. *Phonetike* – звуковий, голосовий]. 1. Звукова будова мови як єдність її фізіологічного (робота мовного апарату), акустичного та значенневого аспектів. 2. Розділ мовознавства, який вивчає звукову будову мови (способи утворення звуків та їхні акустичні властивості); -ст, -а, ч., кл., е. Спеціаліст із фонетики; -ичн, -а, -е. Прикм. до *фонетика*; пов'язаний зі звуками мови; звуковий, напр.: фонетична транскрипція («Сучасний тлумачний словник української мови»).

Фонетика (від гр. *phonetikos* – звуковий голосовий) - 1) розділ мовознавства, що вивчається звуковий склад мови. Описова Ф. – розділ, що містить відомості про звуковий склад мови на певному етапі її розвитку і про всі зміни, що відбуваються в ньому. Історична Ф. – розділ, що вивчає склад мови протягом усього історичного періоду її розвитку. Загальна Ф. – розділ, що розробляє на матеріалі різних мов теорію утворення звуків, наголосу, структури складів тощо. Експериментальна Ф. стосується вивчення звукової будови мови за допомогою приладів та інструментів; 2) артикуляційні та акустичні властивості звуків певної мови (Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів»).

Випишіть із прочитаного нові терміни. З'ясуйте їх значення за лінгвістичними словниками.

◇ Дайте визначення поняття «орфоепія» на основі вивченого в попередніх класах. Свої дефініцію доповніть характеристикою цих понять на основі поданої далі інформації.

Орфоепія (від гр. orthos – правильний і epos – мова) – це розділ мовознавчої науки, що визначає систему норм єдиної вимови, властивої літературній мові. Цим словом називається і система загальноприйнятих правил, які регулюють вимову слів, властиву літературному мовленню.

В основі орфоепії лежить фонетична система мови. Дотримання норм літературної вимови – важлива ознака культури особистості, створює необхідні передумови для ефективного користування літературним мовленням у різних сферах суспільної практики.

◇ Як створюється звуковий образ людини, жителя певної країни? Що, на вашу думку, впливає на звуковий образ кожної країни? Окремі відповіді ви знайдете у поданих нижче текстах. Висловіть власні міркування на основі знайденої вами самостійно інформації, що підтверджує чи заперечує думку вчених.

Учені стверджують, що кліматичні умови, неповторні навколишні ландшафти, особливості рослинного і тваринного світу, гравітаційного та магнітних полів, геохімія ґрунту, поверхневих та підземних вод – усе це значною мірою впливає на фізичні та психічні властивості етносу, його соціотип, мову, мелос. Чим глибший етнічний родовід має людина, тим комфортніше почуває себе на своїй батьківщині, менше хворіє, має більшу життєву енергію (з журналу).

Зорові та слухові образи сучасних столиць європейських держав, крім історичних та культурних пам'яток, створюють грецька мова в Атенах, словацька в Братиславі, чеська в Празі, польська у Варшаві, не кажучи вже про французьку в Парижі, італійську в Римі тощо.

Ми європейці, а у вдачі кожного європейця лежить засада – скрізь триматися своєї мови та національної орієнтації (О.Пономарів).

Прочитайте тексти уголос. Укажіть слова, в яких є м'які, пом'якшені і напівпом'якшені приголосні звуки. Поділіть ці слова на фонетичні та орфографічні склади. Як передається м'якість на письмі? Затранскрибуйте останнє речення. Поставте прізвище *Пономарів* у формі родового відмінка.

◊ **Етнопсихологи доводять, що існує тісний зв'язок між мовами та кліматом: сонце сприяє тому, що в мові виникає більше голосних звуків, а рівновага між голосними і приголосними встановлюється в мовах, носії яких здавна живуть у помірному кліматі. Письменники про це пишуть так:**

Надзвичайна мова наша... В ній усі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорогоцінності нашої мови, у ній що не звук, то подарунок, все зернисто, як самі перла (М.Гоголь).

З урахуванням міркувань учених і письменників складіть усний твір-мініатюру «Кожний звук промовляє до мене».

◊ **Прочитайте текст уголос і перепишіть. Придумайте заголовок. Вертикальною рисою позначте місця можливих пауз, які полегшують читання тексту. Поясніть, чому у третьому реченні стоїть тире.**

В українській мові відчуття плинності, текучості пов'язане зі звуком [л], який чують українці у звуках природи (*плавати, лити, булькати* тощо). В японській мові такого звука немає, отже, ідея плинності та всілякі асоціації з цим звуком у японців не можуть пов'язуватися. У давньогрецькій і латинській мовах не було шиплячих звуків — не було для носіїв цих мов таких звуків і в природі (порівняйте українські *шум шелест, шепіт, шурхіт* та под.), відповідно, не могло бути пов'язаних із цими звуками асоціацій, оцінного ставлення до явищ тощо (Я. Радевич-Винницький).

Користуючись словником української мови, наведіть приклади слів, які б підтверджували зв'язок звукового складу зі значенням самого слова. Наприклад, слова *сонце, сяяти, усмішка*, в яких значущим є звук [с].

◊ **Прочитайте текст уголос. Визначте його тему й основну думку. З'ясуйте стильову належність. Поміркуйте, в чому сила усного слова, яка роль голосу. Проведіть аналіз власного усного мовлення і мовлення своїх однокласників. Які мовленнєві помилки частіше за все трапляються? У чому їх причина? Думку обґрунтуйте. З'ясуйте значення підкреслених слова і словосполучення за словниками. Укажіть слова, в яких наявні випадки асимілятивних явищ.**

Історія людської культури засвідчує одвічне прагнення пізнати феномен звука людської мови, голосу, який, як вважають, є найкращим інструментом, що його створив Господь Бог. А на кожному інструменті треба вчитися грати, щоб ним майстерно володіти.

Зверніть увагу: в дітей голоси дзвенять, вони приємні, природні. А згодом голос може навіть “глухнути”, ставати приглушеним чи пронизливим, верескливим, деякі говорять “в ніс”, чимало з нас “ковтає” слова, склади, окремі звуки чи “вистрілює” їх. Це свідчить про те, що у вивченні мови і взагалі у мовному вихованні щось недопрацьовуємо. Фетишизуючи писемне мовлення (адже всі помилки в диктантах, переказах, творах учителі ретельно рахують!), ми недостатню увагу приділяємо тому, щоб навчити учнів гарно висловлюватися, виробляти свій голос (О. Сербенська)

◇ Вас запросили до участі в обговоренні проблеми «Мовлене слово – кодекс поведінки». Ознайомтеся з уривками виступів попередніх учасників «круглого столу». Визначте основні ідеї авторів. Прочитайте уголос подані тексти. Як розділові знаки впливають на темп читання? Що споріднює і чим відрізняються тексти за звуковою організацією?

Слово – свідок історії, свідок Часу. У Слові починається і завершується життя твого народу, твого безконечного родоvodu, в ньому ж починається і завершується духовне життя Людини. Ось чому нас заворожує давня пісня, давній текст. У них перехрещується пам’ять всіх суцix до тебе. Слова випромінюють енергію, як світло. Людина протистоїть Часові саме в Слові. Власне Слово і є Пам’ять (П.Мовчан).

Слово вчить і кличе, коле і пестить, підносить і очищає... Ми виСЛОВлюємо спонуку і згоду, радість і горе, захоплення красою, надію в молитві. Ми всі діти слова від колискової пісні, від зародку цивілізації. У слові ми виявляємо себе, своє особисте “я”. Енергія атома, мирного чи злого, кориться йому, бо перед ним – слабка. Слово лихе чи привітне, криве чи ласкаве, гостре чи улесливе, чорне чи красне, чесне чи нещире – є кодексом поведінки.

Слово – візитна картка: віку, професії, соціального стану, країни і громадянства. Слово гуртує людей у народ і будує державу. Нарешті слово охороняє культурну цілісність та інформаційний суверенітет нації. Слово – одне з наймогутніших комунікативних знарядь людини. Безсиле само по собі, воно стає могутнім і важливим, якщо сказане вміло, щиро і вчасно (О.Скочинець).

Підготуйте свій виступ до участі у «круглому столі».

◇ Багатобарвність живого мовлення гостро помічають письменники. Прочитайте виразно уривок вірша. Розберіть речення за частинами мови. Визначіть, які частини мови відтворюють манеру говоріння.

Люди незвичайними стають
У розмовнім, у грайливім пліні,
Ті спокійні, ті ледь відстають,
Ті гарячкуваті і невпинні (О.Лупій “Розмова”)

◇ Ви помічали, як спілкуються в різних місцевостях України. Навіть сам процес говоріння називають неоднаково: в одних – *говорять, або говорат, вогорат, говореть, говорє, гварат, говорут*, в інших же – *гомонять* або *гомонеть*, ще в інших – *байуть, балакають, гадають, бесіднують*. Чому існує стільки варіантів одного і того ж слова? З чим це пов'язано?

Прочитайте текст. Визначте його стильову приналежність, назвіть тип мовлення. Якими словами виражена основна думка? Оцініть дії головних героїв. Як досягається місцевий колорит розмовної практики спілкування? Випишіть з тексту говіркові і розмовні слова і поясніть їх значення.

Великий чорний пес Циган. Він уже старий: має сиву бороду, червоні очі і *ледви* волочить ногами. Не гавкає, лише скавулить, буцімто плаче. Мало їсть, а багато лежить. Коли малий його зганяє, щоб з ним бавитися, то Циган так жалісно подивиться на нього, що малому віддохочується забави. Сам жаль у тих мудрих, песячих очах. Жаль за минулими роками, коли він був чуйним сторожем хати і свого *газди* товаришем вірним. А тепер що? Тепер він на ласкавім хлібі. Раз малий хотів сісти на Цигана і їхати на ньому. Але Циган не мав охоти бути за коня. Мабуть, не довірював своїм ногам. Положився. А коли малий не давав йому спокою – гаркнув і показав свої погаратані зуби. Хлопець розплакався і побіг до мами.

— Мамо, я хочу їхати на Цигані, а він гаркає на мене. Пощо нам Цигана тримати?

Мама здивовано й наче гнівно подивилася на хлопця.

— Циган не кінь, чемні хлопці на псах не їздять. Пси не на те.

— А на що?

— Пес пильнує хати. Не пускає недобрих людей. Гавкає вночі.

— Циган не годен гавкати. Він хрипить.

— Бо старий. Але за своїх молодих літ Циган був такий пес, що пошукати. Не лиш чуйний, але й мудрий (Б. Лепкий)

Прочитайте текст. З'ясуйте, які стилістичні особливості і лексичні засоби допомагають встановити місце логічного наголосу в діалозі.

Рідне слово у дружній розмові, бесіді з рідною чи близькою за духом людиною. Яскраве, педагогічно доцільне мовлене слово виховує ціннісне

бачення світу, формує характер, світобачення особистості. Варто лише частіше «перебувати наодинці зі словом». Що означає цей вислів?

Упродовж тривалого часу українські вчені досліджують питання фонетики. Елементи системного підходу до історико-фонетичних явищ східнослов'янських мов можна було прослідкувати вже в мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. Ґрунтовні дослідження з історичної фонетики української мови пов'язані насамперед з науковою діяльністю учених Харківської лінгвістичної школи – О.О.Потебні та П.Г.Житецького.

◇ Уважно прочитайте текст. Придумайте до нього заголовки. Що вам відомо про вчених, про яких розповідається в тексті? Які праці з історичної фонетики написали О.Потебня і П.Житецький? Які історичні явища намагалися пояснити вчені?

Що вам відомо про сучасних мовознавців, які займаються вивченням історії фонетики української мови?

О. О. Потебня.

Олександр Опанасович Потебня (1835-1891). Український та російський мовознавець, педагог, філософ, етнограф, славіст, "людина-епоха".

Родом із села Гаврилівка Роменського повіту Полтавської губернії (тепер – Сумської обл.). Закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету.

Засновник Харківської лінгвістичної школи.

Російська Академія наук присудила йому Ломоносівську премію, обрала членом-кореспондентом.

Спираючись на дані писемних пам'яток і сучасних говорів, О.Потебня вперше подав характеристику діалектів та їх класифікацію.

Досліджував і проблеми слов'янського наголосу.

У працях "О звуковых особенностях русских наречий" (1865 р.) та "Заметки о малорусском наречии" (1870 р.) учений здійснив опис фонетичної системи української мови. Значну увагу приділив таким явищам, як вимова ненаголошених голосних, глухих і дзвінких, проривних і фрикативних приголосних, пом'якшення та ствердіння приголосних.

Пояснив низку історичних чергувань, зокрема чергування [o], [e] з [i] (бік - б́оку; сім – семі́), появу приставних звуків (імла, іржа, ішов).

Для порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, аналізу фольклорних, поетичних творів, спостережень над історією української

мови, її говірок відомий науковець у своїх працях широко використовував український матеріал.

Юрій Шевельов вважав, що праці Олександра Потебні “започаткували справжнє історичне дослідження української фонетики”.

Першим ґрунтовним дослідженням з історичної фонетики української мови, де порушено питання про час її формування, була також праця Павла Гнатовича Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия». Надрукована книжечка була у 1876 році.

Дослідження історії звукових явищ української мови пропонувалося в їх внутрішньому зв'язку й діяхронічній послідовності. Дістала подальшого поглиблення й ідея Житецького про головну роль вокалізму: саме зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликають наступні зміни як у підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних.

Рефлексія і самопідготовка

◇ Прочитайте текст і визначте основну ідею автора. Які значення має слово *бесіда*? Про які нові значення цього слова ви дізналися? Як жителі різних країн здійснюють бесіду? До поданої автором інформації додайте власну, зібрану з різних, у тому числі Інтернет-джерел.

Бесіда – це надія на щасливе порозуміння. Без розмови, без бесіди ... життя важко собі уявити. Тому-то й теплішого слова, ніж бесіда, годі підшукати. Хіба що слово «хата». Але що таке хата без бесіди? Все одно, що димар – без диму: сумне видовище. Хоч як насолоджувала б око наша світлиця, в ній мусить бути й те, що насолоджує вухо – бесіда. ...

Бесіда – то мистецтво. То живий голос; у ньому – одна з принад бесіди.

Бесіда – то руки, очі, вираз обличчя (міміка), взагалі все тіло. Майстрами були римляни у «бесіді тіла», бо саме в них найвищого розвитку сягнув жанр пантоміми – вистави, де актори представляли дію не за допомогою слів, а мімікою і рухами всього тіла.

Уявімо собі листовну бесіду чи взагалі текст без жодного розділового знака – суцільні літери, де й між словами жодної паузи, жодного простору немає. Безликий був би текст. Бо розділові знаки – то своєрідна міміка: подив, збудження, сумнів, енергійний жест, мовчанка... Емоційні іспанці не тільки наприкінці, а й на початку фрази ставлять знак оклику чи питання (щоправда «догори ногами»); і в цьому є сенс: читач одразу повинен настроїтись, аби відповідні емоції не запізнювалися...

Бесіда – то також мовчанка. Передусім - у Японії. За горнятком чаю у повній мовчанці спливає, приміром, година. Потім, знову ж таки у повній

мовчанці, гість і господар (чи гостя і господиня) кланяються і навзаєм сердечно дякують собі за милу...бесіду. «Бесіда» - від слова «сидіти». Японці просто сидять, їхнє спілкування не вимагає навіть мовчазних слів: їхнє спілкування – настроями...

Мо хоча шануємо і настрої, і мовчанку, усе ж любляємо слова й не скупимося на них. Тільки все наче меншає тих бесідних слів, тих настроїв... (А.Содомора).

Довідка

Андій Содомора – член Спілки письменників України, кандидат філологічних наук, лауреат літературної премії ім. Максима Рильського, автор перекладів творів античних авторів . Книга «Наодинці зі словом» - це своєрідні оповідання, відтінені настроєм та психологічними образками, світом українського Слова.

Тема для розмови

Радіо, телевізор, інтернет сьогодні змінюють роль звуку і голосу, впливають на звуковий образ як окремої людини, так і цілого регіону, країни. Прослідкуйте, який рівень мовленнєвої культури передач, інтернет-повідомлень на сьогодні. Укладіть своєрідний путівник-порадник «Підвалини гарної усної мови».

Завдання додому

Прочитайте текст уголос. З'ясуйте його стильову належність, тип мовлення. Прокоментуйте, як розділові знаки впливають на темп читання, змалювання психологічного стану героїв.

Відчинились двері... І шумно сини ввалився до хати Чумаченко. Але не той, сподіваний, а інший. Кремезний, бравий командир. Увійшов з валізою, сяючи лицем і новенькою портупеею на новенькій уніформі.

— Го-го! Ну, здорово, роде ковальський-молотобойський! Та й урвав на півслові. Тихо поставив валізу і стяг кашкета:

— Що?.. Спізнився!? — не то спитав, не то зітхнув тяжко, зміненим голосом і повів очима по хаті. Мати видавила крізь посмішку й крізь сльози воднораз: — Так... Сину...

А син — найстарший Чумаченко — подивився на свічечку, потім приник очима до портрета, як до живого, і довго не міг вимовити ні слова. Нарешті, похитуючись, ступнув два кроки, повів рукою по чолі і, не зводячи очей з портрета, промовив якимось чудним, здавленим голосом:

— Як же ж це?.. — а потім з ноткою розпачу. — Так що, батьку, я прибув... Командир стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної

Далекосхідної Армії — Микола Чумак. Твій син... Твій... — і витер лице рукою, неспроможний стримати сльози, що раптом схопили за горло з середини. Але він їх таки стримав, проковтнув і вів далі тихо, схиливши голову:

— Ми всі прибули... Сини твої... Там он... (зацокала клямка). Відчинилися двері — увійшов середульший, моряк. Микола рапортував до портрета, як до живого:

— Чорноморського флоту моряк і парторг — шмаркач Михайло Чумак... Теж твій син... (І. Багрянний).

Тема 2. Основні фонетичні одиниці української мови: звук, склад, фонетичне слово, фраза

Ну що б, здавалося, **слова...**
Слова та голос — більш нічого,
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!..
Тарас Шевченко ...

Комунікативна розминка

Українську мову називають “солов’їною”. Це характеристика насамперед її мелодики, інтонації, яку треба пізнавати, усвідомлювати і зберігати. Доведіть, що саме у фонетичній системі зберігається самобутність мови.

◇ Прочитайте текст. Чим відрізняються звуки мови від звуків природи? Люди вимовляють і чують велику кількість звуків. Які саме звуки є важливими для спілкування? Знайдіть і запишіть визначення мовного звука. З’ясуйте стильову належність тексту. Придумайте до нього заголовок. Розберіть перше речення другого абзацу за частинами мови. У підкреслених словах виділіть морфеми.

Мова людського суспільства – це **звукова мова**. Для передачі своїх думок співбесідникові людина користується звуками. Ці звуки в сукупності утворюють слова. Так, наприклад, *сам, сом, сум* розрізняються голосними [a], [o], [y]; слова *бив, пив, жив, шив, нив, лив, рив* розрізняються приголосними [б], [п], [ж], [ш], [н], [л], [р]. Ми бачимо, що, коли замінити один із цих звуків іншим, утворюється нове слово. Може бути й так, що при заміні звуків змінюється не слово в цілому, а лише його форма, наприклад: *небо, неба, небу* ([o] – [a]- [y]).

Разом з тим, коли ми говоримо, залежно від індивідуальної вимови, темпу мовлення, від позиції звуків у слові з’являється велика кількість

видозмін **голосних** і **приголосних звуків**, які не здатні змінити значення слів та їх форм. Наприклад, слово *село* може вимовлятися з голосним [e] або з голосним [e и] (тобто з голосним [e], наближеним до [и]), а слово *криве* – з голосним [и] або [ие] (тобто з [и], наближеним до [e]), проте в обох випадках слова залишаються тими самими: Не утвориться нове слово й не зруйнується перше. Отже, одні звуки здатні розрізняти слова та їхні форми, а інші – не здатні.

Найменші одиниці звукової системи мови, здатні розрізняти слова та їхні форми, так і будемо називати звуками.

Звуки, які не здатні розрізнити слова та їхні форми, - **несамостійні**. Вони є лише **відтінками** звуків. Різних відтінків звуків у нашій мові дуже багато. Кожен звук об'єднує кілька відтінків звуків.

В українській мові є 6 голосних і 32 приголосних звуку (Н.Тоцька).

Довідка

Тоцька Ніна Іванівна, доктор філологічних наук, професор, одна із засновників експериментальної фонетики в Україні. Автор наукових праць, підручників з фонетики української мови.

◇ Прочитайте визначення. Яка з характеристик звука є науковою, а яка поетичною? Чому? Запропонуйте власне визначення поняття «звук».

1. Звук *ч.*, *м.* ці. 1. *род.* -у. Слухове відчуття, що викликається механічними коливаннями; те, що людина сприймає слухом. 2. *род.* -у, *фіз.* Поширювані в пружних тілах механічні коливання. 3. *род.* -а. *муз.* Тон певної висоти і сили. 4. *род.* -а, *лінгв.* Елемент людської мови, що утворюється за допомогою органів мовлення, наприкл.: *голосні (приголосні) звуку* («Сучасний тлумачний словник української мови»).

2. Звук *м'ови* – найкоротша виокремлювана одиниця усної мови, яка утворюється мовними органами за один момент вимовляння («Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів»).

3. Звук, що виривається з наших грудей, як подих самого буття. У звуках прекрасно втілена об'єднана енергія народу (Вільгельм фон Гумбольдт).

Довідка

Вільгельм фон Гумбольдт (1767 -1835) - німецький учений, один із засновників антропологічного мовознавства. Розвинув учення про мову як про неперервний творчий процес народного духу і про «внутрішню форму мови» як вираження індивідуального світобачення народу: «Мова народу є його дух, а дух народу – це його мова».

◇ Прочитайте текст і дайте відповіді на такі запитання: Які звуки називаються голосними? Як характеризуються голосні звуки за місцем артикуляції, за ступенем підняття язика? Як називають голосні звуки за участю губ?

Звуки мови виникають за допомогою мовного апарату, до якого відносять гортань з голосовими зв'язками, ротову та носову порожнини, губи, язик, зуби та піднебіння.

Голосні звуки - це звуки людської мови, основу яких складає голос.

Приголосні звуки - це звуки людської мови, основу яких становить шум з більшою чи меншою частиною голосу або тільки шум.

При вимові голосних звуків струмінь повітря, вийшовши з легень і проходячи по гортані, спричинює вібрацію зімкнених напружених голосових зв'язок.

Рух і положення мовних органів при вимові певних звуків називається **артикуляцією** (від лат. articulo - розчленяю).

Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції і ступенем підняття язика. Якщо при вимові звука язик просувається наперед і піднімається до переднього піднебіння, утворюються голосні переднього ряду [i], [и], [e]. Якщо ж при вимові голосних язик зосереджений у задній частині рота і піднімається до м'якого піднебіння, утворюються голосні заднього ряду [a],[o], [y].

Ступінь підняття залежить від того, якою мірою спинка язика піднімається до піднебіння. Якщо спинка язика піднята вгору найвище, утворюються голосні високого підняття [i],[y]. Трохи нижче піднімається язик при вимові голосного високо-середнього підняття [и]. Ще нижче – при утворенні голосних середнього підняття [e],[o]. Майже не піднімається язик при вимові голосного низького підняття [a].

Щодо участі губ голосні поділяються на неогублені (нелабіалізовані) і огублені (лабіалізовані). Огубленими, або лабіалізованими називаються голосні, при вимові яких губи заокруглюються й витягуються вперед ([o], [y]). При вимові неогублених (лабіалізованих) губи нейтральні. Це голосні [a], [e], [и], [i] (Н.Тоцька).

Правильне відкриття рота під час вимови голосних і приголосних звуків української мови так чи інакше пов'язане з роботою нижньої щелепи і губних м'язів та є необхідною умовою чіткості усного мовлення людини. Виконайте таке тренування:

Артикуляційне тренування. Висхідне положення: На рахунок «один», «два» - скласти губи «хоботком», відірвати від зубів і висунути вперед. «Три», «чотири» - розімкнути губи, оголити зуби, але не розтискати їх, а

прийняти положення посмішки. Стежте за тим, щоб ваші губи не були перенапружені. Повторіть вправу вісім-десять разів.

◊ Керуючись таблицею 1, що подана нижче, назвіть голосні звуки за вказаними нижче ознаками. Доповніть їх характеристику ознаками, які відсутні.

- лабіалізований звук високого підняття;
- звук низького підняття;
- звук високого підняття переднього ряду;
- звук високого підняття заднього ряду;
- звук високо-середнього підняття;
- звук переднього ряду середнього підняття;
- лабіалізований звук середнього підняття.

Таблиця 1

Класифікація голосних звуків

Підняття	Ряди		
	передній	середній	задній
Високе	і		у
Високо-середнє	и		
середнє	е		о
Низьке			а
	неогублені		огублені

◊ Звук [о] в українській мові відчуває сусідство звука [у] в наступному складі, коли мовні органи, готуючись до вимови [у], вимовляють попередній [о], огублено, / тобто уподібнюють його/ до [у]: голубка, полумисок, кожух, порушення. Прочитайте дієслова: *нотувати, ночувати, почувати, кочувати, ворушити, познайомити, показати, здобувати, озонувати, опублікувати, обговорювати, готувати, коштувати, обгорати*. Від поданих дієслів утворіть іменники.

◊ Звуки нашої мови – це сухий механічний засіб, з допомогою якого будуються слова, чи це чарівний незбагнений світ, який хвилює і викликає захоплення. Яка ваша думка? Підготуйте усний твір-мініатюру.

У дитинстві ви часто виспівували окремі звуки. Чи не втратили ви цю здатність тепер? Перевірте себе.

Артикуляційний тренінг.

Вимовіть поступово і плавно звуки у кожному рядку:

- О - У - Е - І - И - А
- І - Е - А - О - У - И
- А - О - У - Е - И - І
- Е - И - І - А - О - У

Частота вживання **голосних** звуків порівняно з приголосними надзвичайно велика. Якщо у фонетичній системі голосні становлять лише 15,8 відсотків, то в живому мовленні ця кількість сягає майже 42 відсотків. За спостереженням дослідників, серед голосних найбільшу частоту у вживанні має звук [а], далі – в порядку зменшення частотності – [о], [і], [и], [е], [у]. А вживають ці звуки зазвичай насамперед діти.

◇ **Майже у кожної людини є якісь особливі «запашні», «смачні» слова, що запам'яталися з дитинства. Нині вони вже й з ужитку вийшли, а гріють душу. Скажімо, чи знаєте ви, що горобчика можна назвати ще й ремезом. А що означає ремезувати? Ось як про це розповідає письменник Володимир Гаранін. Прочитайте текст. Визначте основну думку автора. Поміркуйте над значенням виділених слів. Визначте, які звуки: голосні чи приголосні переважають і чому. Розподіліть, керуючись таблицею, що подана нижче, усі приголосні звуки на групи: за участю голосу і шуму, за місцем творення, за способом творення, за наявністю і відсутністю носового забарвлення.**

Слово **"ремезувати"** я вперше почув від свого діда Івана. Пам'ятаю, він щось майстрував у клуні, половина якої правила йому за майстерню, і мені дуже хотілось теж щось робити. На моє прохання він сказав:

- Добре, ось тобі молоток, ось тобі цвяхи. Сідай он на ту колоду і забивай цвяхи.

Я намагався все робити так, як дід, але перестарався і добре таки вгатив молотком по пальцях. Вони зразу посиніли, але я і не пікнув. Дід все те бачив і, не повертаючи голови, мовив собі у вуса:

Якби я вмів **ремезувати,**

То збудував би собі й хату...

Мені, звичайно, у ту мить було не до тих дідових слів, а якби й до них, то я все одно не зрозумів би їх. Але головне було у тому, що я, як виявилось потім, запам'ятав їх. Власне, я їх і не пам'ятав, вони просто зберігались законсервованими десь у якійсь далекій комірчині, і потрібен був поштовх, щоб вони звідти вискочили. І таке сталося!

Якось сухої й теплої пізньої осені я очищав від опалого листя й бур'яну садок (був я тоді у дев'ятому класі) і в гушавині молодняка, що вигнався за літо ледь не на два метри, побачив опустіле гніздечко.

- То **ремезик** там жив! - сказала мати.

- Що це ще за диво? - запитав я, а в моїй уяві, мов блискавка, виникла уमितь дідова майстерня, мої сині пальці і його вірш з дивним словом "**ремезувати**".

- **Ремезик?** - перепитала мене мати, - так це такий собі горобчик. Він так і зветься: **ремезик**.

Я розповів мамі про ту далеку okazію і запитав, що ж означає слово "**ремезувати**"?

- А-а-а-а, ти ось про що! Так це так дід сказав... казав, що треба, мовляв, добре колеса **ремезувати** - тоді служитимуть довго.

-Це слово означало ось що: зробити щось **ладно, ловко, добре, до пуття**.

Звертаюсь до сучасних словників - є! Як я зрадив: є! Є пташка **рЕмез!** Є! Є! Є! Заглядаю у енциклопедичні видання: Ремез Євген Якович - український математик; Ремезовський Йосип Давидович - український історик. Іду далі. Та слова "**ремезувати**" нема. Але надія не згасає, жевріє, немов вогник у мокрому осінньому листі: тремтячими руками розкриваю "Словник..." Бориса Грінченка.

Боже мій! Є!

Не перестаю дивуватись великою грінченківською мудрістю!

Не обійшов увагою наш народ цю пташечку, що є супутником на нелегких життєвських дорогах. В одній з пісень мовиться:

Ой **ремезе, ремезочку,**

Не мости гнізда над Десною,

Десна - весна - вода прибуває,

Вона твоїх діток витопляє:

Помости гніздечко в степу при долині,

В зеленій діброві на дубині,

Де козак лежить,

Кінь вороний стоїть...

Важко сказати, чи справді ім'я малесенької пташечки подарувало нам таке "смачне" слово - "**ремезувати**"? Можливо, так. Адже ця пташечка так майстерно, "**ловко, добре, ладно, до пуття**" будує своє гніздечко, що спостережливе око українця перенесло ступінь пташиної довершеності на свої власні вироби (з радіопередачі «Слово»).

◇ **Користуючись таблицею 2, розкажіть про засади і критерії класифікації приголосних звуків української мови.**

Приголосні звуки за участю голосу й шуму

Сонорні	Дзвінки	Глухі
[в], [м], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р'], [j]	[б], [д], [д'], [г], [з], [з'], [ж], [г'], [дж], [дз], [дз']	[к], [п], [с], [с'], [т], [т'], [ф], [х], [ш], [ц], [ц'], [ч]

Приголосні звуки за місцем творення

Губні	Передньоязикові	Середньоязикові	Задньоязикові	Глотковий
[б], [п], [в], [м], [ф]	[д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'], [ж], [ч], [ш], [дж], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р']	[j]	[г], [к], [х]	[г]

Приголосні звуки за способом творення

Ротові	Носові	Африкати	Щілинні	Дрижачі
[б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [г], [к]	[м], [н'], [н]	[дж], [дз], [дз'], [ч], [ц], [ц']	[в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [j], [г], [х], [л], [л']	[р], [р']

Чи складно вам було читати попередній текст уголос? Чи звернули ви увагу на голос? Який він - щирий, запальний, чіткий, м'який, а, можливо, надтріснутий, гугнявий? Чи правильно вимовляли ви звуки, чи дотримувалися пауз, чи всі слова, фрази були правильно почуті, а значить й усвідомлені?

У кожної людини голос має свій тембр (своєрідне забарвлення, силу, звучність), що багато в чому залежить не лише від фізіологічних, вроджених особливостей, а й від того, як ми дбаємо про свій голос, чи вдосконалюємо дикцію.

Виділення і характеристику звуків важливо починати із членування мовного потоку на великі відрізки мовлення (**фонетичні одиниці**), що характеризуються смисловою завершеністю та інтонаційною оформленістю, обмежені тривалими паузами і членуються на лінійні звукові сегменти меншої протяжності (синтагми). Ідеться про **фонетичні фрази**, відносно закінчені висловлювання, що співвідносяться з реченням.

Фрази можуть мати різну тривалість: так, у діалогах вони короткі, в монологах – довгі.

Наприклад: *Щоб людина довше жила, / треба, / щоб не старіла душа. / А що ж таке душа? / Мабуть, / це просто внутрішній наш світ. / Дійсно! / (О.Захаренко)*

Синтагма є відрізком усного мовлення, що виділяється в межах фрази як певна інтонаційно-сміслова єдність. Може становити одне або кілька слів, що виражають в контексті одне, хоча б і складне поняття. Паузи між синтагмами не обов'язкові, вони коротші від міжфразових.

Наприклад, фраза *Талановитій людині / треба завжди пам'ятати, / що шлях до зірок / пролягає через труднощі... (І.Зязюн)* складається із чотирьох синтагм.

У складі *синтагм* (мовленнєвих тактів) виділяють одне або кілька фонетичних слів.

Фонетичне слово – це самостійне слово разом із приєднаним до нього у мовленні (на початку чи в кінці) ненаголошеним службовим словом (прийменником, сполучником, часткою).

Наприклад: *Стихає / в класі / гомін / між дітьми (Л.Шило).*

Фонетичне слово ділиться на склади, а в складах об'єднуються звуки.

◇ Прочитайте текст. Визначіть стильову приналежність тексту й основну думку автора. Поміркуйте, яким має бути сучасний учитель?

Виділіть фонетичні фрази, синтагми, фонетичні слова. Поставте наголоси.

Коли я вперше приїхав з села до великого індустріального міста і зайшов на квартиру відомого українського поета, то побачив у нього над робочим столом портрет посивілої жінки з глибокими розумними очима.

Мати? Ні. Видатний поет не був схожий на неї. І я, після довгої розмови наважився запитати.

– Хто вона ця жінка?

Поет підвівся з крісла й тихо, але урочисто відповів.

– Моя перша вчителька. І якщо не в кожного з нас є такий портрет під склом, то я певен, кожний з нас носить дорогий образ у своєму серці” (В.Кучер «Учитель»)

Запишіть фонетичною транскрипцією останнє речення тексту. Поділіть підкреслені слова на фонетичні склади.

Фонетична транскрипція - такий спосіб запису живої мови, при якому з можливою точністю передається кожен звук з усіма його відтінками.

Правила запису фонетичною транскрипцією

[e^h] – голосний у ненаголошеній позиції

[с'] — для позначення м'якості приголосного

Цікаво знати

Різні системи фонетичних транскрипцій відомі ще з ХУІ

[в'] - для позначення напівм'якості приголосного
 [н:] – так позначається подовження звука
 [ў], [i] - для позначення нескладових, і
 [д∩ж], [д∩з] – для позначення одного звука
 [г] - щілинний звук
 [г'] зімкнений звук
 Я – [ja]; ю – [ju]; є – [je]
 Я – [a]; ю- [y]; є – [e]: після приголосного:
 лялька [л а л к а]
 - над голосним для позначення наголосу: [чу^ета'ту^е].
 - | для позначення звичайної паузи:
 [йа бачиў \ диўний сон]
 // для позначення тривалої паузи

століття.

У 1881 році було створено міжнародну фонетичну асоціацію, яка у 1888 році виробила принципи фонетичної транскрипції. Спочатку на основі латинського алфавіту.

У 1962 році спеціальна комісія у справі транскрипції Інституту мовознавства АН України виробила принципи, на яких має ґрунтуватися фонетична транскрипція української мови.

Завдання фонетичної транскрипції - якнайточніше передати всі відтінки вимови у записуваному тексті.

Система літер разом з додатковими знаками, які служать по можливості для точного відтворення звукової системи даної мови, називається **фонетичним алфавітом**.

◇ **Прочитайте (проспівайте) пісню. Які почуття викликає ця пісня? Чому вона стала народною? Що вам відомо про авторів цієї пісні? Хто виконував цю пісню? Перший абзац поділіть на фонетичні фрази, синтагми, фонетичні слова, затранскрибуйте. Випишіть з тексту слова, де наявні такі приголосні: сонорні, зімкнені проривні, щілинні; подовжені. Поділіть виділені слова на фонетичні і орфографічні склади. Перевірте за таблицею, що подана нижче.**

Мамина вишня

Знову наснилось **дитинство**,
 Тепле, як гарна весна.
 Вишня вдяглася в намисто,
 Мама **щаслива** й сумна.
 Там за село **проводжала**,
 Долю мою молоду,
 Щедро мені щебетала
 Мамина вишня в саду
 Вдаль голубими вітрами

Здавна близьке й сокровенне
 Все там, аж терпне душа.
 Начебто й мама до мене
Стежкою в сад поспіша.
 Знов, як бувало, до столу
 Кличе, лиш в хату зайду... |
 Ронить зацвіток додолу |(2)
 Мамина вишня в саду.
 Пісня любові й дитинства

Весни за обрій пливли.
Раннім туманом у мами
Коси, мов дим, зацвіли.
Мати в тривогах вінчала
Щастя жадане й біду,
Радо мене зустрічала | (2)
Мамина вишня в саду.

В серці бринить, як струна,
Наче священна молитва
З рідного краю луна.
Та не порадує літо |
Душу мою молоду... |
Плаче тепер білим цвітом | (2)
Мамина вишня в саду.
Слова: Дмитро Луценко
Музика: Анатолій Пашкевич

◇ **Виразно прочитайте текст. Кого можна вважати молодим сьогодні? Як впливає інформаційно-технологічне двадцять перше століття на молодих людей? Які цінності прищеплює?**

Поділіть текст вертикальними лініями на склади, позначте наголошені склади. Розбийте слова на склади. Дайте характеристику складів. Виділіть слова, у яких складоподіл не збігається з правилами переносу цих слів на письмі з рядка в рядок.

Молодість – це не вік людини, тільки стан її душі, твердість волі, сила уяви, змога захоплюватися, – це перевага відваги над страхом, нахил до пригод, нахил до діла. Ніхто не стає старшим через те, що прожив якусь кількість років. Люди старіють лише тоді, коли позбуваються своїх ідеалів. Роки морщать чоло, а втрата ентузіазму лишає зморшки на душі...Як довго Ваше серце сприймає голос краси, радості, відваги, величі та сили від Землі, Людини і Вічного, – так довго Ви молоді...А коли всі нитки порвалися і коли найінтимніша частина Вашого серця покрилася снігом песимізму і льодом цинізму, – тоді Ви справді постаріли... (з журналу)

Тема для розмови

Звідусіль сьогодні нас атакують звуки. В умовах чужомовної експансії “вухо” багатьох байдуже до мелодій рідної мови. Отже, мовне виховання сьогодні мусить бути під особливим контролем української громадськості. Ідеться про те, щоб українська мова і в майбутніх поколіннях не втрачала своєї самобутності. Обговоріть цю проблему у класі.

◇ **Завдання додому.** Напишіть твір-мініатюру «Живе слово» за поданим початком.

У дитинстві нас дуже вабило заглянути до старої скрині, де зберігались давні речі, такі несхожі на ті, що оточували нас. Вони були з іншого світу, мали свою біографію...

Тема 3. Особливості реалізації фонем в мовленні

Ми - не УкрАїна, ми - **Україна**.
Ми - не окраїна, ми є країна.
Ми - не укрАїнці, ми - **українці**.

(В. Маснюк)

Комунікативна розминка. Прочитайте рядки з вірша Валерія Маснюка. Чому автор виділив окремі слова й окремі букви? На чому і чому' загострює нашу увагу поет? Ваша думка стосовно означеної у тексті проблеми.

Прочитайте текст виразно. Як змінюється значення слів залежно від наголосу, інтонації? Стежте за правильністю вимови голосних і приголосних звуків.

Якщо поспостерігати за власним голосом, можна помітити, що вранці тембр нашого голосу м'який, глухуватий. Голос "не прокинувся". Пообіді або ввечері тембр голосу радісний, жвавий. Голос "прокинувся": він повертає увагу до інформації, викликає бажання слухати. Формувати голос приємного тембру допомагають скоромовки.

Артикуляційний практикум

Прочитайте скоромовки вголос кілька разів. Прискорюйте темп мовлення поступово. Зверніть увагу на відмінності у вимові приголосних.

Тричі чоловік дивним буває: родиться, жениться і помирає.

Материн гнів, як **весняний** сніг, рясно впаде, та скоро розтане.

Добрий борщик, та малий горщик.

Дружба - як дзеркало: розіб'єш - не складеш.

Живуть між собою, як риба з водою.

У Щедрий вечір **щедрувати** – щастя людям дарувати.

Дарую дуби, що в діброві, будьте дужі та здорові.

Бувай здоровий, рости великий - до **черевика**, від черевика - до чоловіка, бувай здоровий не сам із собою, а з отцем і з матінкою, з усім домом.

Поставте наголоси у виділених словах. Подайте у фонетичній транскрипції підкреслене слово. Порівняйте вимову слів: із собою, з отцем з братом, з матінкою. Чи в однакових звуках реалізується фонема /з/? Від чого, на вашу думку, це залежить? Назвіть звуки, в яких вона реалізується?

Зверніть увагу. Як читати скоромовки

Слід починати з повільного темпу, навіть робити короткі паузи після кожного слова; стежити, щоб була найкраща вимова слів. Вимовляти слова треба так, нібито ви на когось гніваєтесь, і не дуже голосно, отже, надзвичайно виразно вичитуйте йому його провини. Далі можна прискорювати темп і доводити до читання швидкого, як тільки можна, але не перестаючи дбати весь час про найбільшу виразність (Д.Ревуцький).

Довідка

Дмитро Миколайович Ревуцький (1881-1941) – мистецтвознавець, фольклорист, педагог, перекладач, автор праці «Живе слово», підручника з виразного читання для школярів.

◇ Підготуйте усне коротке лінгвістичне повідомлення «Звуки – це щось надзвичайне у мові, її «жива плоть і кров» (Н. Матвієнко).

Фонема здатна змінювати значення або форму слова не тільки тоді, коли заступає іншу фонему, а й приєднавшись до нього: *оса – коса, дуб – дуба*.

◇ Додайте до початку кожного слова одну голосну або приголосну фонему так, щоб прозвучало інше слово. Назвіть пари слів, з'ясуйте їх значення.

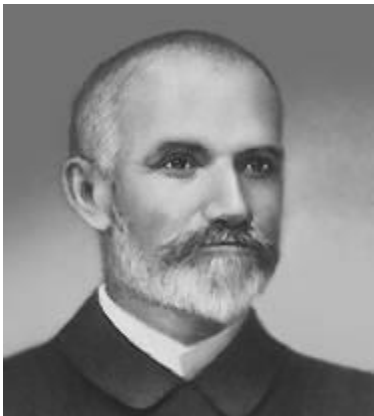
Вал, кран, снувати, рис, рація, арка, вінок, вісті.

Додайте до кінця кожного слова одну голосну або приголосну фонему так, щоб утворилось інше слово. Зіставте пари слів, з'ясуйте їх значення.

Гра, буква, роман, дія, четвер, ворота, віра, талан, їжа.

Доведіть, що фонема як мінімальна одиниця звукової будови мови служить для розпізнавання і розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів.

"Мова існує тільки в душі», - стверджував Іван О. Бодуен де Куртене. Учений доводив, що будь-який конкретний звук є нетривалим, миттєвим, але люди якимсь чином зберігають його в пам'яті. Образ звука в пам'яті людини учений назвав фонемою.

Довідка

Іван (Ян) Олександрович Бодуен де Куртене (1845 - 1929) - поляк за походженням, російський учений. Академік Краківської академії, член-

кореспондентом Петербурзької академії наук. Автор понад шестисот наукових праць.

Вільно володів польською, російською, литовською, французькою, німецькою, італійською, писав майже всіма європейськими мовами. Читав лекції зі вступу до мовознавства, порівняльної граматики слов'янських мов, російської граматики, санскриту, німецької мови.

Засновник фонології. Довів, що мова проявляється лише мовній діяльності, отже треба вивчати живі мови та діалекти. Тільки за такого підходу можливо усвідомити, як функціонує мова.

У фонологічній системі української мови функціонують такі 38 фонем:

6 голосних (/a/, /o/, /y/, /e/, /и/, /i/) і 32 приголосні фонemi (/б/, /п/, /м/, /в/, /ф/, /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /дз', /дз'/, /л/, /л'/, /р/, /р'/, /н/, /н'/, /ж/, /ч/, /ш/, /дж', /дж'/, /j/, /г/, /к/, /х/, /г/)

3-поміж приголосних фонем вирізняються 22 тверді (/б/, /п/, /м/, /в/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /л/, /н/, /р/, /ж/, /ч/, /ш/, /дз', /дж'/) і 10 м'яких (/д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /дз', /л'/, /н'/, /р'/, /j/).

Простежте співвідношення між буквами і фонемами. Укладіть таблицю.

◇ Прочитайте подані нижче слова. Визначте, якими ознаками різняться фонemi в поданих словах. Для перевірки скористайтесь таблицею 1.

лан – лань, кров – крос, уран – Іран, тіло – сіло;

бити – пити, дах – дух, сад – лад, сон – син;

люк – лук, рот – ром, ліг – літ, кран – крен;

буг – бук, гриб – грип, плід – пліт, казка – каска, везти – вести, мимохідь – мимохить, вуж – душ, коржі – корчі.

Таблиця 1

Функції фонем

складальна конститутивна (від лат. <i>constitutio</i> - складати, утворювати, будова)	або	розпізнавальна, ідентифікаційна (лат. <i>identicus</i> – тотожний)	або	розрізнявальна, або дистинктивна /диференціальна (від лат. <i>differens</i> - розрізнявати, розпізнавати)
фонема виступає будівельним матеріалом морфем і слів	для	фонема слугує засобом розпізнавання морфем і слів		фонема слугує засобом розрізнення морфем і слів

Звук, що є статистично найуживанішим різновидом фонемі і сприймається слухачем як її еталон, головний вияв фонемі називається **інваріантом**.

Для **голосних фонем** інваріантом виступає звук на початку слова під наголосом (/ве'рхній/, /ви'соко/) або між твердими приголосними (/а'втор/, /ма'ма/).

Для **приголосних фонем** інваріантом виступає звук на початку слова перед голосним, у середині слова між голосними. Інваріантом можуть бути поряд уживані два дзвінки чи глухі (нешиплячі чи свистячі): зо'рянний, ши'роко, спита'ти, здобу'ти.

Наприклад, інваріантом фонемі /д/у слові Дари'нка є [д] приголосний, шумний, дзвінкий, зімкнений, твердий, неносовий.

◇ Прочитайте речення. На вашу думку, кого називають словесником? Чи змінилося значення цього слова сьогодні? Поясніть правопис підкресленого слова. Випишіть слова, в яких наявні інваріанти фонем.

Слов'яни вірили в магічну силу Слова, називали його символом знання, мудрості, пробудження самосвідомості. З пошани до мудрості саме так – словесником (“майстер говорити”, “велеречива людина”) в давні часи називали вчителя рідної мови.

Підберіть вірші про школу, вчителя, учня, рідне слово. Вивчіть один-два з тих, що припали до душі.

Фонемі в мовленнєвому потоці зазвичай не виступають у «чистому» вигляді, тобто лише в головних виявах. Реалізуючись у звуках, фонемі взаємодіють одна з одною, як наслідок, зазнають певних змін. Так виникають **варіанти** фонем.

Зокрема, позиційний варіант фонемі зумовлюється певним фіксованим місцем фонемі у слові – початком, кінцем, серединою, перебуванням чи неперехуванням під наголосом.

Позиційним варіантом фонемі є звук, що чергуючись із головним виявом фонемі, вимовляється у певній, властивій сучасній українській літературній мові, чітко означеній слабкій позиції.

Так, в українській мові голосна фонема /е/ реалізується в ненаголошеній позиції як [еи] або [ие], що виступають її позиційними варіантами: [виесна'], [виесна'].

Голосна фонема /и/ в ненаголошеній позиції реалізується як [ие] або [еи], що виступають її позиційними варіантами: [виесо'кий].

Фонема /o/ в українській мові в ненаголошеній позиції реалізується не тільки в звукові [o] /сон/, /ро'ку/, але й у звуку [ou] [кожу'х], що виступають її позиційними варіантом.

Приголосні набувають відтінку лабіалізованості перед [o],[y].

Позиційним варіантом є звуковий вияв приголосної фонемі /в/ як [v̥] після голосного перед приголосним або на кінці слова: [воўк, стаў, праўда].

◇ Перепишіть речення. Укажіть, які фонемі в поданих словах виступають у головному вияві, а які є варіантами. З'ясуйте різновид речення, охарактеризуйте однорідні члени речення.

Тепер огонь був просто перед ним – живий, неспокійний, чарівний, що вбирає й досі очі своєю палющою, гнучкою красою, що й досі дає відчутти в собі могутність першого і неперевершеного бога. Вогонь ! (В.Підмогильний).

У нашій давній, багатій культурі є чимало прикладів уродженого чуття до краси живого слова. Перекази, легенди, казки, приповідки, примовляння, пісні, думи, колядки, щедрівки, наші молитви. У цьому величезному скарбі – мудрість народу, його психологія, філософія.

◇ Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність. Коли може виконуватися дія, про яку йдеться в тексті? Запишіть побажання до свят від своїх рідних для участі в конкурсі на кращого знавця народних побажань «Живе слово – мудре слово».

Слова яких частин мови наявні в тексті? Яка їх функція? Запишіть текст у фонетичній і фонематичній транскрипціях, користуючись таблицею 2.

Збризну на Вас свяченою водою,
щоб Ви ніколи не зустрілися з бідною.
Кину Вам на стежку жита,
щоб Ваша сім'я завжди була сита.
А ще – кілька горошинок,
щоб Ви завжди були на вершині,
жменю ячменю –
щоб Ви були і з ріднею.
На стежку ж кину трохи кропиви,
Щоб жалили ноги, а не душу Ви
(В.Макаренко).

Правила фонематичної та фонетичної транскрипції

Правила фонематичної транскрипції	Правила фонетичної транскрипції
Спосіб запису живої мови, при якому передаються тільки фонем мови, а не особливості звучання усного мовлення Запис береться у прямі дужки / /.	запис живої мови, при якому з можливою точністю передається кожен звук з усіма його відтінками. Запис береться у квадратні дужки [ ].
- /с'/ — для позначення м'якості приголосної - - - - /г/ - щілинна /г/ зімкнена Я – /йа/; ю – /йу/; є – /йе/	[e ^h] – голосний у ненаголошеній позиції [с'] — для позначення м'якості приголосного [в'] - для позначення напівм'якості приголосного [н:] – так позначається подовження звука [ʏ], [i] - для позначення нескладових в, і [д∩ж], [д∩з] – для позначення одного звука [г] - щілинний звук [г] зімкнений звук Я – [ja]; ю – [ju]; є – [je] Я – [a]; ю- [y]; є – [e]: після приголосного: лялька [л а л к а] ' над голосним для позначення наголосу: [чи ^e та 'ту ^e].
' над голосним для позначення наголосу	' над голосним для позначення наголосу: [чи ^e та 'ту ^e].
для позначення звичайної паузи // для позначення тривалої паузи	для позначення звичайної паузи: [пишу \читаю] // для позначення тривалої паузи

◊ Унікальна і велика сила звукового мовлення, усного слова. Польський письменник Адам Міцкевич писав: «Одного неточного, невдало висловленого або хоча б погано вимовленого слова іноді досить, щоб зіпсувати усе враження». Поясніть, як ви розумієте це висловлювання. Зверніть увагу на вимову підкреслених слів.

Однією з особливостей української мови є чергування /у/ з /в/ та /і/ з /ї/. Такі чергування залежать від позиції цих фонем у слові і складі і пов'язані з дотриманням милозвучності мовлення. Такі чергування називаються позиційними. Прокоментуйте таблицю 3.

Таблиця 3

Позиційні чергування голосних /у/, /і/ з приголосними /в/, /й/

Чергування відбувається	Приклади	Чергування відбувається	Приклади
1. Між приголосними, щоб уникнути їх збігу, а також на початку слова вживаємо у, і .	Спить у кімнаті; викликають учня; город і хата; наш Івасик.	1. У словах, що вживаються або з початковим в , або тільки з у .	Влада, вплив; указ, увага.
2. Між голосними, щоб уникнути їх збігу, вживаємо прийменник в , сполучник й .	Читала книгу в Олі; Оксана й Олена.	2. у власних іменниках і в словах іншомовного походження.	Іран, Урал, університет, Власенко
3. Після голосного перед приголосним, залежно від темпу мовлення, вживаємо або в , або у ; або і , або й .	Працювали у полі; працювали в полі; Читала і писала; читала й писала. У Києві відбулася зустріч. В автобусі зустрілися.	3. Після паузи – тільки і та у .	Аж ген стоїть – у неї спитай. Батьки і діти.
4. На початку речення перед приголосним найчастіше вживаємо прийменник у , перед голосним – в .		4. При зіставленні понять тільки сполучник і .	Дивитися у вікно, поставила у воду.
		5. Перед наступним в уживаємо прийменник у незалежно від закінчення попереднього слова.	Петро і Йосип. Микола і Євген.
		6. Перед словом, що починається з й , вживаємо і .	

◇ **Перепишіть словосполучення, добираючи з дужок потрібні службові частини мови і частини слів.** Розвага (і, й) втіха; (у, в) ступу (і, й) лісі; виконав (у, в) праву, жити (в, у) Україні, прибути (в, у) Алжир, брат (й, і) сестра; пішла (в, у) фотоательє .

◇ **Прочитайте текст уголос, дотримуючись правил орфоєпії української мови. Як ви розумієте вислів «собор людської цивілізації»? Чи є тексти слова, в яких наявні позиційні вияви фонем?**

Зверніть увагу на слова, в яких прослідковується позиційне чергування. Виконайте фонетичний і фонематичний аналізи останнього речення. Зробіть фонетичний і фонематичний розбір підкреслених слів за зразком.

Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі й тривоги. Нині особливо кожен мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, всім своїм єством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду. Бо хай вона де в чім недосконала і вже зістарена, але вона — єдиний храм людського духа і нам її добудувати, а не будувати на новому місці (О. Гончар).

Зразок фонетичного розбору

Сміються й плачуть солов'ї (О.Олесь).

1. Сміються.
  2. [смi / йу' / ц':a] , /смійут'с'а/.
  3. 1 склад – прикритий, відкритий, ненаголошений; 2 – прикритий, відкритий, наголошений; 3 – прикритий, відкритий, наголошений
  4. /с/ - [с] – приголосний, шумний, глухий, пердньоязиковий, твердий, інваріант;
/м/ - [м] – приголосний сонорний, губний, варіант;
/i/ - [i] - голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, інваріант;
/й/ - [й] – приголосний сонорний, середньоязиковий, м'який, інваріант;
/у/ - [у] - голосний заднього ряду, високого піднесення, наголошений, лабіалізований, інваріант;
/т' / і /с' / - реалізуються у [ц':] – приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, м'який, подовжений;
/а/ - [а] – голосний заднього ряду низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.
-

У слові 8 фонем, 7 звуків

Рефлексія і самоперевірка

1. Поясніть, однаковими чи різними фонемами починаються наведені слова:

витер – вітер, рад – ряд, бік – бик, курка – кюрі, гора- гір.

2. Назвіть пару слів, у яких фонема виконує смислорозрізнявальну функцію: а) брав – трав; б) верба - верби; в) нога - ноги.

3. Чим відрізняються поняття «позиційний варіант фонем» і «позиційні чергування звуків»?

5. Перепишіть словосполучення, добираючи з дужок потрібні службові частини мови і частини слів.

Розвага (і, й) втіха; (у, в) степу (і, й) лісі; виконав (у, в) праву, жити (в, у) Україні.

Тема для розмови

Без мовного зв'язку з рідним народом не може бути повноцінного національно-духовного життя і вираження особистості. Підтвердженням є також назва нашої мови, що походить від давньоруських слів "молвь", "молвити", а ті означають - "освітитися", "стати духовно чистими". Воістину, коли "я молюся чужою мовою, то уста мої моляться, а серце спить"(Св.Павло). Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Завдання додому

Давньогрецький драматург Софокл зауважував: **«Багато говорити і багато сказати – не одне й те саме»**. Розкрийте глибину цього вислову. Розберіть речення за частинами мови. Визначте підмет і присудок. Запишіть речення фонетичною і фонематичною транскрипцією. Поясніть наявні позиційні чергування.

Тема 4. Основні історичні чергування голосних

Шукаючи прадавні наші корені, слід пам'ятати, що українці — частина слов'янського світу, а українська мова — одна із слов'янських мов.

(Григорій Півторак)

Комунікативна розминка. Як часто неправильно вимовлене слово породжує помилкові судження. Правильна вимова є одним із показників культури мовлення та й, зрештою, культури освіченості людини.

Чи не трапляються у вашому мовленні такі слова: *біжуть, лошя, зор'я, пузно, галава, тудою, цая, знанє, адин*. Вимовте ці слова правильно. Чим зумовлені такі помилки? Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Артикуляційний практикум

Поліпшенню орфоепічних навичок, дикції сприяє робота із скоромовками. Тричі у поступово зростаючому темпі прочитайте скоромовку.

Біг вовчик по колоді через воду, тільки став на колоду – бовть у воду; викис, вимок, виліз, висох, виліз на колоду та бовть у воду!

Знайдіть слова, де наявні позиційні варіанти фонем та позиційні чергування.

Поряд з позиційними чергуваннями, що відбуваються в певних фонетичних умовах, в українській мові наявні **історичні чергування**. Такі чергування не можна пояснити фонетичними закономірностями, оскільки причини, що викликали появу цих чергувань, давно зникли, а самі чергування відбуваються за традицією.

Прочитайте епіграф уроку. Хто автор цих рядків? Як ви розумієте ці слова? Що ви пам'ятаєте про історичні чергування з попередніх класів?

Довідка

Півторак Григорій Петрович — член-кореспондент Національної Академії наук України, доктор філологічних наук, професор, Автор понад 150 друкованих праць з проблем етногенезу слов'ян, історії і діалектології східнослов'янських мов, етимології, білорусистики, культури мови, лауреат премії ім. І. Франка НАН України

Історичні чергування супроводжують такі процеси, як **словозміну** і **словотвір** (зміна форми слова і творення нових слів).

У сучасній українській літературній мові є чергування, які виникли в період спільнослов'янської мовної єдності або сягають ще дослов'янської доби. Такими є чергування голосних фонем, вони відображають чергування давніх наголошених і ненаголошених чи довгих і коротких голосних.

На сьогодні такі чергування в українській мові відбуваються здебільшого в основі дієслів і є засобом розмежування семантики дієслів, що називають довготривалу та короткочасну дію.

◇ Прокоментуйте таблицю 1

Таблиця 1

Найдавніші історичні чергування

Чергування	Приклад
[e] : [o]	нести — носити, везти — возити
[i] : [a]	сідати — садити, лізти — лазити
[o] : [a]	ломити — ламати, допомогти — допомагати,
[e] : [i]	летіти — літати, текти — витікати
[e] : [o]	беру — брати, терти — тру

◊ До поданих слів доберіть споріднені слова з усіма можливими найдавнішими чергуваннями виділених голосних.

Скочити, беру, нести, могти, котити, збирати, текти, стелити, дерти, вінок, дрижати, вести, пекти, *ганяти* мести, *кроїти* котити, кланятися, видирати

◊ Прочитайте уривок з п'єси М. Кропивницького «Дай серцю волю...». Яка прикметна риса діалогу? З якою метою автор уводить численну кількість приказок і прислів'їв? Знайдіть слова, в яких наявні найдавніші чергування голосних.

Микита: Гляди, щоб я тебе не підперезав так. Що й дух з тебе випре... Я тобі оскомину зіб'ю.

Семен (спокійно): Не хвались. Звісно, коли б свині та роги...

Микита: Що? Геть звідціля! Нема тобі тут шляху! Заросла твоя стежка! Ти знаєш, що я сватаю Одарку!

Семен: Чув, чув. Оце свіжо вона мені хвалилась.

Микита: Ну?

Семен: Ти не нукай. Коли не запряг, то й не поганяй.

Микита: Ти дуже став балакучий. Я тобі втру носа.

Семен: Не хвались. Сказано – поки хвалько нахвалиться, то будько набудеться

◊ Прочитайте прислів'я. Дослідіть, які чергування голосних наявні чи можливі у виділених словах.

Пошли, Боже, гостя, той хазяїну добре,- говорили на Україні. З гостиною пов'язано чимало фразем-жартів:

Гість хоч мало їсть, зате багато бачить.

Гість - невільник: як немає огірка, той мед їстиме.

Гість - як **невільник**: де посадять, там і сидить, а **хазяїн** як чиряк, де схоче, там і сяде.

Два рази **гостям** раді: раз, що приїхали, другий - як від'їхали.

Гості першого дня - **золото**, другого - срібло, а третього - мед і додому вперед.

Гості дарували пару коней і пару **волів**, щоб землю орали та хліб засівали.

Гості прощали: Бог з вами, на тім світі віддасте з **пиріжками!**

У поданих фраземах знайдіть слова, в яких наявні чергування [О] та[Е] з [І].

Це чергування властиве лише українській мові і є досить поширеним. Супроводжує як словозміну, так і словотвір і відбувається в будь-якій

морфемі, хоча найчастіше в корені: *кінь* — *ко́ня*, *ка́мінь* — *ка́меня*, *лі́д* — *льо́ду*.

Історичною умовою чергування був занепад зредукованих [ъ] та [ь] у давньоукраїнській мові. Занепад слабких зредукованих / викликав появу нових закритих складів.

Якщо в цих складах були давні голосні *о*, *е*, то вони поступово, через подовження, а потім через дифтонгізацію змінилися на [i].

Столь - сто:л – стоул, стуел, стуил, стуіл – стіл;

Печь – пе:ч- піеч-піч

Якщо після складу з давніми *о*, *е* був відкритий склад з голосним повного творення, то цей склад на зазнав ніяких змін, тому давні *о*, *е* у попередньому складі збереглися: *столу*, *стола*, *печі*.

Голосні [o] та [e] що утворилися з колишніх зредукованих, називаються новими, на відміну від споконвічних, давніх, етимологічних /o/, /e/: *кінь* – *ко́ня*, *піч* – *печі*.

Українська мова засвоїла ті слова і їх форми, в яких давні *о*, *е* збереглися в давньому відкритому складі, і ті, в яких у новому закритому складі відбувся перехід давніх [o], [e] в [i], що й послужило основою чергування.

◇ Виконайте тестові завдання, користуючись таблицею 2. Знайдіть рядок, у якому в усіх словах чергування [o], [e] з [i] відбувається в корені.

А. Відвертість, Петрів, слово.

Б. Камінь, рій, дохід.

В. Ковалів, устрій, радість.

Г. Вісь, шевців, особа.

◇ Укажіть рядок, у якому в усіх словах у групах –оро-, -оло-, -ере-, -еле- [o], [e] переходять в [i] .

А. Огорожа, нагорода, зелень.

Б. Шелест, город, подорож.

В. Положення, порох, волос.

Г. Голова, череда, борода.

◇ . Визначіть рядок, у якому в усіх словах і наявне у відкритому складі.

А. Ремінець, стрілець, ніжок.

Б. Сморід, вівця, оберіг.

В. Рівень, вільний, осінь.

Г. Устрій, певність, кілець.

Чергування [о], [е] з [і]

Правило	Приклад
1. У закритих складах чергування відбувається: • При словозміні • При словотворенні 2. Чергування немає: • коли <i>о, е</i> вставні або випадні • у групах –оло-, -оро-, -еле-, -ере- • у родовому відмінку множини іменників середнього роду на –енн(я) • в абрєвіатурах і похідних • у словах іншомовного походження Відхилення у чергуванні У відкритому складі пишемо <i>і</i> • у формах називного відмінка однини • у формах родового відмінка множини • у зменшених формах іменників У закритому складі пишемо <i>о, е</i> • у формах –оро-, -оло- у іменниках переважно жіночого роду • у родовому відмінку множини низки іменників жіночого роду	коня-кінь, лебедя-лебідь, радості-радість, будова-будівник, робота-робітник вогнь-вогню, вікно-вікон, <i>Виняток:</i> погірдний-погорда мороз, волос, берег, шелест <i>Виняток:</i> поріг, оберіг, значень-значення колгосп, торгпред агроном, інженер, студент <i>Виняток:</i> колір-кольору, папір-паперу, Антін-Антоня, гніт-гнота, курінь-курєня кінець-кінця, камінець-камінця, гребінець-гребінця вікно-вікон, зірка-зірок, гілка-гілок, кільце-кілець, бильце-билець кілочок, місточок, ніженьки <i>Виняток:</i> слівце-словечко сорок-сорока, колод-колодка, долонь-долонька істот, меж, тополь, вод <i>Але:</i> осіб, підков

◇ .Назвіть слова, у яких *о, е* не переходять в *і*. Обґрунтуйте за допомогою правил. Випишіть лише ті слова, де звук [і] виник на місці [о] або [е].

Тінь, надвечір'я, вітер, пісок, перевіз, зберігати, робітник, білий, вісь, міць, місяць, захід, прізвисько, свідчення, корінчик, ріпа, горіх, зачіпати, очікує, річка, рів, сіно, щічка, сніг, невід, радісно, співати, Канів, місто, пішки, прізвище, брід, звір, пірце.

Ключ. З останніх букв виписаних слів прочитаєте відому українську приказку.

◊ Виконуючи завдання, ваш однокласник підкреслив букви, які позначають звуки, що чергуються. Чи правильно виконав хлопчик завдання? Виправте допущені помилки.

Поміч- допомога, піднести – носити, потекти – стікати, терти – тріть, беру – збирати, колесо – колісник, учать – навчи.

◊ Складіть словосполучення так, щоб подані власні назви виконували роль залежного слова у формі родового відмінка. Поясніть чергування голосних.

Зразок. Київ – подорож до Києва.

Харків, Миколаїв, Чернігів, Львів, Кривий Ріг, Немирів, Бердичів, Васильків, Виноградів, Глухів, Жашків, Красилів, Обухів, Очаків, Рахів, Чугуїв.

◊ Запишіть назви населених пунктів у відповідну колонку таблиці. Дослідіть, у яких із них друга частина походить від слова *поліс*, що з грецької означає *місто*, а в яких – від слова *поле*, де в закритому складі з'являється *і*.

Трип..лля, Борисп..ль, Нікоп..ль, Високоп..лля, Доброп..лля, Маріуп..ль, Терноп..ль, Овідіоп..ль, Севастоп..ль, Томашп..ль, Ямп..ль, Білоп..лля, Костоп..ль, Константиноп..ль, Сімфероп..ль.

◊ Розподіліть дієслівні форми за характером чергування. З'ясуйте, в яких словах чергуються [о], [е] з [і] .

Беріг, не зміг, стій, вів, міг, ріс, замівши, нісши, плів.

➤ Назвіть види дієслівних форм.

◊ Від поданих слів, де можливо, утворіть іменники II відміни середнього роду. Поясніть правопис. Визначіть, при творенні яких слів чергування голосних відбувається, яких – ні. Поясніть чому.

Зразок. Дорога – бездоріжжя.

Межа, борода, лівий берег, голова, голос, пороги.

◊ Поясніть, чому не відбувається чергування [О] та[Е] з [І] у поданих словах.

Терен, горох, бережок, березень, чверть, вагоновод, шерсть, товстий, вихователь, кружечка, орел, борця, кишень, студент, закон, прапор, колос.

◊ Прочитайте (проспівайте) пісню. Хто її автор? Що вам відомо про історію створення цієї пісні? Подайте фонетичну транскрипцію одного з абзаців. Визначте позиційні варіанти чи відомі вам історичні чергування

у виділених словах. За тлумачним, етимологічним, діалектним словниками з'ясуйте значення слів *плаєм*, *вівчар*.

Черемшина

Знов **зозулі** голос чути в лісі,
Ластівки гніздечко звили в стрісі,
А вівчар жене отару *плаєм*,
Тьохнув пісню соловей за гаєм.
Приспів:
Всюди буйно квітне черемшина,
Мов до шлюбу вбралася калина,
Вівчаря в **садочку**, в тихому **куточку**
Жде дівчина, жде.

Йшла вона в **садок** повз **осокори**,
Задивилась на високі **гори**,
Де з **беріз** спадають вранці роси
Цвіт калини приколола в коси.
Приспів
Ось і вечір, вівці біля **броду**
З Черемоша п'ють холодну воду,
А в садочку вівчаря стрічає
Дівчинонька, що його кохає.

Що споріднює слова *гніздечко*, *куточку*, *садок*?

У сучасній українській мові поширене також історичне чергування **голосних [О] та [Е] з нулем звука**, наприклад: *кілок* — *кілка*, *хлопець* — *хлопця*, *сон* — *сну*, *пень* — *пня*.

Це чергування розвинулося ще в спільнослов'янській, давньоукраїнській мовах орієнтовно в XI—XII ст. на місці колишніх зредукованих голосних [ъ] та [ь] і перейшло в усі східнослов'янські мови: *сънь* (сон) — *съна* (сну), *дънь* (день) — *дъню* (дня).

Зредуковані голосні [ъ] та [ь] нагадували звучанням відповідно голосні **[О] та [Е]**. Вони могли стояти у **слабкій** (у кінці слова *снопъ*, *ночь*, перед складом з голосним повного творення *съто*, *тьма*, перед складом із зредукованим голосним у сильній позиції *жьньць*, *шьвьць*) або в **сильній позиції** (під наголосом *дънь*, *сънь*, перед складом із зредукованим голосним у слабкій позиції *пальць*, *тързь*, *вьрба*), у сполученнях **ър, ьр, ъл, ъл** між приголосними *зьрно*, *шьльк*, де перетворювалися у звуки нормальної довготи е, о: зерно, шовк.

Орієнтовно у XII ст. зредуковані [ъ] та [ь], що стояли в слабкій позиції, занепали, а ті, що стояли в сильній позиції, розвинулися в голосні повного творення [О] та[Е]. Голосні [О] та[Е], що розвинулися із зредукованих у сильній позиції й чергуються в сучасній українській мові з фонемним нулем на місці колишніх зредукованих, називаються **випадними**.

Прокоментуйте таблицю 3.

Таблиця 3

Чергування [О] та[Е] з нулем звука

Правило	Приклад
У суфіксах -ок, -к (із ьк, ьк):	сучок—сучка, садок — садка, порошок — порошку, огірок — огірка, дзвіночок — дзвіночка.
У суфіксі -ець:	борець — борця, хлопець — хлопця, палець — пальця, гребінець — гребінця.
У префіксі:	відозва—відзиватися.
У ряді коренів:	сон — сну, пень — пня, пес — пса, весь — все, швець — шевця, жнець — женця.
Порушення чергування під впливом аналогії. Наприклад, у ряді іменників у непрямих відмінках під впливом називного відмінка з'являється /о/ на місці /ъ/, що стояв у слабкій позиції:	лоб — лоба (із лъба), мох — моху (із мъха), рот — рота (із ртъта), рів — рову (із ръва) (пор. рос. лба, мха, рта, рва).

◇ Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову належність. Визначте функцію багаторазового повторення звука [в]. Які речення використовує автор? З якою метою? У поданих реченнях знайдіть слова, в яких наявне чергування [е] та [о] з фонемним нулем. Зокрема, визначіть: а) слова з випадними [е] та [о]; б) слова зі вставними [е] та [о]. Наведіть паралельно інші форми цих слів або споріднені слова, які б ілюстрували чергування. Поясніть випадки, де закономірність чергування порушується. Випишіть слова, в яких наявне інші історичні чергування.

Відпочинок

Відчинила вікно – вітер ввірвався вітами верби. Весна воркоче-вспіває веселками. Волю відпочити від великої втоми. Вечорітиме – візьму велосипед, від'їду від вчорашнього: від велетнів-будинків, відвікон, від вулиць – вдаль.

Відійде вечір – вдивлятимусь в височінь, вкриту вогниками. Відчую велич всесвіту. Всміхнуся всьому...

Все-таки варто вряди-годи відірватись. Відірватись, вивільнитись від виснажливого «вчора» (Ю.Дмитренко).

У багатьох словах [е] чергується з [о] після [ж], [ч], [ш], [дж], [й].

Після **ж, ч, ш, щ, дж, й** перед м'яким приголосним, а також перед складами з **е** та **и**, (якому в російській мові відповідає [и]) пишеться **е**: *вечеря, вишень, джерело, жени́ти, ніженька, пшениця, стаєнь, увечері, учень, чернетка, четвертий, шестиденка, щеміти, щетина*.

Після **ж, ч, ш, щ, дж, й** перед твердим приголосним, а також перед складами з **а, о, у** та **и** (якому в російській мові відповідає [ы]) пишеться **о**: *бджола, будиночок, вечори* (пор. *вечеря*), *жонатий* (пор. *жени́ти*), *іграшок, копійок, пшоно* (пор. *пшениця*), *чоловік, чомусь, чорний* (пор. *чернетка*), *чотири* (пор. *четвертий*), *шостий* (пор. *шести*), *щока*.

Примітка. У словах *ложечка* — *ложечок*, *книжечка* — *книжечок*, *лієчка* — *лієчок* і под. зберігається **е (є)**, бо приголосний **ч** у наступному складі в давні часи був м'яким.

Винятки з цих правил становлять слова *печера, жерло, червоний, чекати, черствий, щедрий, черга, щепи* ; *чорніти, гайочок, чорнило, чорниці, свіжості*.

◇ Запишіть прислів'я і приказки, вставивши потрібні слова з довідки. Прокоментуйте вживання о-е після шиплячих.

Яка ..., така й паляниця. ... летить на будь-який цвіт. ... у домі голова, а жінка – душа.

У засватаної дівки багато ... . у нашого Омелька невеличка сімейка: тільки Сидірко та Нестірко, та дітей ..., та батько, та мати, та нас три брати.

Довідка. Бдж..ла, ч..ловік, пш..ниця, ж..них, щ..ня, ш..стірко.

◇ Запишіть слова, поставивши пропущені літери і розподіливши у відповідні колонки. Прокоментуйте правопис слів.

Уживання О, е в українських словах	Уживання О, е у словах іншомовного походження

Жебрак, желе, женьшень, жеребець, жетон, жолудь, джентльмен, джерело, чебурек, чекати, чепіга, чепурний, черевик, чоботар, чолов'яга, шевальє, шедевр, шепотіти, шовковий, шоколадка, шосе, щезати, щетинистий, щокатий.

◇ .Поясніть відхилення від чергування [e] з [o] після шиплячих та [й] у поданих словах.

Чекати, вечоріти, щедрий, рожевий, кочегар, черпак, чепурний, рожевий, печера, кочерга, червоний, меншості, бджолі, гайочок, чемпіон, у пшоні, на чолі.

◇ Прочитайте колядку юнакові, записану в с. Шарине на Уманщині письменником М.Ткачем. Де і коли відбуваються описані події? Коли, на яке свято виконувалася така пісня? Про які три дороги йдеться? Які символічні подарунки отримує козак?

Чи є у тексті слова, в яких [e] чергується з [o] після [ж], [ч], [ш], [дж], [й]? Поділіть на фонетичні та орфографічні склади підкреслені слова.

Ой у лісі край дороги
Щедрий вечір, святий вечір!
Там Василько сіно косить,
сіно косить, коню носить:
Ой їж, коню, теє сіно, -
буде тобі три дорозі.
А першая – до батенька,
а другая – до матінки,
а третяя – до дівчини.
До батенька – по шапочку,
до матінки – по сорочку,
до дівчини – по хусточку.
Добрий вечір!

Рефлексія і самоперевірка

1. Які чергування фонем називають історичними?
2. Які ви знаєте найдавніші чергування голосних?
3. Коли відбувається чергування приголосних з фонемним нулем, чим воно зумовлюється і як відбивається на письмі? Поясніть випадки відхилення від цього чергування.

4. До поданих слів доберіть слова-синоніми, де наявне чергування [e] з [o] після [ж], [ч], [ш], [дж], [й]. Обґрунтуйте написання слів.

одружити, наречений, абрикос, суворий, валіза, прикрашати, монах, товстун, швець, лоб, цуценя.

Наприклад: одружити – оженити.

Тема для розмови.

Французький письменник і філософ – просвітник Вольтер стверджував: «Чудова думка втрачає всю свою цінність, якщо вона погано

висловлена». На вашу думку, чому людина має дбати про форму висловлення своєї думки не менше, аніж про її змістове наповнення? Як ви вважаєте? Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Завдання додому

Прочитайте текст. Визначте основну думку тексту. Підготуйте анотацію на книгу з цікавого мовознавства, яку ви вже читали або маєте намір використовувати на уроках з української мови. Запишіть у фонетичній транскрипції поданий текст.

Оскільки думка існує в слові, значить, мова є способом існування всякої розумової діяльності. Її виняткову роль в житті й духовному розвитку суспільства розуміли з давніх-давен. Тому й сама мова завжди була предметом наукового інтересу. Так що мовознавство – одна з найдавніших наук. І, як і всяка наука, воно в кожний історичний період відповідало потребам і рівню розвитку того чи іншого народу. Найдавнішу історію – тривалістю 2500 років має мовознавство Індії. Стародавні індуси дуже шанували свої літературні пам'ятки, написані санскритом. Вони дбали, аби правильно вимовлялися його звуки і вживалися граматичні форми, щоб ця зразкова мова не зазнавала ніякого псування (А.Матвієко).

Тема 5. Основні історичні чергування приголосних звуків при словозміні і словотворенні

Велике діло добре слово. Воно часом дорожче від усього, від усяких ліків, від багатств, і потрібне людині, як хліб і мед, як жива вода.

(О.Довженко)

Комунікативна розминка

Кого ми вважаємо найкращим слухачем? Дослідження свідчать, що більшість опитуваних людей називають гарним співрозмовником близького друга, по'другу. Чому? Очевидно, в основі лежить дружнє і щире ставлення, бажання зрозуміти і допомогти один одному. Обговоріть це питання в класі.

А чи відомо вам, що в основу слова *друг* складає давньоруський корінь *деръ*, що означає "міцний". Аналіз слова "груда" в різних слов'янських мовах теж підтверджує етимологічну спорідненість зі словом *друг*. Утворіть від поданого слова *друг* однокореневі слова. Поясніть фонетичні зміни, що відбуваються у корені. **Підготуйте**

лінгвістичне повідомлення про слова *друг, дружба*, користуючись етимологічними та фразеологічними словниками.

◊ В українській мові створена ціла палітра епітетів до слова " друг":

безкорисливий, близький, випробуваний, відважний, відданий, вірний, гарний, давній, добрий, найдорожчий, дорогоцінний, душевний, єдиний, задушевний, істинний, коханий, любий, люб'язний, милий, міцний, надійний, найближчий, найкращий, незмінний, нерозлучний, перший, постійний, приятний, сердечний, славний, співчутливий, справедливий, старий, турботливий, шанований, щирий.

Знайдіть серед поданих слів слова, в яких наявні чи можливі чергування [Г], [К], [Х] із [Ж], [Ч], [Ш] або [З'], [Ц'], [С']

Підготуйте усний твір-мініатюру "Мій давній друг" , використовуючи подані слова.

Чергування [Г], [К], [Х] із [Ж], [Ч], [Ш] виникло ще на спільнослов'янському ґрунті.

Звуки [g], [k], [x] були твердими приголосними і не мали здатності пом'якшуватися.

Голосні ж переднього ряду [e], [i], [ь], [ѣ] вимагали обов'язкового м'якшення тих приголосних, що стояли безпосередньо перед ними.

Тому, коли в одній морфемі при словотворенні, а іноді й при словозміні приголосні звуки [g], [k], [x] попадали в позицію перед голосними переднього ряду, то, не маючи здатності пом'якшуватися, змінювалися на шиплячі звуки [Ж], [Ч], [Ш].

Наприклад: друг – дружина, рука – рученька, нога - ніженька.

Уживання приголосних звуків [Ж], [Ч], [Ш], що походять від приголосних [Г], [К], [Х], перед голосними заднього ряду [a], [o] пояснюється тим, що ці голосні розвинулися на спільнослов'янському ґрунті з колишніх голосних переднього ряду: *крик – кричати (кричАти); горох – горошок (горошЬкъ).*

Зміну задньоязикових [К], [Х] і гортанного [Г] на [Ч], [Ш] і [Ж] перед голосними переднього ряду називають **першим перехідним пом'якшенням або першою палаталізацією.**

◊ Мовознавці припускають, що слово "*дружина*" походить від слова "*друг*". Так називали товариша, тобто довіреного при товарі, маєтку, худобі (пізніше пастуха). Сьогодні це слово означає також і заміжню жінку стосовно чоловіка, одруженого чоловіка щодо своєї жінки, групу, загін, добровільне об'єднання людей, створене з певною метою.

Випишіть із фольклорних і художніх творів невеликі тексти, що підтверджують це припущення вчених і містять слова, в яких наявні зміни задньоязикових [К], [Х] і гортанного [Г] на [Ч], [Ш] і [Ж].

◊ Особливим колоритом забарвлені українські звертання, бо українська мова має для них окремий кличний відмінок. Утворіть форми звертання від поданих слів:

Козак, друг, Олег, земляк, юнак, чумак, бурлак, дяк, Явтух, чоловік, Бог.

Побудуйте короткі діалоги, залучаючи ці слова.

◊ Українська фразеологія зберігає численні звороти, в яких виражені поетичність, виразність художнього світосприйняття і тонкої життєвої спостережливості.

Прочитайте побажання, виділіть серед них фраземи-привітання, фраземи-благословення і фраземи-побажання.

Боже тебе благослови і материними, і батьковими молитвами!

Доброму чоловіку продовж, Боже, віку!

Дай, Боже, щоб ти, сину, говорив, як по зорях читав!

Моє вам шануваннячко, спаси вас, Боже!

Боже помагай! З Богом!

Слава Богу Ісусу Христу! Дай, Боже, час добрий.

Накажи вас, Боже, хлібом та сіллю.

Дай, Боже, спішно та охотно робити!

Дай, Боже, час і пору добру! Бог на поміч!

Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося! Дай, Боже, на прожиток!

Дай, Боже, в дім здоров'ячка!

Благослови, Боже, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували.

Поміркуйте, чому ключовим словом у таких фраземах зазвичай виступає слово Бог.

Запишіть відомі у вашій місцевості фраземи-побажання, залучивши до їх складу звертання, в яких наявне чергування [Г], [К], [Х] із [Ж], [Ч], [Ш].

◊ До наведених слів доберіть споріднені, які б при словотворенні відбивали чергування [Г] із [З'], [К] із [Ц'], [Х] із [С']. Перевірте себе за довідкою.

Книга, жінка, молоко, берег, вік, крига, батіг, дорога, страх, бік, свекруха, горох, рух, подруга, сойка.

Довідка

Чергування [Г] із [З'], [К] із [Ц'], [Х] із [С'] відбувається в сучасній українській літературній мові в іменниках перед закінченням –і: в іменниках жіночого роду в давальному та місцевому відмінках однини (*нога— нозі, рука— у руці, стріха — стрісі*), в іменниках чоловічого і середнього роду в місцевому відмінку однини (*пролягає дорога – немає кінця дорозі, болить вухо – болить у вусі*).

Така зміна відома у мовознавстві як **друге перехідне пом'якшення або друга палаталізація**.

Відповідно до першого і другого п е р е х і д н и х п о м'я к ш е н ь твердих приголосних [Г], [К], [Х] в основі слова відбуваються і такі зміни: *ріка – річка- річці, птах-пташка- на пташці*.

◊ У поданих реченнях знайдіть випадки наявних або можливих фонетично не зумовлених (історичних) чергувань приголосних. Поясніть, якими діючими в давню епоху законами вони зумовлені. Випишіть подану в тексті форму й іншу форму з тією самою морфемою, яка свідчить про наявність чергування. Окремо виділіть випадки, коли приголосні звуки [г], [к], [х] не чергуються в сучасній мові, поясніть причину цього, використавши довідкову літературу.

Добре нам мати на світі хорошого друга, друзів — ще краще (*М. Рильський*). Поезія, друже, всюди є — і в людях, і в природі... (*Б. Лепкий*). Численні Сашкові друзі вторували доріжку до його хати (*С. Плачинда*). Проходила година, дві, і він знову сідав за книжки, бо молодий гарячий мозок прагнув знань (*Г. Тютюнник*). Солдат стояв у смузі крайнього вікна лицем до річки і вдивлявся в щось (*В. Винниченко*). Любка ступала босими ногами по поросі (*В. Винниченко*). Чоловіче мій, запрягай коня! (*Л. Костенко*). Люблю пісні мого краю, та не спинюсь на тім лишень: з любов'ю вухо повертаю до братніх на землі пісень (*М. Рильський*). Був, є і буду прихильником школи, в якій проповідується культ скромності... не лише в одязі, а й у духовних вчинках, які здійснює людина в житті, потрапляючи в різні ситуації (*О. Захаренко*).

◊ Від поданих нижче дієслів утворіть форму 1-ої особи однини теперішнього або майбутнього часу. Поясніть наявні чергування приголосних: - ходити, леліти, косити, спекти, трусити; зварити, манити, молоти, пороти, створити; любити, графіти, зловити, ломити, ліпити.

◊ Порівняйте українське слово *люблять* з російським *любят* та старослов'янським *любѣтъ*. З'ясуйте історію українського вставного л' в цьому слові. Наведіть приклади українських народних пісень, в яких наявне слово *люблю*.

У спільнослов'янській мові відбулися зміни приголосних перед давнім іменним і дієслівним суфіксом - j. Приголосні звуки [z], [k], [x] перейшли у приголосні [ж], [ч], [ш] (друг – дружю, сухий – суша, плакати – плачу),

приголосні проривні [д], [т] змінилися на африкати [дж], [ч] (ходити – ходжу, топтати – топчу), сполучення [зд] на [ждж] (їздити – їжджу), [ск], [ст] на [шч] (простити – прощу, пускати – пущу), губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф] на звукосполуки [бл'], [пл'], [вл'], [мл'], [фл'] (купити – куплять, зловити – зловлять).

◇ У поданих реченнях знайдіть випадки змін приголосних, що відбуваються при словозміні. Випишіть слова, в яких сталися зміни губних, передньоязикових або задньоязикових приголосних, коли вони сполучалися з j. Через риску до них запишіть первісні корені цих слів.

З р а з о к: *гребля – греб – ; їжджу – їзд – ...*

Найвища насолода життя у творчій праці, що чимось наближається до мистецтва” (В.Сухомлинський).

Землю по пучечці збирала з усього городу на всіх стежках, де ходив її Михайлик (О.Захаренко).

Споглядання краси очищає людину від усього поганого (М. Міщенко).

Ожило, заметушилося містечко, розбуджене оркестром (І. Гребенюк).

Тужу за вами, солов'ї України (М. Рильський).

Чим же я відплачу, що живу, і люблю, і любима? (Л. Забашта).

Знов зозулі голос чути в стрісі, Ластівки гніздечко звили в стрісі (М.Юрійчук).

Чорний степ на виднокрузі. Густо стелеться туман, Ніби злився в чорній тузі з сірим небом океан (Г.Чубач).

Лишився сум, лишалась туга й зів'ялі маки у руці (С.Пушик).

Вкладайте у свідомість дитини живе, трепетне слово, дбайте про те, щоб воно не перетворилося на засушену квітку, а вилетіло, як із гніздечка, співучою пташкою, раділо красі навколишнього світу (О.Захаренко).

◇ Прочитайте текст. З'ясуйте стильову належність тексту. Які події змальовано в тексті? У добу козаччини головним героєм і виховним ідеалом став козак як втілення всіх чеснот справжнього українця, мужній лицар-визволитель, безкорисливий захисник скривджених і знедолених. Прокоментуйте це, звернувшись до історичних фактів цього періоду.

Знайдіть у словах випадки змін приголосних, що відбулися при словотворенні. При потребі скористайтеся довідкою.

Запорозький кошовий знав, що як зруйнувати Кодак, то доведеться воювати з Польщею, бо вона того не подарувала б, а щоб воювати з такою силою,

якою була на той час Польща, треба було мати велике й добре узброєне військо; щоб здобути ж зброю й коней та прохарчити військо, треба було грошей. От і надумав Сулима, перш ніж воювати з Польщею, йти морем на пишний у ті часи турецький город Азов...

Надумавши так, кошовий скликав запорожців на раду:

-А що, панове товариство, славне військо запорозьке! – говорив він. - Чи немає таких, що поодлежували вже по куренях свої боки молодецькі? Як є такі, то виходьте: підемо зо мною Чорним морем погуляти та запалимо люльки аж у Азові турецькому!

Козацтво радісно одгукнулося на заклик кошового:

- А чого нам справді нидіти у Січі та товариський хліб дурно переводити. Веди нас, батьку...Чи не допоможе нам милосердний хоч небагато невольників до рідної України та до дрібних діточок повернути! (А.Кашченко)

Під час творення нових слів за допомогою суфіксів **-ськ(ий)**, **-ств(о)** приголосні на межі твірної основи і суфікса можуть зазнавати різних змін. Прокоментуйте таблицю 1.

Таблиця 1

Чергування приголосних звуків при словотворенні

Зміни приголосних перед суфіксами	приклади
[г], [з], [ж] перед + -ськ-, - ств- змінюються на [з], [з'] і в новоутворених словах з'являється поєднання звуків [з'к], [зтв] (орфографічно - -зьк-, -зтв-)	Кавказ- кавказький, Запоріжжя- запорізький, боягуз- боягузтво
[к], [ц], [ч] перед + -ськ-, - ств- змінюються на [ц], [ц'] і в новоутворених словах з'являється поєднання звуків [ц'к], [цтв] (орфографічно –цьк-, - цтв-)	Вінниця- вінницький, козак- козацтво, молодець- молодецтво
[х], [с], [ш] перед + -ськ-, - ств- змінюються на [с], [с'] і в новоутворених словах з'являється поєднання звуків [с'к] [ств] (орфографічно – ськ-, - ськ-, - ств-)	Черкаси- черкаський, чех- чеський, товариш- товариський

◊ Утворіть від поданих слів, де можливо, прикметники за допомогою суфіксів -СЬК-(ий). Поясніть зміни приголосних звуків.

Турист, латиш, юнак, емігрант, чумак, чех, люд, калмик, гігант, ткач, волох, узбек, молодець, козак, викладач, птах, парубок, матрос, француз, трубач, студент, боягуз, інтелігент, якут, казах, вояк, боягуз, босяк, гуцул, кріпак, латиш, робітник, турок, ескімос, товариш, грек, купець, місто, гайдамака, таджик, баск, хват, представник.

Поміркуйте, які з утворених прикметників можуть сполучатися зі словом пісня. Запишіть такі словосполучення.

◊ Прочитайте народну пісню. До якої тематичної групи суспільно-побутових пісень належить така пісня? Підказку читайте в довідці.

Які провідні мотиви і символи такої пісні? Який елемент обрядовості зафіксовано в пісні?

Випишіть з тексту слова, в яких наявні випадки змін приголосних, що відбулися при словотворенні і словозміні.

Ой насіяли та наорали, та нікому збирати,

Поїхали чумаченьки в Молдаву стояти.

Ой у полі два дубочки, а третій маленький,

Ой помер, помер у Молдаві та чумак молоденький.

Ой ви, хлопці, чумаченьки, дайте батьку знати,

Та нехай приїде у Молдаву чумака ховати.

Не прийшов батько, не прийшов батько, тільки прийшла мати,

Ой обертає білеє личко проти ясного сонця.

- Ой годі, годі, стара мати, що треба за ним дати.

Ой продай, мати, сірі воли, котрі вперед ходили,

А вони ж його молодого всю Молдаву звозили

(Запис Н.Присяжнюк у с. Погребище на Поділлі)

Довідка

Початки чумацтва сягають глибокої давнини. За сіллю їздили у Крим, Молдову, на Дон, Польщу, Кубань, Московщину. Дністер і сьогодні часто називають Соляною дорогою.

У дорозі чумаків постійно чекали труднощі, тому більшість чумацьких пісень відображає трагічну подію – смерть чумака в дорозі або його хворобу.

Коли в дорозі помирав чумак (від ран чи хвороби). Покійника одягали у вишивану сорочку, та й усі чумаки були у вишиванках, потім загортали в рогожу з мішка для риби, клали в яму головою “додому”, і кожен чумак зі своєї мажі приносив жменю солі і обсипав нею покійника. Шапками насипали високу могилу, ставали навколо неї і читали речитативно закон

Божий, співали заупокійні молитви, бажали царства небесного. Роги волам покійного чумака фарбували в чорний колір (намазували дьогтем і посипали попелом).

Коли ж чумак гинув від ран, між рогами вола прикріпляли стрічку червоного кольору. В селах люди при зустрічі з таким волом ставали на коліна і віддавали траурні почесні покійному. Вдові чумака передавались мажі, воли та все зароблене покійним. Ось така пошана існувала до чумаків в селах України (Г.Данилевський).

◇ Поділіть власні назви за групами (місто, країна і т.д.). Від поданих власних назв утворіть прикметники за допомогою суфікса –ськ-. Поясніть, в яких групах прикметників відбувається чергування приголосних, а в яких не відбувається. Підкресліть ті назви і утворені від них прикметники, що позначають історико-етнографічні регіони України. Що вам відомо про них? Підготуйте повідомлення про регіон, в якому живете ви, використовуючи в тексті слова з фонетичними та історичними чергуваннями.

Кременчук, Золотоноша, Черкаси, Кривий Ріг, Гуцульщина, Таганрог, Карабах, Донецьк, Лейпциг, Воронеж, Запоріжжя, Острог, Франція, Лемківщина, Люксембург, Гайдамаччина, Санкт-Петербург, Галичина, Сиваш, Гонконг, Забайкалля, Карпати, Хмельниччина.

◇ Утворіть від поданих прикметників іменники за допомогою суфікса –ин.

Київський, словацький, німецький, гуцульський, полтавський, львівський, турецький, сумський, крелевецький.

◇ Прочитайте текст. Визначте стильову належність. Що означає вислів "пролягли у світ дорогами крелевецькі рушники"? Які рушники зберігаються у вашій родині? Хто їх вишивав? Яка історія цих рушників? Опишіть рушник своєї родини. Чим цей рушник відрізняється від крелевецького? Складіть усне оповідання "Рушник у житті мого краю", скориставшись довідкою.

Крелевецькі рушники

Слова М. Шевченка

Музика Ю. Рожкова

На білім полотні
І біль, і туга, й радість,
І вибита сльоза,
і виткані пісні,

Тоді лише й живеш,
тоді лише й живеш.
Із надіями, тривогами,
через далі і роки,

відомі на вітчизняному ринку, отримали визнання на виставках у Парижі, Лондоні, Копенгагені, Барселоні, Монреалі, Осаці, Лос-Анджелесі;

у Кролевецькому районному краєзнавчому музеї знаходиться найстаріший рушник з витканою датою “1838” та рідкісним малюнком двоголових орлів, що простежувалися і на царських грошах.

„Сумщина – писанковий край” - така назва рушника, сьогодні вишивають майстрині області. Це буде оберіг нашої рідної Сумщини. Основа рушника - Дерево життя – компонується з квітів - символів Сумщини і України. Посередині рушника буде розташований основний символ Сум - сонечко, квітка у вигляді ромашки, а пелюстками стануть регіони області.

Рефлексія і самоперевірка

До поданих слів доберіть споріднені слова з усіма можливими чергуваннями приголосних фонем, що позначені виділеними літерами.

Токар, садити, **с**кочити, **р**ізати, плакати, му**х**а, друг, захист, плескати, сі**к**ти, трусити, топити, пасі**к**а, колиска, Буг, баті**г**, боковий, ву**х**о.

Яка причина чергування приголосних у таких словах: крик – кричиш, страх – страшно, книга – книжний, сухо – суша, міг – можна? Визначте, у якому зі слів відбувається історичне чергування приголосних:

1. а) за**г**рібати, б) чер**г**увати, в) пов**т**орювати.
2. а) сумі**ж**ний, б) нале**ж**ати, в) гол**о**сний.
3. а) пасту**ш**ок, б) від**м**інок, в) з**м**іна.
4. а) послаб**л**ений, б) ві**ж**ки, в) мучит**ь**ель.
5. а) но**ж**і, б) пач**к**а, в) завод**ь**.

Тема для розмови

«Велике діло добре слово. Воно часом дорожче від усього, від усяких ліків, від багатств, і потрібне людині, як хліб і мед, як жива вода, - так стверджував письменник О.Довженко. Відомий педагог О.Захаренко додавав: “Слова, що ліки, - допомагають людині лишень, коли вони сказані від душі”.

Чи не змінилися ці думки в час нових інформаційних технологій? Яка ваша думка стосовно цього? Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Завдання додому

Укладіть електронний словничок лінгвістичних термінів з теми «Історичні чергування», використовуючи новітні інформаційні технології (метод «слайд – шоу»).

Тема 6. Асимілятивні, дисимілятивні процеси, подовження, спрощення у групах приголосних

Звуки зреалізують себе, сполучаючись з іншими звуками, у результаті чого виникає уподібнення одного звука до іншого, розподібнення, вставлення і випадання, чергування і злиття звуків. Це певною мірою нагадує хвилювання моря, коли одна хвиля, наздогнавши попередню, покриває її, — і так твориться заспокійливо-бентежна чи громова музика моря. (І.Фаріон)

Комунікативна розминка.

Сучасні школярі – це мобільні мовні особистості. У справах виявляють ініціативу, впевненість, прагнення до спілкування. Однак диктанти “рясніють,, словами *київски, україньці, посьпіхом, творчістью, блищій, зупинеться, вітпочити, піттримка, с татом*. Чим зумовлені такі помилки? Як на вимову сумнівного звука впливають звуки, що знаходяться поряд? Обговоріть цю проблему у класі.

◇ Прочитайте і запишіть правильно слова, наведені в комунікативній розминці. Перевірте написання і звучання за орфографічним і орфоепічним словниками. З тлумачного словника і словника лінгвістичних термінів випишіть словникову статтю до слова *асиміляція*.

◇ Запишіть фонетичною транскрипцією подані слова: з татом, з животиком, з широкою посмішкою, з сіллю. Які особливості вимови перших двох звуків?

Перед кожним словом вжито один і той самий прийменник. Значення його не міняється, але звучить він кожного разу по-іншому: фонема /з/ передається звуками [с], [ж], [ш], [с']. Чому?

Отже, на артикуляцію /з/ впливають сусідні, наступні звуки. Як наслідок, наступні звуки підпорядковують звук [з] повністю або частково, зробивши глухим, м'яким або шиплячим. Таке явище називається асиміляцією (*assimilatio* – уподібнення).

◇ Прочитайте . Які терміни в тексті для вас нові? З'ясуйте їх значення за словниками. Складіть план статті у вигляді запитань.

Звуки, взаємодіючи у мовному потоці з іншими звуками, пристосовуються до інших. Наприклад, у слові *зозуля* звук [з] перед

наступним [у] огублюється. Коли поряд стоять звуки однієї групи – обидва голосні або обидва приголосні, один із них, попередній у вимові може уподібнюватися до наступного. Наприклад: у слові [проз'ба] глухий [с'] перед дзвінком [б] одзвінчується, перетворюючись на дзвінкий [з'].

Асиміляція приголосних — поширене явище в українській мові.

Протилежним за наслідком є фонетичне явище, яке називається дисиміляцією (від лат. dissimilis – несхожий), коли при взаємодії однакових звуків один з них втрачає які-небудь спільні ознаки.

Прикладами таких слів є *рушник, рушниця, сердешний, мірошник, соняшник, вищий, кращий, срібло, хто*.

Наприклад, слово *кращий* утворювалося так: [красхий] - [крашхий] - [крашчий].

◊ Прокоментуйте таблицю 1.

Таблиця 1

Види асиміляції звуків

за напрямком	регресивна (якщо наступний звук уподібнює собі попередній) прогресивна (якщо попередній звук уподібнює собі наступний)
за суміжністю	контактна (звуки стоять поряд) дистантна (звуки знаходяться поряд, але в різних словах)
за характером	за дзвінкістю, глухістю, м'якістю, місцем творення, способом творення

◊ Прочитайте текст. Поміркуйте, які звуки у вірші М.Вінграновського створюють картину, зіткану із серпанку і напоєну росами й дощами. Випишіть слова і сполучення прийменника зі словами, в яких фонема /з/ реалізувалася б у звуках [з] і [с]. Поясніть це фонетичне явище, керуючись довідкою.

Звичайна собі мить. Звичайна хата з комином.

На росах і дощах настояний бузок.

Оця реальна мить вже завтра буде спомином

а післязавтра – казкою казок .

Довідка

В українській мові поширене регресивне уподібнення (асиміляція)

глухих приголосних до дзвінких. Це виникає, коли наступний дзвінкий впливає на попередній глухий і викликає зміну його на відповідний йому дзвінкий: *Великдень* — *Вели[гд]ень*, *отже* — *о[дж]е*, *айсберг* — *ай[зб]ерг*, *боротьба* [*бород'ба*], *просьба* [*проз'ба*], *хоч би* [*ходжби*].

Дзвінки приголосні стійкіші, в українській мові не втрачають своєї дзвінкості, тобто не оглушуються: [*дуб*], [*мед*], [*стежка*], [*дудка*].

Відомо лише про зміну дзвінкого [г] в окремих словах: *легко* [*лехко*], *вогко* [*вохко*], *кігті* [*кіхті*], *нігті* [*ніхті*], *дьогтю* [*дохту*].

Оглушується прийменник і префікс з у позиції перед глухим нешиплячим приголосним: *зц* [*сц'*]ідути, *зс*[*с:*]унути, *з п*[*сп*]оля. Наслідки такої асиміляції закріплені в орфографічному правилі: перед **к, п, т, х, ф** вживається префікс **с**: *сказати*, *спитати*, *стиха*, *схилити*, *сфотографувати*.

◇ Прочитайте слова, дотримуючись норм вимови. З'ясуйте, як вимовляються звукосполучення, позначені підкресленими буквами. Перевірте за орфоепічним словником.

вокзал, анекдот, просьба, бортьба, вогко, полегкість, перемогти, полегшення, підбігти, допомогти.

Примітка: Коли приголосний звук чується невиразно і виникає сумнів, яку букву писати, треба так змінити слово або дібрати до нього таке споріднене, щоб після сумнівного приголосного був голосний або такий приголосний, який не викликає зміни попереднього звука.

Наприклад, пишемо *легко*, *нігті*, *кісьба*, *молотьба*, *подружка*, бо *легенько*, *ніготь*, *косити*, *молотити*, *дружба*. Якщо написання слова не можна перевірити таким чином (наприклад, *вогко*, *призьба*), слід звернутися до орфографічного словника.

◇ Прочитайте і запишіть текст, поставивши розділові знаки. Визначіть його стильову належність. Що, на вашу думку, впливає на становлення кожної особистості? Що і хто вплинув на ваш професійний вибір бути філологом, учителем української мови і літератури? Підкресліть слова, в яких прослідковуються явища уподібнення приголосних.

Талановиті сільські вчителі навчали малого Івана досконало володіти “красивим, еластичним, вишукано інтелігентним українським мовленням”. А в юності успішному становленню Івана Зязюна як філософа і педагога сприяли наукові діалоги з викладачами Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Своєю повагою до студентів

лекторською майстерністю вмiлим доторкуванням фiлософської проблематики до всiх життєвих сфер вiдданiстю iдеї чеснiстю i поряднiстю щирiстю людянiстю iнтелiгентнiстю добротворнiстю яскравi особистостi виховували вiдчуття величi свiтової фiлософiї закладали основи естетико-iнтелектуальної культури й естетичного саморозвитку i спонукали до наполегливої естетико-педагогiчної дiяльностi. То ж педагогiчна робота стала для нього справжнiм мистецтвом за допомогою якого молодому викладачевi I.Зязюну "вдавалося входити у внутрiшнiй свiт студентiв i переживати з ними дивнi катарсистичнi стани" (Л.Мацько, О.Семенов).

Звернiть увагу на слова, в яких наступний приголосний є м'яким звуком. Запишiть такi слова у фонетичнiй транскрипцiї.

Унаслiдок впливу наступного приголосного м'якого звука попереднi твердi передньоязиковi звуки [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н] перетворюються на м'якi: [д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'].

Результат асимiляцiї приголосних за м'якiстю на письмi не позначається. Не вiдбувається така асимiляцiя на межi морфем: *вiдлiт, схiд, пiднiс*.

◇ Прочитайте слова уголос. Назвiть приголоснi, що змiнилися внаслiдок асимiляцiї (уподiбнення) звукiв. При потребi скористайтесь довiдкою.

Складiть усний твiр-мiнiатюру, використовуючи поданi слова.

пiсня, мiцнi, ряснiти, спiльнi, безпечний, Наталцi, листя, журишся, з чаєм, двадцять у книжцi, ворiтця.

Довiдка

В українській мові поширене регресивне уподiбнення (асимiляцiя) приголосних мiсцем i способом творення.

Варто запам'ятати типовi асимiляцiйнi групи приголосних:

Пiд впливом наступного шиплячого [ж], [ч], [ш] попереднiй свистячий [з], [ц], [с] змiнюється на шиплячий:

зшити — [ш:]ити; вивiзши — вивi[жш]и; вирiсши — вирi[ш:]и; зжовкнути — [ж:]овкнути; безчесний — бе[жч]есний; з джерела — [ждж]ерела;

Пiд впливом наступного свистячого [з], [ц], [с] попереднiй шиплячий [ж], [ч], [ш] змiнюється на свистячий:

книжці — кни- [з'ц']і; комахці — кома [с'ц']і; дочці — до[ц':]і; грієшся — гріє[с':]а; мучся — му- [ц'с']а;

Під впливом наступного – африкати або проривний змінюється на африкату шиплячу або свистячу: квітчати — кві[ч:]ати, коротший — коро[чш]ий;

коритце — кори[ц:]е; у клітці — у клі[ц:]і; бутси — бу[ц:]и.

◇ Прочитайте слова, дотримуючись норм вимови. Перевірте вимову звукосполучень за словником наголосів.

Вітчизна, коротший, відчинити;

безчинство, безчесність, зчинити, розчинний, зчищений, безшумний, розшифровка, розжалувати, масштаб, приніси; відважуєшя, з'являєшя, дізнаєшя;

розсудливий, безсмертя, розсекречування, безсистемний, безсилий, розсунути, зсипати, безцеремонний;

починається, збираються, змінюється, сподівається, радяться;

майбутній, мужність, щодня, передмістя, переслідувати, наодинці.

Швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр наголошує на особливій потребі вивчення звуків у мовленнєвому ланцюжку, бо саме в цьому виявляється національна своєрідність мелодики слова. Кожний регіон України, кожне місто має особливу звукову ауру, що в цілому складає звуковий образ держави.

◇ Прочитайте текст. Що вам відомо про Полтавщину? Хто з відомих письменників народився на Полтавщині? Проілюструйте свої відповіді, склавши візуальну екскурсію на основі матеріалів, підібраних з Інтернет-сайтів.

Що вам відомо про особливості говіркового мовлення жителів Полтавського краю? Чи відрізняється це мовлення від мовлення жителів вашого міста, села?

Полтавщина. Споконвічно український край, якому доля відвела історичну й географічну центральність. Осердя нашої нації ніяк не може повернутися на круги своя в мовному плані. Мова Полтавщини, цей найважливіший фрагмент середньонадніпрянських говорів, що лягли в основу сучасної української літературної мови, переживає тривалу кризу. Ніяк пристрасне слово великого полтавця Івана Котляревського, збагачене й відшліфоване його наступниками – земляками Панасом Мирним, Архипом Тесленком, Олесем Гончаром, Павлом Загребельним, не займе в себе вдома належного йому місця. Воно, з одного боку, «трибунно» і

«мітингово» захищається, ставиться нібито «на сторожі коло людей», а з другого – потай громиться вигостреним історією мечем (М.Степаненко).

У третьому і четвертому реченні визначіть відміну іменників. Випишіть з тексту слова, де наявні асимілятивні явища. Поясніть значення і правопис слова «трибунно». Поміркуйте, чим за правописними і фонетичними ознаками відрізняється це слово від слова *знання*. Поділіть ці слова на морфеми.

Асиміляція за способом і місцем творення викликала появу **подовжених** приголосних звуків у вимові їх витримка вдвічі довша, ніж у звичайних приголосних.

Подовжуються звуки *[н'], [л'], [д'], [дз'], [з'], [т'], [ц'], [с'] [дж], [ж], [ч], [ш]*, якщо вони стоять між двома голосними:

На письмі подовжені приголосні передаються двома буквами: *життя, весілля, ллються*.

◇ Прокоментуйте таблицю 2.

Таблиця 2

Подовжені м'які приголосні

Слова, в яких відбувається подовження	Приклади
в іменниках середнього роду другої відміни	<i>затишшя, знання, колосся, обличчя, бездоріжжя, чуття</i>
В окремих іменниках чоловічого і жіночого родів першої відміни	<i>суддя, стаття, рілля, зрання, Ілля,</i>
в орудному відмінку однини іменників III відміни	<i>сіль- сіллю, подорож- подорожжю, мазь- маззю, туш- тушшю, ніч- ніччю, тінь- тінню</i>
В особових формах дієслова лити та похідних	<i>ллють, наллємо</i>

◇ Прочитайте текст. Визначіть стильову належність і тип мовлення. Яка ваша думка стосовно означених у тексті проблем? У тексті є вислів "серце віддаю дітям". Хто автор цього крилатого вислову? Що вам відомо про цього педагога. Підготуйте короткий виступ на основі підібраних наукових джерел і книги «Школа під голубим небом».

Талановитій людині треба завжди пам'ятати, що шлях до зірок пролягає через труднощі...

Труднощі – це переборення життєвих суперечностей.

... "серце віддаю дітям". Віддаю щиро, душевно, **радісно**. І виховую цим щирість, душевність, радість. Одним словом – красу. Красу пізнання, красу творчого самоствердження – праці, красу спілкування людей, зрештою, красу нашого життя.

Впевненість у собі, як правило, - результат переживання людиною своїх можливостей у вирішенні тих завдань, які ставить перед нею життя, і особливо тих, які вона ставить перед собою сама.

Покликання учителя є навчання учнів своєю Поевдінкою, своїми Знаннями, своєю Людністю, свою Свободою, своєю Любов'ю, своїм **Щастям**, своїм Талантом (І.Зязюн).

Випишіть з тексту слова з асимілятивними явищами, подовженими приголосними. Яке явище зафіксоване у виділених словах? Поясніть, керуючись поданою нижче довідкою.

Українській мові не властивий збіг трьох і більше приголосних – він утруднює вимову. Саме тому при збігові кількох приголосних у вимові, що виникає у словах унаслідок словотворення і формотворення, один із них випадає, тобто відбувається *спрощення приголосних*.

Це полегшує вимову, вилучає зі звукопотуку те, без чого, не зашкодивши змістові, можна обійтися.

Прокоментуйте таблицю 3.

Таблиця 3

Спрощення приголосних звуків

перехід груп приголосних	спрощуються у вимові і на письмі	випадає у вимові, але зберігається на письмі
стн - сн:	перстень — персня, область — обласний, якість — якісний, кількість — кількісний, чесний, пристрасть- пристрасний,	зап'ястний, хвастнути, хворостняк, шістнадцять контрастний, баластний, компостний, форпостний
стл - сл:	улестити — улесливий, щастя — щасливий, користь- безкорисливий	кістлявий, пестливий, хвастливий

СКН - СН:	тиск — тиснути, блиск — блиснути	вимовляється і пишеться в словах випускний, пропускний, рискнути, вискнути (від виск), тоскно, скніти, скнара, відпускний (від відпустка)
ЗКН - ЗН	брязк — брязнути, бризки — бризнути	
ЖДН - ЖН	тижня, тижневий — від тиждень	
ЗДН - ЗН	проїзний, виїзний, заїзний, під'їзний — від їздити	
СТСЬК, -НТСЬК, -НТСТВ		модерніст — модерністський, кореспондент — кореспондентський
СТЦ, СТЧ		невістка — невістці, невістчин, артистка — артистці, пуста — у пустці, хустка — у хустці

◇ Перепишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Запишіть групи приголосних, у яких відбувається спрощення в сучасній українській мові.

Зразок: [ждн] - [жн]: тиждень-тижня.

Швидкіс...ний, якіс...ний, улес...ливий, осві...читись, хвас...ливий, контраст...ний, щас...ливий, блис...нути, аген...ство, заїз...ний, учас...ник, очис...ний, скатер...ка, буревіс...ник, п'я...десять.

Складіть речення з кількома словами, у яких спрощення на письмі не передається.

◇ Прочитайте текст. Чи відомо вам про криницю Совісті, яку збудували всім селом на Черкащині? Підготуйте повідомлення про директора Сахнівської школи Олександра Захаренка, користуючись матеріалами засобів масової інформації.

Випишіть з тексту слова, де наявні фонетичні явища, поясніть їх.

У криниці справді цілюща, осріблена вода, бо до першого, що вже у воді, з дванадцяти кілець прикріплені срібні ложки, виделки, ланцюжки, хрестики. Над куполом криниці великі і маленькі дзвоники з викарбованими іменами понад тисячі померлих мешканців села, з яких чотириста вісімдесят символізують дітей (у війну загинуло 216 сахнівчан!). Під довгими рядками імен і прізвищ біліють рушники як незгасна пам'ять. А навколо Криниці Совісті – 5 скульптур, які виготував уродженець села Сахнівки, народний умілець І.Куц. Тут і трагічна постать матері, яка втратила чоловіка і 8 дітей, і дідусь з ціпком, який звів на цвинтар більше 100 померлих, і батько з донькою, яка так не хоче вмирати, і мати з сином, що діляться останнім сухариком, а в центрі – мати, яка напуває освяченою водою вже мертву дитину...Символіка Криниці совісті тісно переплітається із народними традиціями. В аналізованих текстах тісно переплітаються кілька символів: криниця, як символ здоров'я, сили, багатства, родючості, святості, чистоти; символ вдовиці і вдівця і символ рідного села, віри в безсмертя народу (О.Захаренко).

Захаренко Олександр Антонович Захаренко (1937 – 2002) - директор Авторської школи в селі Сахнівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області . Народний учитель СРСР, Народний учитель України, дійсний член Академії педагогічних наук України. За чотиритомне видання „Енциклопедія шкільного роду” автора понад 400 праць було визнано найкращим освітянином України 2001 року.

Рефлексія і самоперевірка

Затранскрибуйте фонематичною та фонетичною транскрипцією (фонетичний запис виконайте за орфоепічним словником). Схарактеризуйте наявні фонетичні явища.

Варіант 1. З джерела, ніч була, Різдво, знімається, гість, мести, сільський, Запоріжжя, поштар.

Варіант 2. З зітханням зливається сміх, без жалю, у казці, виріши, відзив, ячня, хрест.

Варіант 3. Як білий сніг, відчуття, з щирістю, житнє колосся, прясти, диспетчер, ведмідь.

Варіант 4. Безжурне життя, блищить на сонці, вогкість у сторожці, як дим, у річці, прясти, флюгер.

Варіант 5. Без числа, на поличці, заробітчани, на роздоріжжях, їсти, спросоння, сріблястий.

Варіант 6. Виллються всі зітхання, найкраще, по стежці, Гандзя, у клітці, лимарський, рушник.

Варіант 7. Хоч де вродиться, розжеврівся, безсмертя, якби, Засулля, розповісти, дворушник.

Варіант 8. Доторкнешся, у стрічці, у кігтях, бджілка, з життям, лічба, муляр, поштивий.

Варіант 9. Котишся по стежці, не лазь же, екзамен, Одещина, сняться, лицарський, сісти.

Варіант 10. У книжці, піщинці, не поріжся, безліччю, натхнення, з-під, розповісти, ніхто.

Варіант 11. Засвідчення, на подушці, вогкістю, Парасчин, безсмертя, поштамт, перепілка.

Варіант 12. Покажчик, натхнення митця, безтактність, без жалю, ось де, з'являєшся, як завжди, булочна.

Варіант 13. На роздоріжжях майбуття, у відчаї, освідчився Марічці, багатший, брести до рибалки.

Варіант 14. У ложці дьогтю, щастя, скривджені молодчики, Онищук, сміх, без числа, лимар.

Варіант 15. Піддашся, Вітчизні, гнеться гілля, смієшся, важче, грузчик, хрещення, дорожчий.

Тема для розмови

У час кризи комунікативного потенціалу, реалізації свободи слова як уседозволеності важливо створювати й підтримувати пізнавальний інтерес, пробуджувати любов до рідної мови, фольклору, художньої літератури. Отже, основні пріоритети державної мовної політики – "пробурити" грубезно-збайдужілий пласт українського мовомислення в напрямі відродження української масової культури, кінематографа, книговидання, створення українського Інтернет-простору, продукування національних ідей в україномовних естетичних формах. Яка ваша думка стосовно означеної проблеми. Обговоріть це в класі.

◇ Завдання додому

У підтримці екології української мови важливу роль відіграють поети. Віктор Коптілов у статті «Життя у слові», написаній до 80-річчя з дня народження Д.Г.Білоуса, наголошує: «Не знаю нікого з наших поетів, хто так жив би у Слові, як Дмитро Білоус, у Слові сокровенному, влучному, народному, у Слові вишуканому, добірному...».

Підготуйте виступ для участі в конференції «Дивосвіт рідної мови у творчості Дмитра Білоуса».

Тема 7. Милозвучність української мови

Одним мовам надає привабливості їх граматична стрункність, іншим – ясна будова слів чи своєрідна акустичність приголосних або голосних. Українській мові ... краси й чарівності надає ...властива їй милозвучність...

(Михайло Жовтобрюх)

Давні греки вказували на гармонійність свого мовлення, а баски, абхази, ірландці і сьогодні горді своєю занадто складною вимовою. Давні слов'яни підкреслювали **зрозумілість** своєї мови. Що впливає на розмаїтість фонетичних характеристик? Що означає така ознака культури мови, як зрозумілість? Як це досягається?

◇ Прочитайте текст. Визначіть стильову належність тексту й основну думку автора. Хто для вас виступає еталоном досконалої української мови?

Виділіть у тексті фонетичні фрази, синтагми, фонетичні слова. Випишіть слова, в яких наявні фонетичні явища. Поставте наголоси.

Досконале оволодіння мовою, висока мовленнєва культура досягаються у процесі мовного навчання і мовного виховання протягом усього життя, від першого крику і до скону. Перші звертання до немовляти – це і перші уроки рідної мови. Матриця рідної мови з материнських уст теплом, ніжністю, ласкою огортає дитину, через неї пізнається світ, і це родинномовне пізнання є безперевним. Звучання рідної мови навколо формує у немовляти звуковий образ рідної ще задовго до того, як воно почне артикулювати окремі слова. Заговорить, стане закріпляти у свідомості предметне значення звукових слів. Засвоєння мови таким природним шляхом йде легко й невимушено. Тому дуже важливо, щоб мати це розуміла і сама знала мову, досконало володіла нею. Ще дві тисячі років тому римський ритор Квінтілан радив до дітей брати годувальниць із гарною вимовою (Л.Мацько).

◇ Прочитайте текст уголос. Чому схвилював вас цей вірш? Які мовні засоби використав автор для створення звукового фону тексту? Що вам відомо про автора вірша? Підготуйте коротке повідомлення про історію появи цього вірша на основі публікацій самого автора, представлених на Інтернет-сайтах.

Посіяла людству літа свої літечка житом,
Прибрала планету, послала стежкам споришу,

Навчила дітей, як на світі по совісті жити,
Зітхнула полегко – і тихо пішла за межу.

- Куди це ви, мамо? Сполохано кинулись діти.

Куди ви, бабусю? Онуки біжать до воріт,

- Та я недалечко..., де сонце лягає спочити.

Пора мені, діти... А ви вже без мене ростіть.

- Та як же без вас ми? Та що ви намислили, мамо?

- А хто нас, бабусю, у сон поведе по казках?

А я вам лишаю всі райдуги із журавлями,

І срібло у травах, і золото на колосках.

- Не треба нам райдуг, не треба нам срібла і злата,

Аби тільки ви нас чекали завжди край воріт.

Та ми ж переробим усю вашу вічну роботу, -

Лишайтеся, матусю. Навіки лишайтеся. Не йдіть.

Вона посміхнулась, красива і сива, як доля,

Махнула рукою – злетіти увись рушники.

"Лишайтеся щасливі", - і стала замисленим полем

На цілу планету, на всі покоління й віки (Б.Олійник).

Милозвучність або **евфонічність** (гр. *euphonia* з *eu* — гарно + *phone* — звук - приємне звучання) – це здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, а також до створення звукових образів у висловлюванні.

Милозвучність виражається у спрощенні груп приголосних (*вісник, тижня, серце*), появі вставних голосних (*огонь, вітер, рота, лева*), приставних голосних (*іржа, імла, ішов*) і приставних приголосних (*вулиця, горіх*), зникненні початкових фонем (*голка, гра, Гнат*).

Відомий історик Юрій Мосенкіс доводить, що серед сучасних слов'янських мов тяжіння до рівномірного чергування голосних і приголосних найяскравіше виявляється в українській мові. Вірогідно, можна припускати трипільське походження звукових явищ, усвідомлюваних як милозвучність української мови.

◇ Що собою являли трипільці, якою змальовують трипільську культуру мовознавці? Підготуйте виступ до участі в засіданні «круглого столу».

Українській мові притаманні певні специфічні закономірності, які відрізняють її, зокрема, від російської мови. Однією з таких особливостей є чергування не тільки прийменників **у** та **в**, а й префіксів **у-** та **в-** для того, щоб уникнути як збігу приголосних, важких для вимови, так і збігу голосних.

◊ Прокоментуйте вживання прийменників у, в і сполучників і –й у реченнях.

Порожній млин *і* без вітру меле (Нар. твор.). Задумався дуб темношатий у сяйва холодного грі (В. Сосюра). Перед нами розляглися поля, рябіючи в очах то зеленими поясами жита, то жовтуватими сходами пшениці, то чорною грудю ріллі (Панас Мирний). Ярослав Мудрий розвинув *і* удосконалив багато з того, що започаткував Володимир (О. Субтельний). Іній на деревах — на мокре літо *і* недорід (Нар. твор.). Було сказано, що *і* йому треба взяти участь у цій роботі. У радісній праці, клопоті щоденному *і*шла весна, несла радість (В. Козаченко). В землі віки лежала мова *і* врешті вибилась на світ (Олександр Олесь). Як хороше пройтися тобою, земле моя, особливо в жнивну пору. Коли поля стиха подзвонюють струнами стеблин, коли над гречками гудуть арфи *і* снують свої струни невтомні бджоли, коли жайворон грає в блакиті на першій скрипці, а соняшники б'ють у литаври (І.Цюпа). У такій позиції *і* здебільшого не переходить в *й*: Сонце підбилося вище *і* пригрівало (Г.Тютюнник). *І* от, коли моя добра господиня лягла спати, я оце допіру пішов *і* взяв їх (три золоті десятки) (В.Підмогильний).

Варіанти **ув** — **уві** — **вві** поширені лише в художньому та розмовному мовленні, а в інших стилях вживається *у* або *в*.

Прийменники **з** - **із** уживаються здебільшого паралельно. Варіант **з** виступає найчастіше між голосними, перед чи після голосного.

Прийменник **із** здебільшого вживається після голосного кінцевої частини слова перед *с*, *ш* або перед сполученням приголосних на початку наступного слова.

Наприклад: У неспокійній ночі Тихович разом із сходом сонця зірвався на рівні ноги (М.Коцюбинський).

Зі вживається перед сполученням приголосних на початку слова незалежно від паузи та закінчення попереднього слова.

Наприклад: Улянка підвелась, підхопила книжки і, перейшовши через струмок по сухій деревині, звернула зі стежки (І. Цюпа). Зі школи на майдан вивалила дітвору (А. Головка).

Варіант **зо** вживається *і* в конструкціях на означення приблизної кількості: *днів зо три, разів зо два*.

Чергування *із — зі (зо)* має певні семантичні відмінності: причинові та просторові відношення передаються частіше сполученням *зі + іменник*: *зі злості, зі (зо) сміху, зі (зо) сну, зі столу, зі сходу*; означальні відношення або просторові, спрямовані назовні, передаються сполученням *із + іменник*: *вправи із синтаксису, завдання із стилістики*.

◇ Поясніть потребу авторів у вживанні прийменників.

Він кожному якраз ув очі каже сміло (І. Франко); Засіяла зірка *уві* млі (П. Воронько); Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввіходив до хати (М. Коцюбинський). Діти стояли мовчки і не зводили очей *із* своєї веселої їдальні (О. Копиленко). Сподівалася тільки на себе, на свій легкий норів, на добру душу, яка мала тепер поєднати в собі, може, й зло разом *із* добром (П. Загребельний); І блідий місяць на ту пору *із* хмари де-де виглядав (Т. Шевченко).

◇ Прочитайте текст. Якого він стилю? Доберіть заголовок. Проведіть спостереження над інтонуванням речень.

Випишіть з тексту слова, в яких наявні історичні і позиційні чергування. Подайте фонетичною транскрипцією перше речення. Знайдіть слово/слова, де наявні приставні звуки, поясніть їх значення

Пізньої осені ми сумовито прислухаємось до жалібних покликів, що падають на нас із неба, спостерігаємо за польотом птахів, які віщують наближення холодів. Ми знаємо? Птахи летять у вирій. А що це за таємничий край? Де він?

За віруванням наших давніх предків, у Всесвіті існує острів – першоземля богів і світу. Там живуть боги, його населяють душі померлих, туди злітаються, тікаючи від холодів, птахи. Назвали цей острів Ірій. Пізніше на початку слова, як і в багатьох інших українських словах, з'явилась приставна /в/. І тепер восени птахи летять і летять у вирій.

То слово *вирій*, розповідаючи про вірування прадавніх українців, розкриває нам таємницю не тільки свого значення, а й голосної фонемі /и/. Виявляється, вона була колись повноправнішою, могла стояти і на початку слова. Не так давно вимова початкового и в багатьох словах була нормативною. Та й сьогодні и зберігає надії повернути втрачені права. (Г.Передрій. Т.Карпенко)

Слова, які починалися на голосний **а, е, у** ще в давньоукраїнській мові дістали протетичний **й**: *ягня* (пор. старослов'янське агньць), *Європа*, юшка (пор. російське уха).

Пізніше в українській мові перед голосними з'явилися **приставні звуки**: **в** перед початковим **у** та **і**, рідше перед **о** (*вулиця* від давнього улиця, око — вічі, *осі* — вісь; **г** перед **а та о** (*гострий* від давнього острый (пор. латинське асег), гарбуз.

Поява початкового (протетичного) **і** в таких словах, як *імла*, *іржа*, зумовлена прагненням усунути збіг приголосних в одному складі: *ім-ла*, *ір-жа*.

Метатеза — це упереставляння звуків чи складів у словах, зумовлене асиміляцією або дисиміляцією: *ведмідь* — рос.медведь, *срібло* — рос.серебро *бодня* — бондар.

◇ **Приставні приголосні і метатеза властива різним українським говорам: *Гоксана, гулик, юлиця, госінь, гобідати, узький, оріх*. Запишіть ці слова літературною мовою.**

◇ **Прочитайте виразно вірш. Яка історія цього вірша? Хто написав музику до цього вірша?**

Які фонетичні засоби увиразнюють текст? Випишіть з тексту слова, де наявне чи можливе спрощення, приставні звуки, поясніть уживання прийменника *в*, сполучника *і*.

Ой ти, дівчино,
з горіха зерня,
Чом твоє серденько -
колюче терня?
Чом твої устонька -
тиха молитва,
А твоє слово гостре,
як бритва?
Чом твої очі
сяють тим чаром,
Що то запалює
серце пожаром?
Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться,
й сонця не хоче!

І чом твій усміх -
для мене скрута,
Серце бентежить,
як буря люта?
Ой ти, дівчино, ясна зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!
Тебе видаючи,
любити мушу,
Тебе кохаючи,
загублю душу (І. Франко).

Рефлексія і самоперевірка

1. Чому важлива така риса мови, як милозвучність?
2. Коли не відбувається чергування у – в; і –й?
3. Перекладіть слова з російської мови. Прокоментуйте зміни в написанні.

Встретились на улице, столовое серебро, острые ощущения, исчезнуть во мле, покрылась ржавчиной, игра в шахматы, накололась иголкой, старый бондарь, вкусный арбуз, большой орех, сильный огонь, моя отчизна, столовое серебро.

Тема для розмови

«Не цурайтесь рідної мови, не забувайте її – це так мало! Треба ще й плекати її, правильно користуватися нею», - стверджує Дмитро Білоус. Як ви розуміє цей заклик поета? Які ваші пропозиції стосовно правильного користування мовою .

Завдання додому

Зіркою в Україні і далеко за її межами вважали співака-тенора Анатолія Борисовича Солов'яненка. Що вам відомо про його творчість? Важливе місце в репертуарі посідали пісні та романси на тексти Тараса Шевченка. Незмінний успіх у слухачів мав романс Я.Степового «Ой три шляхи» на слова Т.Шевченка. Проаналізуйте звукову організацію тексту цієї пісні.

Тема 8. Стилiстичнi засоби фонетики

Звук викликає вiдзвук, а з ним настрої
i слово

О.Веселовський

Комунікативна розминка

Видатний вчений С. Капіца переконаний, що є поєднання звуків, які розчулюють людину лише фізіологічно, і є звуки, якими оперує творчість. Про які звуки йде мова? Які це звуки, «якими оперує творчість»? Чи є відповідь на це в розповіді поета Константина Бальмонта? Висловіть власне бачення цього питання.

Голосні – це жінки, приголосні – чоловіки. Голосні - це самий наш голос; матері – що нас родили, сестри – що нас цілували, перводжерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику. Отже, коли б у нашому мовленні були тільки голосні, ми не вмiли б розмовляти – лише голосили б ними в протяжній вiльготності без форми, як плещуть води розливу.

А приголосні мужньою своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молотом, ясним річищем, що спрямовує води до свiдомої праці. Все ж, хоч і керують всім приголосні, хоч і вважають вони себе за справжніх господарів слова, – не на приголосних, а на голосних буває наголос в кожному слові...

Азбука наша починається з **А**. **А** – найясніший, найголосніший звук, що без усякої перегороди виходить з рота... **А** – перший основний звук розкритого людського рота, як **М** – закритого. **М** – болісний звук глухонімого, стогін затриманої, здавленої муки. **А** – голосіння надмірного страждання. Два первоначала в однім слові, що повторюється трохи не в усіх народів – Мама. Медове **м** і **а** – як бджола. В **м** – мертвий шум зими, в **а** – чарівна весна...

О – звук захоплення. ..Все величне, хоч і темне, визначається через **о**: стогін, горе, гроби, похорон, сон, море... Бездонне **о**.

...Плюскіт хвилі чуємо в **л**, щось ... любовне – Ліана, Лілея. Переливне слово "Люблю"... **Р** – скоре, мережане, грізне, спірне... **Р** – один з тих віщих звуків, що беруть участь і в мовах різних народів, і в рокотах всієї природи (К.Бальмонт).

Довідка

Константин Дмитрович Бальмонт (1867- 1942) – російський поет, один із засновників символізму. У художніх творах символістів закріпилася

традиція пов'язувати з певними звуками відповідне значення, у зв'язку з чим постало поняття «звуковий символізм».

◊ А як відповідає на це питання Дмитро Білоуса? Дослідіть звукову організацію тексту. Які голосні і приголосні найчастіше повторюються? Яку зорову картину вони створюють? Випишіть з тексту слова, в яких наявні асимілятивні зміни.

ЗВУКИ РІДНІ

Синь бездонна,
ще й грозою
прополоскана.
Дзвони, дзвони,
гул - рікою...
...з підголосками.

Тільки-тільки-но озветься
дзвін церковний,
будить щем солодкий в серці
невимовний.

І дзвіночка в нім шкільного
дзеленчання,
і струмочка весняного
дзінь-дзюрчання.

Квітів видиво хрещатих
з гай-сторонки.
і на білих овечатах
подзвін тронки...

Звуки мідні
так жертовно
в небо злинули.
Звуки рідні
молитовно, -
дзвін малиновий (Д.Білоус).

Особливості звукової організації тексту вивчає стилістична фонетика або **фоностилістика**. Цей розділ стилістики досліджує частотність уживання фонем у різних стилях, закономірності їх сполучення, вибирає такі, що

здатні створювати звуковий ефект, умотивований змістом й образністю тексту.

Кожний функціональний стиль сучасної української літературної мови характеризується специфічним фонетичним оформленням, однак найповніше стилістичні засоби фонетики відображені в текстах художнього стилю. Виразальні можливості звуків використовували ще античні поети й оратори (Демосфен, Цицерон та ін.). Милозвучністю характеризуються жанри українського фольклору, майстерне звукове увиразнення – характерна риса творів давньої і сучасної української літератури.

Фонетичний рівень не є головним у художньому тексті, але часто саме він допомагає увиразнити зміст. Природньо, що в поезії він набагато важливіший, ніж у прозі.

◊ **Визначте стилістичні функції звука [д] у вірші Миколи Вінграновського “До думи дума доруша...”. Як створюються асоціації, естетично адекватні внутрішнім почуттям письменника?**

До думи дума доруша...
Стодоли дум – в одну стодолу!
Дивись і думай, моя доле, –
До думи дума доруша
Стобальним, стоглобальним бодем
До неба дибиться душа.
До думи дума доруша...(М.Вінграновський).

Довідка

Микола Степанович Вінграновський (1936 — 2004) — український письменник-шістдесятник, режисер, сценарист, актор. У фільмі «Повість полум'яних літ» зіграв роль Івана Орлюка. Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка.

◊ **Прочитайте уривки з поезій Ліни Костенко. З'ясуйте зображувальні функції виділеного звука. Перевірте, чи не змінюються стилістичні функції звука, коли до уваги береться повний текст.**

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть **д**алекі адресати.
Вечірнє сонце, **д**якую за **д**ень!
Ще **д**ивен **д**им, і хата ще казкова...
Куди ти **д**ілась, річенько?
І він **і**де, і я собі **і**ду. **Й**демо **уд**вох під **в**ечір по стежині.

Довідка

Ліна Василівна Костенко (1930 р. н.) - відома українська поетеса, автор книг "Над берегами вічної ріки" (1977), "Неповторність" (1980), "Сад нетанучих скульптур" та ін. За роман у віршах "Маруся Чурай" була удостоєна Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Звукова організація тексту – це інтонаційна впорядкованість звукових елементів у художньому мовленні, на основі якої формується звукопис, ономапоєя, алітерація, асонанс та інші стилістичні засоби фонетики.

Що називається звукописом? Дайте визначення, користуючись словниковими статтями:

Звукопис — відтворення об'єктивного світу за допомогою виражальних музичних засобів. До простого звукопису належить імітація різних «природних» звуків — співу птахів, шуму лісу, ударів грому, завивання вітру тощо. Більш складним є звукопис, що спирається на асоціації: темп, тембр (світлий, темний, матовий, блискучий, металевий тощо), реєстри, висотне положення окремих звуків, акордів, тональностей та ін. Звукопис тісно пов'язаний з програмною музикою і є ефективним художнім засобом (Зі словника музичних термінів).

Звукопис - у, ч., літ., муз. Прийом художньої виразності, що полягає в спеціальному доборі звуків для створення певного образу, враження і т. ін. (зі словника літературознавчих термінів).

Унаслідок повторюваності окремих звуків виникають повтори за місцем (**анафора** і **епіфора**), за якістю (**асонанс**, **алітерація**) повторюваних звуків, **звуконаслідувальні** слова (ономапоєя) та **звуківідтворення**.

Ритмомелодика – членування тексту відповідно до певних інтонаційних та ритмічних моделей.

Наприклад: *“Над бором хмари муром” або “Тінь там тоне, тінь там десь” (П.Тичина). Пливе у сірій безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля (М.Коцюбинський).*

◇ **Перепишіть речення. Поміркуйте, які асоціації створюють повторювані голосні і приголосні звуки Підкресліть анафори і епіфори, асонанс, алітерація, визначте їх стилістичні функції. За потреби зверніться до довідки. Випишіть слова, в яких наявні асимілятивні, дисимілятивні явища.**

Одна несміла, як лілея біла,
З зітхання й мрій уткана, із основ
Сріблястих, мов метелик, підлетіла... (І.Франко "Тричі являлася мені
любов...").

Вітер в гаї не гуляє,
Вночі спочиває,
Прокинеться, - тихесенько
В осоки питає:
"Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се? . .
Хто се, хто се?" – тихесенько
Спитає, повіє...(Т.Шевченко "Утоплена").

Шумить і шамотить шум, шум.
Шум прибуває, як весною повінь,
І кожен лист на дубі шуму повен.
Здіймає шлик із голови чумак (М. Семенко)

Північний вітер грає на духу
І зграї віхол виганяє в поле
Снігур гуде, снігур гуде в саду
Про тебе, зимо, довгая неволе (В. Свідзинський)

Довідка

Звуковий повтор – основний принцип художньої, переважно поетичної фонетики, зумовлений евфонічною природою української мови та вимогами культури поетичного мовлення. До звукових повторів належать алітерація, асонанс, звуковий паралелізм, анафора, епіфора, рима тощо.

Анафора (грецьк. *anaphora* - піднесення) – стилістична фігура; повторення звуків, звукосполучень на початку віршованих рядків, строф, або речень.

Наприклад: "Рипіла сосна, все: "Засни, засни", і снилися мені все білі сні"(Леся Українка).

Епіфора (грецьк. *epiphora* – перенос, повторення) - стилістична фігура; повторення звуків, звукосполучень у кінці віршованих рядків, строф, або речень для підкреслення виразності мови, її мелодійності.

Наприклад: Не кричи мовчанням, Катерино! Згодою світися, Катерино! Вірою світися, Катерино! (М.Вінграновський).

Асонанс – концентроване повторення голосних звуків у поетичному рядку чи строфі, яке витворює ефект милозвучності, що набуває особливого змісту у поєднанні з алітерацією.

Наприклад:

Була **г**роза, і **г**рім **г**римів,
Він так любив **г**риміти,
Що аж **т**ремтів, що аж **г**орів
На **т**рави і на **к**віти (М.Вінграновський)

Алітерація – стилістичний прийом, який полягає у повторенні однорідних приголосних задля підвищення інтонаційної виразності вірша, для емоційного поглиблення його смислового зв'язку. Особливий художній ефект поетичного мовлення досягається при сполученні з асонансом.

Наприклад:

Почапали каченята
Та по чаполоті,
Каченята-чапенята:
Сухо нам у роті (М.Вінграновський)

◇ Прочитайте текст. Як ліричний герой оцінює своє життя? Чи є в нього сили на творче буття? Що символізує активне, сповнене динаміки життя? З якою метою вжитий фольклорний символ *калиновий міст*? Які стилістичні фігури створюють враження швидкого руху?

Вічний сніг на скроні ліг.
Коні стишили свій біг.
Осипає осінь лист.
Де ж калиновий твій міст?
Вдалині він, вдалині,
Не спиняйтесь, вороні! (М. Вінграновський)

Важливе значення у художньому тексті мають звуконаслідування і звуковідтворення.

Звуконаслідування (ономатопея) – це імітація засобами мови різних позамовних звукових явищ, передавання за допомогою звуків, звукосполучень різноманітних шумів, голосів тварин, птахів тощо. Це пов'язано з тим що людська мова здатна лише приблизно передати

навколишні звукові явища, при цьому настільки вправно, наскільки дозволяє артикуляційна база.

Наприклад: Коса мигтить, зітхає, дзвенить, і соковиті, розкішні трави лягають весело на край покосу, ще не підозрюючи, що то кінець, загибель (В.Шевчук) У цьому реченні свистячі та шиплячі звуки багаторазовим повторенням імітують звучання коси.

Звуковідтворення виявляється не в повнозначних словах, а в комплексах звуків - вигуків та звуконаслідувальних слів:

Наприклад: "Повернув до корча -плюскіт погучнішав. Я нагнувся до нього: вода ледь-ледь текла й ворушила кпалу над самісінькою поверхнею лозинку: - Ш-ш-ш... ль-ль... ш-ш-ш... ль-ль..." (Є.Гуцало);

"- Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знав? Не-е-е зна-а-в! – відхлипнув Гриць" (І.Франко).

☞Проаналізуйте звукову організацію тексту. Зверніть увагу на інтонацію розмовного мовлення. Визначте логічні та емфатичні (емоційні) наголоси в репліках. Яка роль окличних і питальних речень у тексті? Які звуки переважають у тексті, яку картину вони створюють?

Гепнеш, було, так, що самому годі й підвестися.

Тоді біжать мати або баба, беруть тебе на руки, несуть додому, по дорозі дотовкують, приказуючи:

- Та в людей же ж і бешиха, і шкарлятин, і обклади, і кір. Прибирає ж таки господь потроху. А мого, макоцвітного, ніщо не бере. Сам собі голову скрутить. Лазитимеш, лазитимеш по бантинах?! Лазитимеш?! А тоді скажуть, що мати не догляділа! Гасатимеш, гасатимеш, гасатимеш?!!

Покладуть на лаву, а тоді до сестри:

- Біжи скоріш до баби Мелашки та скажи, що мати прохали, хай прийдуть. Йванько, скажи, заслаб. Та щоб мені одна нога тут, а друга там. Та втри носа, як у хату до баби входитимеш, та не забудь сказати:

"Драстуйте!"

А тоді нахиляється та:

- Де тобі болить, синочку?

- Отут, мамо!

- Боже мій, боже мій! І чого б ото я лазив, і чого б ото я падав?

- Я не буду більше, мамо!

- Так і калікою ж можна бути. Боже мій, боже мій. Дуже болить?

- Дуже!

- О царице моя небесна. Хоч би баба Мелашка скоріше. Може, тобі молочка? (Остап Вишня).

Інтонація створює відповідний настрій під час читання тексту. Може бути засобом створення мовної характеристики героя, стилізацій тощо. Інтонаційний малюнок тісно пов'язаний з його синтаксичною побудовою.

Рима теж є важливим елементом аналізу, бо акцентує увагу на найголовніших компонентах змісту, підсилює емоційне звучання вірша, підкреслює специфіку композиції:

Я вас давно забути вже повинна...   *збіг багатьох звуків дає*
Я вже забула. Не моя провина, -   *несподіване зіставлення*
То музика нагадує про вас (Л.Костенко).

Біднесенький мій ліс!

Він зовсім задубів...

Вже листопад підкрався з-за дубів (Л.Костенко).

У цьому тексті рима творює сильний естетичний ефект.

Для дум характерний дуже інтенсивний вислів почуття, що виявляється в інтонації та ритмі. Мова дум багата на риторичні фігури (градації, інверсії, повтори, еліпсис), закінчення рядків у них римуються і пісенний (ритмічний) наголос, збігаючись з логічним, припадає на закінчення рядка.

Ой полем, полем Килиїмським,

Та шляхом битим Гординським,

Ой там гуляв козак Голота,

Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.

Правда, на козакові шати дорогії –

Три семирязі лихії:

Одна недобра, друга негожа,

А третя і на хлів незгожа (“Дума про козака Голоту”).

Отже, фонетичні засоби виразності є прекрасним засобом створення експресії в поетичних та прозових творах, використовуються для створення певного стилістичного ефекту відповідають естетичним уподобанням читачів.

Рефлексія і самоперевірка

Проаналізуйте звукову організацію тексту:

Вечірнє сонце, дякую за день!

Вечірнє сонце, дякую за втому.

За тих лісів просвітлений Едем

і за волошку в житі золотому.

За твій світанок, і за твій зеніт,

і за мої обпечені зеніти.
За те, що завтра хоче зеленіть,
за те, що вчора встигло оддзвеніти.
За небо в небі, за дитячий сміх.
За те, що можу, і за те, що мушу.
Вечірнє сонце, дякую за всіх,
котрі нічим не осквернили душу.
За те, що завтра жде своїх натхнень.
Що десь у світі кров ще не пролито.
Вечірнє сонце, дякую за день,
за цю потребу слова, як молитви (Ліна Костенко).

Тема для розмови

"Щоб життя було повноцінним, щоб воно було щедрим, як земля, і високим, як небо, - наголошує А.Бортняк, - треба жити словом, знати своє слово, любити його, шанувати, боронити, розвивати, вкладаючи в нього свій розум, свій дух, своє сумління". Яка ваша думка? Обговоріть цю проблему в класі.

Завдання додому

Прочитайте епіграф до уроку. Як ви розумієте ці слова? Як звуки впливають на зміст і чи впливає зміст на звуки? Підготуйте реферат на тему «Експресивні можливості звуків української мови».

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Тема 9. Фразеологічні одиниці української мови

Кожен вираз рідної мови має своє обличчя. Як у квітки, у них свій неповторний аромат і відтінок барви, а цих відтінків кожна барва має тисячі

Василь Сухомлинський

Комунікативна розминка

Українська мова багата на виражальні засоби, які дають змогу змалювати образ, відтворити пейзаж, радість, смуток, возвеличити людину, засудити негативні риси її. Серед численних перлин, які роблять мову гарною та образною, гнучкою та експресивною, передають найменші порухи нашого серця, серед цих перлин виділяють стійкі сполуки-фразеологізми, що виражають думки й сподівання мовців, їх побут, історію, культуру, єднають різні покоління.

Якщо забрати у мови фразеологічні звороти і сталі вирази, вона втратить смак, колір і принадність.

Обговоріть це в класі.

У сталих виразах кожної мови багато чого приховано, вони говорять і про сам народ, і про його бачення світу, образні мотивації, менталітет.

Український народ протягом своєї довгої, багатовікової історії створив багаті скарби образного слова, влучні приказки, прислів'я, численні ідіоми різних типів тощо. Значна частина цих дорогоцінних перлів народної мудрості передається від покоління до покоління.

Ці образно-поетичні вислови, як правило, до нашого часу включалися у різні фольклорні та етнографічні збірники прислів'їв і приказок. Першими такими лексикографічними працями є збірки українських вчених, наприклад "Лексис..." (1596 р.) Лаврентія Зизанія Тустановського, "Лексикон..." (1627 р.) Памви Беринди, "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (1864 р.) М.Номиса та ін.

Звичайно, стійкі образно-поетичні сполуки з'явилися раніше ніж наука, що їх вивчає.

Ідею створення фразеології як науки про стійкі сполуки обґрунтував ще в 20-ті роки ХХ ст. С.Д.Поливанов. Свій внесок у розвиток фразеологічної теорії зробили дослідники різних національних мов: О.О.Потебня, Ш.Баллі, Л.А.Булаховський, В.В.Виноградов, С.І.Ожегов, М.М.Шанський, Л.І.Ройзензон, В.І.Гаврись, Г.М.Удовиченко, І.К.Білодід, В.М.Телія, І.І.Чернишова, Л.Г.Скрипник та інші.

В основі більшості праць лінгвістів лежать результати пошуків власних методів дослідження. У центрі уваги вчених – сталі мовні сполуки, яким притаманна семантична цілісність та відтворюваність у процесі мовлення.

◊ Уважно прочитайте й порівняйте словосполучення обох колонок. Що між ними спільного і чим вони відрізняються? Свої твердження запишіть.

Братися за ручку, братися за розум, бити посуд, бити байдики, піймати голуба, піймати облизня, горіти у вогні. горіти від сорому.

◊ Прочитайте текст, визначте, до якого функціонального стилю він належить. Яка основна думка тексту?

Фразеологія (від грецького *phrasis* - вислів, *logos* - вчення) - розділ мовознавства, в якому вивчаються лексично неподільні поєднання слів. Це розділ мовознавчої науки, що вивчає сталі звороти мовлення й склад фразеологічних одиниць і висловів мови, властивих їм семантичних і структурних ознак, закономірностей, функціонування в мові та мовленні.

Фразеологією називають також сукупність властивих мові усталених зворотів і висловів.

У фразеології мови в концентрованій, високохудожній формі зосереджується найголовніша інформація про найприкметніші особливості й найцінніші здобутки матеріальної та духовної культури народу, його історію та контакти з іншими етносами, риси його менталітету й етико-естетичні погляди, мовну майстерність і творчеспромогу.

Сталі вислови в усьому своєму розмаїтті складають основу сучасної української мови, її духовно-культурну сутність і стилістичну окрасу. Вони інтенсивно циркулюють у мові, продовжують активно виконувати своє чимале функціональне навантаження. Їхня кількість доволі-таки значна (близько двадцяти п'яти тисяч одиниць), а "врощеність" у нашу мову - глибинна й безсумнівна.

◊ До засідання наукового гуртка підготуйте усне повідомлення про походження терміна "фразеологія" з урахуванням поданих нижче висловлювань. Сформулюйте визначення фразеологізмів, наведіть приклади.

Фразеологічна одиниця унікальна як засіб об'єктивізації життя етносу. Якщо навіть окремий (одиночний) вираз може служити засобом пізнання, то впорядкована й разом подана численна кількість прототипів вторинних мовних знаків створює картину фразеологічного світу, яка входить до „мовної”, а та, в свою чергу, до загальної картини світу”, „це те, що йде передусім від людини чи етносу, результат людського сприйняття,

фантазій, мисленневих процесів і перетворювальної дійсності (Жайворонок В.В.).

◇ З'ясуйте значення та розкласифікуйте подані фразеологізми.

Міряти на один аршин; багато вітру в голові; забивати баки; зігнути в баранячий ріг; згущувати барви; брати за барки; каїнова печать; блискавки метати; блиснути очима; брати в шори; виляти хвостом; виміняти шило на мило; геркулесова праця; випивати всю кров; як виросте гарбуз на вербі; доливати масла до вогню; мазати медом по губах; дантове пекло; в один гуж тягти; підлатати ніс; скрутити в баранячий ріг.

◇ На які ознаки фразеологізмів указано в реченнях?

1. Фразеологія - окраса народної мови (Є.Чак). 2. Фразеологізми-іскрометні скарби мовної образності -передають найтонші відтінки душевних порухів, обарвлюють висловлене в національний колір (В.Ужченко). 3. Для того, щоб дозріла граматична нерозкладеність, потрібні віки (Б.Ларін). 4. Фразеологізми створюються не на базі слів(лексики), а на базі словосполучень (а також сполучень слів і речень) (Л.Ройзензон).

◇ Запишіть, вибравши з дужок слово, що утворює з поданим фразеологізм. Розкрити значення записаних фразеологізмів. За потреби звернутися до фразеологічного словника.

Спалити (дрова, листи, кораблі); узяти (книжку, стілець, моду); читати (оповідання, нотації, афіші); кусати (хліб, яблуко, лікті); плести (мотузку, павутиння, рукавиці); коптити (м'ясо, небо, ковбасу), наламати (дров, дерев, парканів); винаходити (двигун, велосипед, ракету).

Для перевірки. *Спалити кораблі* – знищити можливість для відступу. *Узяти моду* – призвичаїтись до чогось, звикнути. *Читати (вчитувати) нотації* – дорікати, давати комусь настанови. *Кусати лікті* – виявляти велику досаду, жалкувати. *Плести павутиння* - підступно, хитро підкоряти своєму впливові. *Коптити небо* – жити бездіяльно, безцільно, без користі для інших. *Наламати дров* – вчинити щось необдумано. *Винаходити велосипед* – займатися пошуками того, що вже давно відоме.

Довідка

Предметом вивчення фразеології є фразеологічні одиниці, або *фразеологізми*. Це стійкі сполучення двох і більше слів, що становлять

граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, але неподільна лексично, стійка у своєму складі й структурі, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові.

◊ Прокоментуйте таблицю 1.

Таблиця 1

Ознаки фразеологічних одиниць

стійкість значення, складу і структури	
відтворюваність у мовленні в готовому вигляді	У процесі мовлення фразеологізми не творяться, а лише відтворюються як готові, наявні в мові одиниці з певним значенням, тобто їх потрібно знати (мати сформований фразеологічний запас) і розуміти їхнє значення. Іншою мовою фразеологізми дослівно не перекладаються.
образність, емоційно-експресивне забарвлення	
втрата компонентами свого лексичного значення	
співвідносність з одним словом за значенням та синтаксичними функціями	

Значення фразеологізму зазвичай можна передати словом або (частіше) вільним словосполученням: *пекти раки* – шарітися; *дивитися правді у вічі* – об'єктивно оцінювати дійсність; *пройти вогонь і воду* – зазнати випробувань; *устромляти палиці в колеса* – перешкоджати комуні-небудь; *знімати стружку* – докоряти комусь.

◊ Закінчіть речення:

1. Фразеологія – це... (розділ мовознавчої науки, що вивчає фразеологізми).
2. Фразеологізми будуються за моделлю ... (словосполучення чи речення, яке, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично)
3. Стійкі словосполучення поділяються на ... (термінологічні і фразеологічні)

4. Термінологічні стійкі сполучення – це назви ... (певних понять науки, техніки, мистецтва: торічелієва пустота (вакуум), дзвінки приголосні)

5. Фразеологізми – це ... (стійкі, неподільні сполучення, що складаються з двох і більше слів, існують у мові в готовому вигляді і здатні відтворюватися у свідомості людей, як і слово)

6. Фразеологізми від слів, словосполучень, речень відрізняються тим, що ... (семантична неподільність, відтворюваність у готовому вигляді, наявність емоційно-експресивного забарвлення)

7. За семантичною злитістю компонентів фразеологізми поділяються на ... (фразеологічні зрощення (ідіоми); фразеологічні сполучення; фразеологічні вирази)

8. Фразеологічні зрощення (ідіоми) – це ... (найстійкіші, семантично неподільні сполучення слів, загальне значення яких не впливає із значення їхніх компонентів (пекти раків – червоніти))

9. Фразеологічні єдності – це ... (семантично неподільні фразеологізми, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів: біла ворона, прикусити язика, дихати на ладан)

10. Фразеологічні сполучення – це ... (фразеологізми, до складу яких входять слова, з яких одне є вільним, а друге – з так званим зв'язаним значенням, причому цілісне значення фразеологізму впливає із значення компонентів: брати участь, насупити брови, покласти край)

11. Фразеологічні вирази – це ... (стійкі за своїм складом і значенням одиниці, які складаються із слів з вільним лексичним значенням і відтворюються в мові)

◇ Визначіть, що відображають фразеологічні звороти:

ламати голову; сушити мозок; бути на сьомому небі; сам не свій; руки опустити; на дибки ставати; давати прочухана; носити камінь за пазухою; перебирати в пам'яті; носом клювати; зуб на зуб не попадає; зуба з зубом не зведе; ні риба, ні м'ясо; на розум не багатий; як сніг на голову

(явища розумової діяльності, психічного стану, взаємини між людьми, стан людського організму, оцінка людей, явищ, дій)

Фразеологічні зрощення: закостенілі, застигли, зцементовані, нерозривні, незмінні, немотивовані смислові одиниці. Фразеологізми цієї категорії називаються ще "вітамінами мови", "родзинками мови", "прекрасними аномаліями", такими, що абсолютно не перекладаються іншими мовами (Е.Вартаньян).

В основі вітчизняної концепції класифікації ФО лежить *семантична* класифікація, яку запропонував російський мовознавець В.В.Виноградов.

Він виділив три типи ФО: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення.

◇ Прокоментуйте таблицю 2.

Таблиця 2

Класифікація фразеологічних одиниць

Фразеологічні зрощення	Фразеологічні єдності	Фразеологічні сполучення
семантично неподільні ФО, у яких цілісне значення невмотивоване, тобто не впливає із значень компонентів.	тематично неподільні одиниці, але цілісне значення їх певною мірою мотивоване значенням компонентів	стійкі мовні звороти, які не є “безумовними семантичними одиницями”, оскільки характеризуються певною самостійністю складових частин. Одне слово у фразеологічному сполученні є <i>стрижневим</i> й не може бути замінене іншим, а ті слова, що його характеризують, допускають взаємну заміну чи підстановку
<i>бити байдики, точити яси, собаку з’їсти</i> , без задніх ніг, з миру по нитці; фразеологічні єдності: грати першу скрипку, вернутися з рушниками	<i>тримати камінь за пазухою, не нюхати порошу, прикусити язика</i>	<i>бере досада</i> (зло, страх, жаль); <i>порушити питання</i> (справу, проблему); <i>не сходити з язика</i> (уст), колотити душу, кум королю; фразеологічні вирази: і риби наловити і ніг не замочити, лічити піщинки на долівці

◇ Перепишіть речення. Підкресліть фразеологізми. Визначте, яку синтаксичну роль у реченні вони виконують. Поясніть значення фразеологізмів.

1. І ця тиха, до краю довірлива розповідь перевернула чоловікові душу (М. Стельмах). Перевернути душу (фразеологічна єдність) – викликати у

когось якесь особливе почуття занепокоєння, хвилювання, тривоги чи радості, захоплення. 2. З вами хоч на край світу. На край світу (фразеологічне сполучення) – дуже далеко. 3. Гори педагогічної літератури написано про таких, про те, як підбирати ключі до їхніх розхристаних душ... (Юрій Збанацький) Підбирати ключі до душ (фразеологічна єдність) – знаходити підхід до кого-небудь. 4. - Вам, дівчата, уже час їхати, і так затрималися біля мене. - От що, Юрію, я одного Вас тут не маю права залишити, Ви в такому стані... Клятва Гіппократа живе у мені...(Василь Сологуб) Клятва Гіппократа (фразеологічна єдність) – клятва, яку дають лікарі: допомагати усім хворим. 5. Я, дядечку, добре бачу, але вам з великого голоду трохи баки забило. Баки забивати (фразеологічне зрощення (ідіома)) – заморочувати голову кому-небудь, відвертати увагу від чогось.

◇ Знайдіть у наведених реченнях фразеологізми та поясніть значення їх.

1. Рано чи пізно прийдете до нас, бо сьогодні ви спалили останній міст до того берега. 2. Силуваним конем не наробиш. 3. Ока не треба спускати з нього. 4. І ця тиха, до краю довірлива розповідь перевернула чоловікові душу. 5. Підемо? Чи тепер тобі вже не з руки? 6. День тепер куций, мов заячий хвіст. 7. Вони обоє рябоє. 8. З вами хоч на край світу. 9. Радість одразу наче вітром здмухнуло. 10. Дома я тобі утру маку. 11. Ну, чого став як мурований? 12. Не трусіть біду — обтрусите горе. 13. Тебе де не посій, то вродишся. 14. І знову така тиша довкола, хоч мак сій (з тв. М. Стельмаха).

За структурно-граматичною класифікацією найширше представлені дієслівні фразеологізми: виряджати в світ, увінчувати лаврами. За експресивно-стилістичними властивостями - фразеологізми розмовно-побутового характеру: ховати голову в пісок, мамин мізинчик. Рідко зустрічаються книжні і міжстильові ФО. Серед фразеологізмів, утворених синтаксико-фразеологічним способом, наявні полісемантичні (деякі мають три і більше значень): хитати головою, викидати колінця, залізити в душу.

◇ Прокоментуйте загадки

Чи буває душа в п'ятах?

Чи є ноги у книжки?

У якому фразеологізмі згадується таблиця множення?

Що можна ламати без рук і без усякого знаряддя?

Коли беруть ноги на руки?

Чи можна сказати: майстер на обидві руки?

Чи можна вийти сухим з води?

Кому може бути море по коліна?

Чи можна носити воду в решеті?

Хто може зробити з мухи слона?

Коли енциклопедія може бути ходячою?

Відповіді: 1) Буває, особливо коли дуже злякатися. 2) Напевно, є, бо говорять, що взяв книгу догори ногами. 3) Зрозуміло, як два на два чотири. 4) Ламати голову. 5) Коли втікають. 6) Можна, бо у людини дві руки. 7) Качка і гуска можуть вийти сухими з води. 8) П'яному може бути море по коліна. 9) Можна, якщо під нього підставити якусь посудину. 10) Фантазер. 11) Коли голова на плечах.

Рефлексія і самоперевірка

Що вивчає фразеологія?

Що таке фразеологізм?

Чим фразеологізми відрізняються від однозвучного з ним вільного словосполучення?

Яка роль фразеологізмів у мовленні?

Якими членами речення можуть бути фразеологізми?

Тема для розмови

З кожної групи словосполучень виписати фразеологізм. Усно розкрити значення кожного з виписаних фразеологізмів. Перевірити себе за фразеологічним словником.

Сидіти поруч; сидіти на дивані; сидіти в печінках.

Ковтати воду, ковтати сльози, ковтати їжу.

Ламати списи, ламати кущі, ламати огорожу.

Тримати за руку; тримати марку; тримати портфель.

Йти гуртом, йти в руки; йти пішки.

Крик птаха; крик душі; крик з вікна.

Перша скрипка, перша кімната, перша причина.

Старший син; блудний син; улюблений син.

На праву ногу; на стомлену ногу; на широку ногу.

Завдання додому

Доберіть до кожного слова схожий за значенням фразеологізм з правої колонки.

Стомитись

очі колоти

Втекти	не чути ні рук, ні ніг
Дорікати	надути губи
Червоніти	робити з мухи слона
Ледарювати	тримати язик за зубами
Викривати	дрижаків упіймати

Тема 10. Джерела і національно-мовний колорит української фразеології

Добірна національна фразеологія – душа кожної мови
Іван Огієнко

Комунікативна розминка

Як називають людину, яка позбавлена почуття гумору? А чому черству людину називають сухарем? Які ваші міркування стосовно цього?

Традиційна українська сміхова культура завжди відзначалася життєстверджуючим початком, щирістю, відчуттям свободи, відвертістю, добродушністю, самоіронією, мобільним реагуванням на складні життєві ситуації. Що означають вислови *сміялись від душі, крізь сльози сміялись, сміялись на кутні, в очі сміялись*?

У час беззастережного копіювання чужих для українців форм життя і шоу-культури відродження й відновлення цінних морально-естетичних та інтелектуальних надбань сміхової культури українців сприяє формуванню творчої особистості з виразними націоментальними рисами. Сьогодні заактуалізовує крилаті вислови "Сміх врятує світ", "Сміх – геній спілкування". Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Відгадай, що це:

На нього кидають слова і гроші, коли не цінують; його радять шукати у полі, коли хтось безслідно зник.

Вони не квіти, а в'януть; їх розвішують, як білизну, особливо дуже довірливі.

Ним можна клювати, як дзьобом; його задирають, коли зазнаються.

Він може довести до Києва і далі; його можна нагострити, як ніж.

Він коневі не товариш і дружній череді не страшний; скільки його не годуй, він усе у ліс дивиться.

Їм можна не вірити і навіть колоти їх; коли у них дивитися, то можна втрачати себе.

Підберіть прислів'я і приказки, де стрижневими виступатимуть відгадані слова. З допомогою «Українсько-російського і російсько-українського фразеологічного словника» І.Олійника і М.Сидоренка перевірте, чи існують орієнтовні відповідники таких прислів'їв і приказок у російській мові.

Фразеологія – найбільш самобутнє явище. Поряд з лексикологією вона є єдиною ділянкою мовних явищ, де відбивається зміст культури, - вважає український мовознавець Віктор Ужченко.

Доведіть, доповніть цю думку аналізом тексту, що поданий нижче.

◇ Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, основну думку автора. Поясніть правопис підкреслених слів. Випишіть фразеологізми, з'ясуйте їх різновид, значення, висловіть припущення стосовно їх походження.

Що вам відомо про автора тексту? Чи є в бібліотеці школи книги цього автора? За сайтами Інтернету складіть розповідь про мовознавця Роксолану Зорівчак.

Фразеологія національної мови збагачується та вдосконалюється, відшліфовується, убираючи в себе скарби з приказково-прислівникового фонду, афоризмів, професіоналізмів, анекдотів, дотепів та каламбурів, індивідуально-авторських утворень, одне словом, - з усього того, що впродовж віків плекає і зберігає у своїй пам'яті носій мови - народ. Ось деякі зразки фразеологізмів: «Язык до Києва доведе, а інколи до кия»; «частувати (почастувати) березовою кашею (кого)» (бити кого-небудь); «дешевший від дірки з бублика» (дуже дешевий); «не бачити смаленого вовка» (не бути досвідченим, не зазнавати труднощів, випробовувань у житті); «битися за масляні вишкварки» (сперечатися, змагатися за щось незначне, не варте уваги) та ін. Значна частина фразеологізмів української мови ґрунтується на асоціаціях, пов'язаних із щоденним побутом, на спостереженні за світом рослин і тварин, прим.: «диба, мов муха в сметані» (хтось неповороткий, незграбний - іронічно); «прийти на потрушені груші» (прийти, з'явитися дуже пізно, запізно); «як комашки забігали (полізли, поповзли) по спині (у кого)» (хто-небудь відчув страх, переляк і т. ін.); «швидкий як черепаха» (дуже повільний, неповороткий, незграбний у рухах). На деяких фразеологізмах - відбиток нашої історії, пор.: «набігала, як татарська орда»; «де байрак, там козак»; «до булави треба голови»; «козацькому роду нема переводу»; «козацький мороз» (дошкульний холод); «хто любить піч, тому ворог Січ» та ін. (Роксолана Зорівчак).

Основним і невичерпним джерелом української фразеології є народна мова, що віддзеркалює різні сторони народного буття. Історико-культурологічні, етнографічно-побутові фразеологічні звороти пов'язані з повір'ями, звичаями, обрядами і вживаються для характеристики:

- 1) людини та її стану: *душа не з лопуцька, кувати вухналі зубами*;
- 2) поведінки людини: *в один гуж тягти, лизати халяви*;
- 3) соціального стану: *бути на ласкавім хлібі, сидіти на чужому возі*;
- 4) побуту: *вітром обгороджений, свищі в борщі*;
- 5) звичаїв, обрядів, повір'їв: *на подзвін не дбати, справляти колодія*;
- 7) образів живої природи: *поки зозуля закує, моркву скребти* та ін.

Серед фразеологізмів, що відображають культурологічну цінність комплексно і вказують на якісь звичаї, знаходимо такі вислови, сртижневим словом яких виступає *поріг*. Поріг для наших предків був символом домашнього вогнища. Саме там, під порогом, жив дух-покровитель – домовий. Коли невістка вперше входила в хату, вона не мала права ступити на поріг, його треба було переступати. І сьогодні через поріг намагаються не вітатися і не прощатися, не передавати речей. За поріг хати не можна виносити сміття. Так фразеологізм ***на поріг не пускати*** означає «зачинити двері до своєї хати, не допустити до якоїсь справи»; переступити поріг чогось – «зважитися на щось». Це переосмислене розуміння порогу як важливої межі, визначає нову якість: на поріг показати – «вигнати», оббивати пороги – «часто приходити до когось, набридати».

◇ Коли вживають вислови, подані нижче, що вони означають. Побудуйте невелику розповідь (6-7 речень) на тему «На порозі нового життя». Які з наведених вище фразеологізмів можна використати в такій розповіді?

батьківський поріг; оббивати поріг; показати на поріг; як на поріг не пускати, переступити поріг чогось, на поріг показати.

◇ Випишіть із фразеологічних словників української мови (на вибір) фразеологізми, що відображають характер родинних стосунків, розкрийте їх зміст, допишіть ті, які зустрічаються у вашому родинному колі.

◇ Прочитайте фразеологізми, подані нижче. Що вони означають, коли вживаються: *подавати рушники, брати рушники, побрати рушники, дбати (дати) рушники, готувати рушники, ставати (становитися) на рушник, слати (посилати) за рушниками, взяти рушники, вернутися з рушниками?* Чи існують відповідники таких фразеологізмів у російській мові? Відповідь обґрунтуйте.

◊ У складі багатьох фразеологізмів зустрічаються назви рослин, що є національними символами. Поясніть їх значення. Чи відобразилися у них особливості рослин? Чому назви рослин верба та калина вважаються національними символами?

Як виросте гарбуз на вербі; вибуяв (вигнав) як верба, червона як калина; гарна як калина; заливається мов соловейко на калині, як маків цвіт, як плугом одорав.

◊ Мак є ментальною рослиною українців, яка пов'язана із народним світоглядом, а лексема *мак* є стрижневим словом фразеологізмів. Наведіть фразеологізми, що відповідають таким значенням. Наведіть приклади речень, коли використовуються підкреслені фразеологізми.

Це символ дівочої краси; символ сну, покарання, клопоту; на позначення добробуту і нестатків.

гарна як мак городній; спить_як (мов, ніби і т. ін) після маківки (маківки, маку); задати перцю з маком; втерти маку; терти мак (на голові); як мак на четверо; з маком і з таким, макова росинка, макове зерно.

Цікаво знати

Фразеологізми зі стрижневими концептами *верба, дуб, осика, гарбуз, ряст, барвінок, мак* міцно “проросли” в українську етнокультуру і нерідко утворюють розгалужені семантико-структурні ряди. Наприклад, фразеологічні вислови, де вживана пара “**верба – груша**”, посилюють експресію (*дарма верба, що груш нема! аби зеленіла*), активно варіюються (*наказав на вербі груш, дулю на вербі дістанеш*), функціонують і в інших слов'янських мовах, як-от: білоруське *на вярбе грушы растуць у каго*, польське *gruszki na wierzbie* (зустрічаються також у чехів, сербів, хорватів, болгар).

◊ Проведіть асоціацію фольклорних символів

куниця - це ... , небо - це ..., місяць - ..., сонце - ..., зірки - ..., образ чистої води - це ... ; скаламучена водиця – це ... ; море, річка, вітер – це джерело ... , дощ - це ... , рушник - це ... , подарована хустина - символ ... , виноград - символ ... .

◇ Прочитайте порівняння, що існують у різних народів. Поміркуйте, яким українським порівнянням вони відповідають

*болг. стрункий, як саджанець; очі карі, як переспілі вишні;
чех. і нім. рот великий, як ворота; очі, як окисдована сталь; довгий, як дердина; ніс великий, як еркер;
нім., швейц. тонкий, як хворостина;
фін. стрункий, як хворостина верби; рум'яна, як троянда; рот маленький, як суниця;
англ. червоний, як троянда (рум'яний, здоровий); червоний, як вишня; незграбний, як щеня; чорний, як ебенове дерево, як гагат; чорний, як бурштин;
кит. рум'яний, як пес; очі зелені, як виноград; струнка, як лоза.*

◇ Напишіть невелике оповідання «Розуміння краси у різних народів», використовуючи наведені звороти.

Формування української національної фразеології відбувалося головним чином через суспільну свідомість соціальних низів, переважно селянства, а також ремісників і козацтва. Прикладом чесних побратимів виступали козаки, характер яких вважається вищим типом українського національного характеру.

◇ Визначіть, з яких художніх творів подані нижче уривки. Що вам відомо про авторів /автора? Подайте історико-культурологічні коментарі до фразеологічних висловів "козацької тематики". Що вам відомо про звичаї побратимства в Україні? Поясніть розділові знаки в реченнях. Виконайте фонетичний, морфологічний і словотворчий аналізи підкреслених слів.

1. - Козаки сидять згорнувши руки! — каже Шрам.— Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Вкраїні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву. Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам - шабля, вам - безмін та терези, а поспільству - плуг да борона. У козаків не ставало війська, - ми сіли на коні; у козаків не було грошей, - ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшлося до розквітання, то козаки зостались козаками, а нас у поспільство повернено!

2. Може, ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чувати! Се наш січовий звичай. Як не одрізай себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитися: нема рідного брата, так шукай названого. От і братаються да й живуть довіку вкупі, як риба з водою.

"Давай,- кажу я своєму Чорногору, - давай побратаємось".-Давай."

От і зайшли у братство та й попросили пан-отця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже: і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Яремою.

Історія багатьох фразеологічних зворотів є цікавою і пізнавальною. Наприклад, фразеологізм *сім п'ятниць на тиждень* використовується для характеристики нестійкої, легковажної людини, що часто змінює свої рішення, погляди, не дотримується своїх слів.

Колись існував культ „святої п'ятниці”. На відзначення її будувалися церкви. День відкриття яких вважався в певній місцевості святом. У цей день приймали та пригощали гостей, поминали померлих. П'ятниця ставала строковим днем, з яким пов'язували виконання обіцянок, зобов'язань. Звісно траплялися й такі люди, які не дотримувалися слова і відкладали виконання своїх обіцянок до наступної п'ятниці або й переносили на інший день. У таких людей всі дні тижня ставали строковими, перетворювались у п'ятниці, а обіцянки так і залишались невиконаними. Так і з'явився вислів, що став усталеним і досить точно характеризує непослідовних, легковажних людей.

Фразеологізм *заварити кашу* означає “затіяти щось дуже складне, клопітне”. Лексемою “каша” в давнину позначали страву взагалі, вариво, тому це слово мало більш загальне значення, було широко вживане. З часом кашу почали використовувати як обрядову страву: її варили для відзначення усіх важливих календарних та родинних свят. Такі обрядові свята пов'язувалися з великою кількістю людей, що часто супроводжувалося певною невпорядкованістю, тому народне світосприймання подає кашу як символ клопотів, турбот.

Фразеологізм *Відрізана скиба (скибка) [від хліба]* має такі значення: “1) людина, яка відділилася від родини, стала жити самостійно (переважно про дочку, що вийшла заміж); 2) людина, яка втратила зв'язок зі своїм середовищем, змінила звичайний спосіб життя, діяльність”. фразеологи пов'язують походження цієї фраземи зі шлюбним обрядом. Спочатку цим висловом позначали дочку, яку віддали заміж (у дім до чоловіка) і яка у зв'язку з цим не потребувала більше батьківської турботи. З часом цей вислів поширився і на синів, що відділялися від батьківської сім'ї.

◊ Відшукайте потрібні слова до першої колонки, щоб утворилися фразеологізми. З'ясуйте значення фразеологізмів і джерело їх походження

Брати	Камінь за пазухою
Провідна	Шлях
Наріжний	Правити
Чорним	До відома
Тримати	Слід
Теревені	Зірка
Гарячий	По білому
Життєвий	Камінь

◊ Поясніть значення і походження фразеологічних одиниць

блукати по світах; кидати / кинути якір (якоря), на ясні зорі, на тихі води; насиджене місце; не мати де голови (голову) прихилити; перелітний птах / перелітна птаха (птиця); сидіти на чемоданах; [як] переїжджа сваха; готувати (дбати) рушники (скриню); брати / взяти рушники; дістати (одержати) / діставати (одержувати) облизня; стати / ставати на рушнику; зав'язати / зав'язувати світ (вік, віку); світити / посвітити косою.

◊ Підготуйте повідомлення про походження фразеологізмів *довгий карбованець, від зорі до зорі, китайська грамота*

◊ Ви – учасник незвичного конкурсу «Фразеологія – це джерело сили та чистоти. Вона зміцнює нас духовно». Попередні учасники виступаючи, наголосили на таких характерних ознаках фразеологізмів. Продовжіть чи заперечте думки своїх опонентів.

1. Щоб увійти в душу, фразеологізм спочатку має зворушити серце. Коли воно живе, воно відчуває цілий світ - аж крається, кривавиться серце (душа), а ще тремтить, холоне, болить, горить, пламеніє, віщує, прокидається, ніє, мліє стискається, німіє, завмирає, тліє, горить, мовчить, радіє, сміється... Щось тяжке на серце (душу) давить, тисне... Але душа все-таки ніби глибша. Туди, немов у скарбницю, ховаємо те, що людина виплекала для добра. Звідки така думка? (Оксана).

2. Пізнати душу, віддзеркалену у фразеологізмах, означає побачити або навіть відчути на дотик ній щось глибинне, рідне, своє. Є в українській мові слово "пучка". Навіть дивно, як я міг його досі не знати. Адже найчутливіше в руці - кінчики пальців. Здається, ніби не слова не знав, а не вмів на дотик відчувати щось. А ще відчуття таке, ніби якоїсь делікатної

роботи не вистачало рукам. Виявляється, з цим словом є багато фразеологізмів: *як пучка (голий, як пучка), один як пучка, ручками та пучками, і пальцем (пучкою) не торкнутися (не ткнути, не зачепити) - не заподіяти кому-небудь ні найменшої кривди, образи (син. і мухи не зачепить), обернути круг пучки, знати (вивчити, затвердити) як свої п'ять пальців (пучок) - дуже добре, досконало, з пучок [та з ручок] - власною тяжкою працею (Олег).*

Для українців – хліборобської нації символом добробуту, гостинності, хлібосоцтва, здоров'я та багатства був завжди хліб. Те, що в Україні існував культ хліба, підтверджує “Словник української мови” в 11-ти томах, який налічує близько ста прикладів стійких виразів з лексемою *хліб*. Народні уявлення про матеріальні статки або скруту обов'язково пов'язувались із хлібом.

◇ Що означають наведені нижче фразеологізми? Які з них уживаються з кількома значеннями?

Їсти сухий хліб; мати хліб (шматок, кусок і т. ін.) хліба; (і) хліб і до хліба; перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас); їсти чужий хліб; ласкавий хліб; легкий хліб; свій хліб; недаром хліб їсти.

◇ Ви – член журі олімпіади з української фразеології. Деякі учасники нечітко або неправильно пояснили значення фразеологізмів. виправіть помилки у поясненнях.

Хоч греблю гати - все марно, без користі;
хоч кілок на голові теши, хоч кричи рятуї;
у свою шкуру не потовпиться - немає місця, дуже тісно; не переробиться; надто квапиться;
дерти носа - думати; мати лій у голові - незібраний, нерозумний, часто розгублюється, дурний; вести нерозумний спосіб життя;
бути; як вареник у сметані - нестійкий у своїх поглядах, ідеалах;
реготати на кутні - дуже сміятися, веселитися;
хоч з лица воду пий - так спітнів.

Значення таких фразеологізмів можна з'ясувати і за електронним словником.

◇ З'ясуйте значення фразеологізмів і джерела їх походження за електронним словником

Міряти на один аршин; багато вітру в голові; забивати баки; зігнути в баранячий ріг; згущувати барви; брати за барки; каїнова печать; блискавки метати; блиснути очима; брати в шори; виляти хвостом; виміняти шило на мило; геркулесова праця; випивати всю кров; як виросте гарбуз на вербі; доливати масла до вогню; мазати медом по губах; дантове пекло; в один гуж тягти; підлатати ніс; скрутити в баранячий ріг.

Сьогодні розвивається новий напрям фразеології – етнофразеологія, у центрі якої перебувають вислови, пов'язані із традиційною культурою. **Наприклад:** *дати гарбуза, колупати піч, макогін облизати, закопилів губи, скупаний у любистку, піти по нишпорках.* Це вирази питомі тільки в українській мові. Сюди ж належать і вразеологізми з національними власними іменами. **Наприклад:** *вискочив, як Пилип з конопель; Охрімова свита; за царя палька; бувати в Бувальцях; Чумацький Шлях.*

У випадку, що вимагає виразу *Ліс рубають - тріски летять*, українці мають своє: *Де борошно, там і порошно.* Російському *Скатертю дорога* відповідає наше: *Баба з воза - кобилі легше.* Ситуацію, яку окреслює вираз *У сімох няньок дитина без догляду*, українська душа відбила у прислів'ї *Де багато господинь, там хата неметена.* Там, де росіяни вживали *На бідного Макара всі шишки летять*, українці казали *На похиле дерево кози скачуть*, а, замість позиченого *На лови їхати - собак годувати*, серед українців має поширення *Шити-білити - завтра Великдень.*

До поданих російських фразеологізмів доберіть український відповідник і складіть з ними речення. Визначіть синтаксичні функції фразеологізмів у реченні.

Бить баклуши; вешать нос; заблудиться в трех соснах; глас вопиющего в пустыне; краеугольный камень; не в бровь, а в глаз; кровь с молоком; медвежья услуга; намылить голову; попасть впросак; сесть в лужу; сидеть на бобах; бросаться в глаза; как с гуся вода; довести до белого каления; держат в ежовых рукавицах; за милую душу.

Наприклад: Ни к селу, ни к городу - ні в тин, ні в ворота; Глаза на мокром месте — Очі на мокрому місці.

◇ Закінчіть фразеологізми. Перекладіть їх на російську мову. Чи завжди можна підібрати відповідник? Чому? Відповідь обґрунтуйте.

1. Надуті... 2. Пекти... 3. Бити... 4. Сидіти... 5. Накивати... 6. Вилетіло... 7. Дерти... 8. Перемивати...

9. Взятись... 10. Точити... 11. Намилити... 12. Віддати... 13. Згущувати...
14. Клацати... 15. Сходити...
16. Давати... 17. Набирати... 18. Викликати... 19. Влучити... 20. Ви-
ходити... 21. Зав'язати...
22. Розмотати... 23. Втратить. 24. Кусати... 25. Скалити... 26. Махнути...
27. Намотати...
28. Лягти... 29. Ходити... 30. Заварити...

Довідка: у ціль, на фінішну, вузол, клубок, голову, губи, зуби, рукою, на вус, трупом, ходором, кашу, губи, раків, байдики, на шиї, п'ятами, з голови, носа, кісточки, за розум, зуби, шию, кінці, фарби, зубами, зі сцени, бій, висоту, вогонь на себе.

Рефлексія і самоперевірка

Доберіть по три фразеологічні звороти, що відповідають такому змісту.

- Про того, хто хвалить, надмірно підносить когось.
- Про того, хто несамостійний, залежить від когось чи чогось.
- Про того, хто приховує правду, обдурює.
- Про того, хто ледарює, нічого не робить.
- Про того, хто голодний, хоче їсти.

Тема для розмови

Поміркуйте, що споріднює епіграф і вислови, подані нижче? Яка ваша думка стосовно ролі мови в житті людини?

«Мова, незважаючи на всі зовнішні впливи, зберігає свою індивідуальність, яка притаманна і її характеру... У мові ми завжди знаходимо сплав власне мовного характеру з тим, що мова перейняла від характеру нації... мова може бути побудована тільки з допомогою нації, якій вона належить» (Вільям фон Гумбольдт) .

«Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, у певній традиції» (Віктор Ужченко).

Завдання додому

Напишіть виступ до радіогазети «Фразеологія – найбільш самобутнє явище» (В.Ужченко).

Тема 11. Прислів'я і приказки, крилаті вислови

У кожної деревини свій плід, а в кожної людини – свій рід
Народне прислів'я

Комунікативна розминка

Кажуть, хоч і по коліна в воду, аби до свого роду. А як немає роду-родиньки, то ні до чого притулитися, нікому порадоньки дати. Саме через відчуття роду і завдяки йому людина приходиться до світлого образу Батьківщини. А яка ваша думка з цього приводу? Обговоріть це в класі. Наведіть приклади відомих вам прислів'їв і приказок про рід, родину, сім'ю.

Неоціненним скарбницею досвіду багатьох поколінь, народної мудрості, чистим джерелом розвитку рідної мови вважають прислів'я і приказки.

Прислів'я - це короткі влучні вислови, що у формі логічно завершеного повного судження з висновком всебічно й багатогранно відтворюють різноманітні сфери життя народу. Характеризуються прямим і переносним значеннями (Наприклад: *Немає в світі цвіту цвітнішого, як маківочка, нема ж і роду ріднішого, як матіночка*); усталеною формою (Яка трава, таке й сіно); контрастним поєднанням частин (вода – вогонь, небо – земля, молодість – старість та ін. Наприклад: *Добро пушить, а лихо сушить*); паралелізмом частин (Наприклад: *Без сонця не можна бути, без милого не можна жити*).

Приказка – короткий сталий образний вислів констатувального характеру, що має одночленну будову, нерідко становить частину прислів'я, але без висновку.

Наприклад: *Правда очі коле. Ото велике цабе. Не нашого поля ягода.*
Тематика прислів'їв і приказок різноманітна.

◇ У збірнику М. Номиса „Українські приказки, прислів'я і таке інше” збережені такі сталі вислови. Поміркуйте над їх значенням. Поміркуйте, чи наявні серед висловів прислів'я і приказки.

Шануй батька та Бога- буде тобі всюди дорога.

Боже поможи, а сам не лежи.

Щоб лиха не знати, треба своїм плугом, та на своїй ниві орати.

Нема в світі понад нас!

Найшов – не радуйся, а загубиш – не плач.

Матвій Номис (Симонов) (1823 - 1900) — уродженець Полтавщини. Фольклорист, письменник, автор низки прозових творів українською і російською мовами. Його „Українські приказки, прислів'я і таке інше” (1864) містять близько п'ятнадцяти тисяч прислів'їв, приказок, народних порівнянь, вітань, побажань, прокльонів, каламбурів, загадок.

Збірка Номиса відома не лише в Україні, а й за її межами у слов'янському світі.

◇ Прочитайте народні прислів'я, вкажіть ужиті в них фразеологізми. Розкрийте зміст кожного з фразеологізмів. Яку людську рису характеризує кожне з прислів'їв? Визначіть типи фразеологізмів.

Калач приїється, а хліб ніколи.

Житній хліб пшеничному дід.

Хто на поріг, тому пиріг, а хто від порогу, тому щаслива дорога.

Доїж шматочок хлібця, бо в ньому твоя сила.

Батько мій середній хазяїн: торби по боках, а сам посередині

Думає, що Бога за бороду спіймав.

Коли хліб на столі, тоді стіл – престіл, а коли хліба ні кусочка, тоді лиш гола дошка.

Для українців хліб завжди був святиною, символом добробуту, гостинності, здоров'я. Та й народні уявлення про матеріальні статки або скруту обов'язково пов'язувались із хлібом. *Їсти сухий хліб* – жити у нестатках, у бідності, нужді; *мати хліб (шматок, кусок і т. ін.) хліба* – 1) добувати засоби до існування, заробляти на прожиття; 2) жити, не відчуваючи нестатків; *їсти чужий хліб* – бути на чий- небудь харчах; *недаром хліб їсти* – приносити користь.

◇ Запишіть і прокоментуйте значення фразеологізмів з опорним словом «хліб».

◇ Утіленням яких національних рис є власні назви в українських прислів'ях? Доповніть наведений ряд прислів'їв.

Що вільно панові, то не вільно Іванові. Кожен Івась має свій лас. Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці. Мели Іване, доки вітру стане. Переливається як Терешко сироваткою. По Савці свитка. Пара як Хома та Варвара. З Богом, Парасю. Івана Івановича з себе корчить. Мудрий Іван по шкоді: коні вкрали, тоді він стайню зачинив.

Український народ спрямований на продуктивну взаємодію із сусідніми етносами, а отже, на діалог культур. Перекладаючи прислів'я і приказки з однієї мови на іншу, потрібно знати особливості ментальності кожного з народів.

◇ Доберіть до українських прислів'їв і приказок російські відповідники, З'ясуйте відмінне і спільне в них, поясніть значення кожного з них.

Забажалося мерзлого в Петрівку. Як твоє не мелеться, то не бігай з кошиком. Прийшли непрохані, підемо некохані. Почастую тим чаєм, що ворота підпираєм. Дорогі гості та в середу трапилися. Не з одного колодязя воду пив. Перейшов уже крізь сито й решето. Журба сорочки не дасть – не потурай журбі – вона тебе ножом під серце, а ти їй під ніс перцю. Не кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш. Лежить собака на сні – і сам не буде їсти, і другому не дасть. Солом'яна згода краще за золоту зраду. Язык, язиче, в мені сидиш, а мені добра не зичиш.

Довідка: Вода и камень точит. Язык мой- враг мой. Худой мир лучше доброй ссоры. Собака на сене. Слово – серебро – молчание – золото. Слезам горю не поможешь. Сапожник без сапог ходит. Прошел огонь и медные трубы. Незванный гость – хуже татарина. Жди у моря погоды. Есть квас, да не про ва с. Губа не дура, язык не лопатка – знает, что горько, что сладко. Вынь да полож.

◇ Уявіть себе журналістом. Напишіть статтю до шкільної газети, використовуючи стійкі народні порівняння з наступного тексту.

Мовним вираження світогляду українського народу вважають **стійкі народні порівняння**. Вродливу дівчину називають так: *як сонце, зіронька на небі, гарна як квітка навесні (в полі, лузі), як маків цвіт, гарна мов змальована*. Вродливий хлопець - *гарний як вогонь (іскра, сіно в годину), рум'яний як бублик*.

Міць людини, особливо чоловіка, порівнюють з деякими тваринами (*дужий як ведмідь, великий як ведмідь, здоровий як віл, сильний як лев, міцний як кінь*), рослинами (*міцний як дуб, здоровий як горіх, дужий як вода, росте як з води, дужий як мороз*).

Багато порівнянь присвячено одягу людини. Український народ висміює неохайний одяг (*обдертий як циган, підтикана як віник з дерези*). Святковий одяг викликав радість і похвалу (*як лялька, лялечка*).

◇ Яка структура і значення порівнянь, що подані нижче? Поміркуйте над семантикою поданих порівнянь.

Набрид, як гірка редька. Лисий, як бубон. Пропала, як з воза впало. Робить, наче мокре горить. Товчеться, як Макар у пеклі. Хата чужая, як свекруха лихая. Говорить, як з бочки. Живе, як горобець під стріхою.

Зуби, як частокіл. Старому піч, як малому колиска. Темно, як у погребі під діжкою. Як горох при дорозі, хто повз проходить, той і скубне. Ласий, як кіт до ковбаси.

◇ Які твори Пантелеймона Куліша ви читали? Яка мета уведення автором стійких порівнянь? Охарактеризуйте порівняння, побудовані на фольклорно маркованих зіставленнях людини і рослини. Поясніть правопис підкреслених слів.

Орися, як біла тополя в леваді. ...Орися поміж ними, – і як мак у городі всі квіти закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Покохала Маруся Прохора – мов хмелина коло нього в'ється. Кажуть, в Обушихи Дочка – як калина. Схилилась над братом, У чорних серпанках, Як верба над водою... І очі, мов зорі, тихо, любо грають. Маруся, мов зоря красна... За сю мову наградив мене Яків Дундученко поглядом таким, наче сонце з-за хмари визирнуло. Місяць почав ізходити; рогом у землю вперся, піднявсь угору. ...Тільки зорі всміхнулися. Вечір насупився; кукурікнули на сідалі півні. Мов я на Божий світ народився, мов уперше побачив, як сонечко за землю криється і Божа роса холодом по полю дише. Місяць у церкву крізь ґрати зазирає, щось ніби шамкає... Про Жовтії Води і про Корсунщину Шепче вітер по дібровах. Солов'ї з обох боків ставу по вербах висвистували; озвалася вода стома голосами. Зорі наче потонули в ставу і повз берег тремтіли, розливались іскорками та й знов у глибину поринали і тихо в глибині сяли, ти б сказав, розмовляли з небесними зорями (з творів П.Куліша)

До етикетних висловів належать вітання. Зазвичай це двослівні структури (*Доброго ранку! Доброго здоров'я! Щасливої дороги! На все добре! Усіх Вам гараздів!*). Для них характерна стійкість структури і відтворюваність у мовленні в незмінному (готовому) вигляді. Етикетні вислови супроводжуються своєрідною, тільки їм властивою *побажальною, доброзичливою інтонацією*.

◇ Яку функцію відіграють вислови мовленнєвого етикету в поданих текстах? Що це за жанр - вітання? На що найчастіше у своїх вітаннях звертає увагу українець: на гарний настрій, здоров'я, достатки? Знайдіть

серед поданих нижче виразів вітання нейтральної, високої, фамільярної тональності.

Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, кликав до нас: "Здрастуйте". І любив, коли дід одказував: "Дай бог здрастувать" (О.Довженко). Добридень тобі, ясне сонечко яснее! Ти святе, ти яснопрекраснее!" Гайку, гайку! Дай гриба і бабку, сироїжку з добру діжку, красноголовця з доброго молодця. Добривечір, луги і береги, добридень, вода Уляно, і ти, земле Тетяно... З Водохрещам будьте здорові! (з діалектних записів).

◇ У фразелогізмах-побажаннях виражені поетичність, виразність художнього світосприйняття і тонкої життєвої спостережливості. Прочитайте виразно побажання. Чи відомі вони вам? З якою метою вживаються? Побудуйте полілог з використанням таких побажань.

А батькові твоєму, щоб жито родило!
Доброму чоловіку продовж, Боже, віку!
Хліб-сіль вам! Щоб вам жилося-булося, щоб у вашім житі колосся велося!
Щоб тебе добра година знала!
Не поминай лихом, а добром, як схочеш.
Чим хата багата, тим і приймає! Сідайте, щоб рої сідали!
Роди, Боже, овес, ячмень і гречку, хоч усього потрошечку.

Українські побажання вживаються в різних ритуалах календарної та сімейної обрядовості: для примноження худоби і домашньої птиці, рясного врожаю в полі та в городі; багатства, здоров'я, довгого віку, гараздів у господарстві та сім'ї, народження дітей тощо. Побажання можуть бути адресовані всій родині і конкретним особам (господині, господарю, дочці, сину, батькам, молодцям, породіллі, новонародженому) з урахуванням їх статево-вікових і професійних інтересів. **Побажання-прохання** можуть бути дуже короткими і складатися лише із звертання-прохання ("*Дай, Боже, нам урожаю!*"), а також складних речень ("*Дай тобі, Боже, щоб ти був здоровий, як вода, багатий, як земля, щоб тобі з води й роси йшло*" (Г.Барвінок). Побажання-прохання увійшли до українських колядок і щедрівок, жнивварських пісень, примовлянь.

За структурою та змістовим наповненням побажання мають багато різновидів: вітання, власне побажання, побажання-подяки, прощання. Віддавна побажання характеризувалися основними жанровими ознаками, виконували відповідні образно-мовленнєві функції.

◇ Коли висловлювалися подані нижче побажання? Яка їх будова? Чи існують у вашій місцевості паралелі до поданих побажань?

Дай, Боже, з роси, з води! Благослови, **Боже**, сіллю, хлібом, довгим віком, добрим розумом, щоб і батька поважали і щоб матір шанували. Накажи вас, **Боже**, хлібом та сіллю.

Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і в животик трішки! Боже вас благослови і материними, і батьковими молитвами!

"Рости здорова, як у лісі сосна, батькові на потішечку, а своїй мамці на послушечку";

"Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, від черевика до чоловіка";

"Бувай здорова не сама з собою, не сама з собою, а з отцем і матінкою, з усім домом";

Бувай здорова, як риба, гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, багата, як земля.

◇ Обов'язковою умовою застілля в Україні було припрошування гостей до страви. Якщо на це в хаті не зверталось належної уваги, то можна було почути від гостей: "Звиняйте. Було що їсти, пити, та принуки не було". Поміркуйте над значенням фразелогізмів-припрошувальних, поданих нижче.

Ласкаво просимо.

Радо запрошуємо.

Просимо до обіду.

Хліб та сіль!

Дай боже здоров'я, просимо Вас.

Їжте здорові.

Прошу покійно, чим багаті, тим і раді.

◇ В арсеналі українців збережені вислови-вибачення. Коли і ким вони промовлялися, з якою інтонацією? Які функції таких висловів-вибачень?

Вибачте на сім слові.

Прошу, простіть на слові.

Простіть за слово, що сказав.

Не у гнів будь сказано.

Простіть, шануючи хліб і честь вашу!

Хай Бог простить, а я прощаю.

Бог з вами! Що було, то минуло!

Бог з вами, на тім світі віддасте з пиріжками!
Хто до тебе з каменем, а ти до нього з хлібом-сіллю!

Приповідки дослідники називають “мудрими дітьми минулих віків”, “мудрословом”. Олександр Потебня вважав, що це елемент байки чи прислів'я. Основою їх виникнення була, головним чином, віра первісної людини в магічну, чудодійну силу слова. Наприклад: *Іди, доле, за водою, а я піду за тобою; ні за цапову душу; ані дрібка солі.*

◇ Прочитайте текст, визначіть його стильову належність. Яка основна думка дексту. Випишіть з тексту фразеологічні звороти і визначіть їх значення. Виконайте морфологічний аналіз підкреслених слів.

Один скупердяй попросив чоловіка, щоб сплів йому ясла для худоби. Коли зайшло про плату, то скупар загадав, щоб чоловік робив за «так», тобто за дурно. Подумавши, чоловік погодився. Наніс до хати лози та й став плести ясла. За якийсь час і сплів. Так як їх винести з хати? Ні у вікна, ні у двері не лізуть. Чоловік і каже скупарю: «Оце маєте ясла за «так». Господар почухав потилицю та й собі каже: «Так то так, та з хати як»? Ці слова й стали приповідкою, яку вживають, зустрівши перешкоду в своїх намірах (В.Ужченко).

Одним з мовних засобів дотепу є каламбур. Поміркуйте, як народилися такі вислови-каламбури:

набалакати сім мішків гречаної вовни і всі неповні;
сім п'ятниць на тиждень.
Нашому тинові двоюрідний пліт;
через вулицю бондар;
свояк з лівої щоки.

Рефлексія і самоперевірка

1. Визначіть види фразеологізмів:

розуму не позичати, Бога за бороду спіймав, корчить Лазаря, знає, де раки зимують, не доглянув оком, вилізло боком, душа в п'яти тікає.

Які прислів'я і приказки існують з цими фразеологізмами?

2. Ключовим словом у фраземах-побажаннях, як правило, виступає слово "Бог". Кому призначалися такі побажання, яку функцію вони виконували?

Боже тебе благослови материними і батьковими молитвами!

Хай тобі **Бог** дає вік щасливий та довгий!

Нехай **Бог** дає щастя і здоров'я на многії літа!

Дай, Боже, щоб ти, сину, говорив, як по зорях читав!

Яка причина появи таких побажань?

Тема для розмови

Чимало прислів'їв використовували як побажання-**благословіння на працю**:

Нехай день святиться! Разом з Божим розказом! Дай, Боже, час і пору добру! Щоб у вас руки не боліли! Дай, Боже, щоб робилося, не псувалося! Дай, боже, на прожиток!

Яка причина появи таких побажань? Які вам відомі побажання-**благословіння на працю**?

Завдання додому

Розкрийте в письмовій формі зміст приказки «Задер носа, що й кочергою не достанеш».

Тема 12. Багатозначність, синонімія та антонімія фразеологізмів.

Українська фразеологія – духовне багатство роду
(Федір Медведєв)

Комунікативна розминка

Чи «розбирали» вас або ви кого-небудь «по кісточках»? А, можливо, ви – «твердий горішок» і «слів на вітер не кидаєте»? Як зрозуміли ви запитання? Що означають фразеологізми, вжиті в цих запитаннях? Такі фразеологізми мають одне чи кілька значень? Відповідь обґрунтуйте, звернувшись до словника фразеологізмів української мови.

З розвитком мови окремі фразеологічні звороти набувають додаткових відтінків у значенні. Наприклад: фразеологізм *на кожному кроці* може означати 1) скрізь, усюди»; 2) весь час, постійно; фразеологізм *брати (близько) до серця* означає: 1) переживати через щось; 2) надавати чомусь великого значення. Наявність у семантичній будові фразеологічної одиниці двох і більше значень називається **багатозначністю (полісемією)**.

◇ Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, мовні засоби, основну думку автора. Запишіть числівники словами. Поясніть уживані в тексті розділові знаки. Прокоментуйте значення фразеологізму, про який згадується в тексті. Складіть речення, враховуючи значення цього фразеологічного звороту.

Частка багатозначних лексем і фразеологізмів у мові не однакова. За підрахунками І.Лепешева, у білоруській мові четверту частину становлять багатозначні слова, фразеологізми (за «Фразеологічним словником білоруської мови», 1993) – лише 15 відсотків; у російській мові (за «Фразеологічним словником російської мови», 1996) - 17 відсотків. за «Фразеологічним словником української мови» В.Ужченка, Д.Ужченка, з 3227 фразеологічних одиниць – 194 багатозначних (6 відсотків). Серед них: 175 двозначних (5,5%), 18 тризначних (0,6%), а один навіть чотиризначний (0,03%). Ідеться про фразеологізм *піднімати /зводити руку (руки)* (на кого)? 1)бити кого-небудь; 2) кінчати життя самогубством; 3)робити замах на кого-небудь; 4)вступати в боротьбу з ким-, чим-небудь.

Одне безсумнівно: здатність слів набувати нових значень більша, ніж у фразеологізмів, що зумовлене складною структурною організацією фразем, природою значення фразеологізму, утвореного внаслідок метафоричного переосмислення багатокomпонентного вільного словосполучення (В.Ужченко, Д.Ужченко).

◇ Які із словників допомагають вам визначитися у виборі фразеологізму, коли ви пишете твір чи реферат? Підготуйте презентацію свого улюбленого словника фразеологізмів. У словнику знайдіть пояснення таких фразеологізмів:

З голови (аж) до ніг (до п'ят); морочити (собі/свою) голову; пускати (кидати) на вітер гроші (слова); кілок забивати.

◇ Перевірте, з яким значення вжиті подані фразеологізми в таких реченнях.

Батька ж любила сильніше, знала, що даремно не кине слів на вітер (М.Стельмах). Йдемо до Висоцьких кіл забивати (В.Ужченко). Що ти голову їй морочиш, голубливій та молодій (А.Малишко). Намазатись треба! Все тіло від голови до п'ят, а потім у жарке місце, щоб пропотіти до третього поту (І.Цюпа).

◇ Записані фразеологізми потрібно «пересійте» так, щоб залишились лише ті, які мають значення «багато».

Поставити на ноги; видимо-невидимо; підкрутити гайки; крутити носом; хоч греблю гати; роботи по шию; каламутити воду; кури не клюють; давати волю язика; дивитись крізь пальці; роботи по самі вуха; як цвіту по всьому світу; ні сіло ні впало; не з руки; одним духом; до сьомого поту; сила-силенна; на край світу; хоч лопатою загібай; як з-під землі; рукою сягнути; і світу не видно; як грибів після дощу; з доброго дива; не за нашої пам'яті; як зірок на небі; як піску морського; давати волю рукам; дихнути не дати; зубами держати; одним миром мазані; не дати вгору глянути; тьма-тьмуца; вуха в'януть; як у бездонну бочку.

◇ **Підберіть синоніми до фразеологізмів. Підготуйте гумористичну замітку до газети (радіогазети) «Один день з мого шкільного життя», використавши синонімічні фразеологізми (на вибір з і підібраних вами).**

Аж голова загула; намотувати на вус; обводити довкола пальця; триматися берега; попасти в капкан; намазати п'яти салом; а хура й досі там; за царя Панька.

Для довідок: дати тягу; утікав від вовка, та натрапив на ведмедя; унікав диму, та й упав у вогонь; ні пава, на гава та ін.

◇ **Підготуйте повідомлення «Своєрідність фразеологізмів», скориставшись довідкою.**

Довідка

Фразеологічними синонімами називаються такі фразеологізми, які позначають той же предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його. Такі фразеологізми близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням, але відрізняються образною структурою, значенневими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи іншого функціонального стилю.

Такі близькі або тотожні за своїм значенням фразеологічні одиниці звичайно співвідносяться з певним словом загальномовного вживання, виконують однакові з ним синтаксичні функції.

Фразеологічні синоніми об'єднуються в синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів

Нариклад: **“бути близьким до смерті”**: на ладан дихати, бути однією ногою в могилі, три чисниці до смерті; **“тікати”**: пуститися берега, брати ноги на плечі, давати драла.

Об'єднуючись спільним значенням, синонімічні фразеологізми **розрізняються** певними семантичними відтінками. Так фразеологічні синоніми на позначення поняття "**багато**" можуть мати такі відтінки: *хоч греблю гати, по горло, як зірок у небі, тьма-тьмуца* – сполучаються з широким колом понять; *кури не клюють і хоч лопатою загрибай* – стосовно грошей, коштовностей; *як грибів після дощу* – крім знач. "багато" має ще й відтінок "швидко".

◇ Ознайомтеся із фразеологічними синонімами. Поміркуйте, яке опорне слово можна підібрати до кожного синонімічного ряду. Відповідь мотивуйте.

Складіть розповіді для учнів середньої школи на одну з тем «Чи варто пасти задніх у спорті», «Давно це було»; «Приготую мамі подарунок».

... — (бути позаду всіх) бути (іти, опинятися, плестися, плентатися і т. ін.) в (у) хвості; пасти задніх (задні).

... — (у далекому минулому) за царя Гороха [, як людей було трохи], жарт.; за царя Хмеля [, як було людей жменя], жарт.; за царя Панька (Томка) [, як була земля тонка], жарт.

... — (коли ще не розвиднялося, не сіріло) ще й на зорю не займається (не займалося, не зайнялося, не здійметься); ще й на світ не зоріло (не зазоріло, не займалося, не благословилося, не заводилося, не зводилося); ще й треті півні не співали, нар.-поет.; ще й чорти навкулачки не билися (не б'ються), заст., фам.; (про передсвітанковий час) ні світ ні зоря; чи світ чи зоря; ні світ ні тьма; скоро світ; (про час, коли тільки починає сіріти, розвиднятися) тільки почало (стало) на світ благословлятися; чуть (чим, як) світ; чуть зоря; ледве на світ зазоріло; (перед сходом сонця) на зорі (на зорях).

◇ Серед записаних фразеологізмів знайдіть варіанти. При потребі зверніться до довідки.

Довідка

Видозміни форми одного і того ж фразеологізму, які не впливають на його цілісне значення, називають **варіантами фразеологічної одиниці**. Так, наприклад, *вирази брати за душу, хапати за душу, щипати за душу, брати за серце, хапати за серце, щипати за серце* є варіантами одного фразеологізму **брати (хапати, щипати) за душу (за серце)**.

Ці варіанти виникли внаслідок взаємозаміни слів-компонентів одного і того ж фразеологізму. У словнику вони опрацьовані в межах відповідного

синонімічного ряду як одна фразеологічна одиниця з наведенням у круглих дужках взаємозамінних слів.

Уживання в складі фразеологічних одиниць взаємозамінних чи факультативних компонентів пояснюється тим, що за формою фразеологізми є надслівними, нарізнооформленими структурно-граматичними організаціями і співвідносяться з словосполученнями чи реченнями, а за змістом вони мають, як і слова, цілісне значення, яке не є простою сумою значень компонентів.

Факультативні компоненти фразеологічних одиниць у словнику наводяться в квадратних дужках, наприклад: ***сипати словами (слова) [як (мов, наче, неначе) горохом (горох)]; молоти язиком [, як порожній млин (як на жорнах, як вітряком)]*** і т. ін.

Серед фразеологічних синонімів, які виражають акт мовлення, можна виділити такі підгрупи: 1) усно повідомляти що-небудь; 2) говорити невиразно; 3) говорити несерйозно; 4) говорити дурниці; 5) говорити швидко; 6) говорити одне і те ж; 7) гнівно говорити; 8) розповідати; 9) розмовляти; 10) багато говорити; 11) правдиво говорити; 12) говорити марно, попусту; 13) говорити щось неприємне; 14) говорити щось дуже приємне; 15) сказати щось нещасливе.

◇ Згрупуйте фразеологізми — синоніми. Дослідіть морфологічне вираження фразеологізмів, з'ясуйте тип фразеологізмів (фразеологічне зрощення, фразеологічна єдність, фразеологічне сполучення).

Брати близько до серця; птах високого польоту; битися як риба об лід; дати жару; жити розкошуючи; порожня голова; був кінь, та з'їздився; важливий птах; давати по шапці; дурнів не сіють, не орють, а вони самі родяться; узяти за душу; де тонко, там ще й рветься; жити, лихо покотивши; без сьомої клепки в голові; завдати бані; жити не по кишені; давати прикурити; набитий дурень; брати за живе; велика цяця; доконала гнідка дорога нелегка; всипати гарячих; полатати боки.

Напишіть гумористичний міні-твір «Птах високого польоту», використовуючи фразеологізми-синоніми одного ряду (на вибір).

◇ Доберіть фразеологізми до слів.

Ніколи - тоді, як рак свисне; .... Осоромитися - вскочити в халепу, ...
Далеко - за тридев'ять земель;.... Закінчити справу - доїхати до кінця; ....
Голосно – на весь голос; ...

◇ **Складіть речення з поданими фразеологізмами. Поміркуйте, які варіанти таких фразеологізмів існують у російській мові. Перевірте за «Російсько-українським словником сталих висловів» І.Виргана та М.Пилинської (Харків, 2000).**

◇ **Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, мовні засоби, основну думку авторів. Проаналізуйте побудову словника, особливості укладання словникової статті. На основі поданого матеріалу підготуйте виступ до наукової конференції «Сталі вислови у житті народів».**

Потреба на російсько-український словник сталих виразів зайшла в нас давно та й давно. Певне, ще тоді, як уперше твори російської літератури перекладалися українською мовою. Вкрай гостро, й дедалі все гостріше, цю потребу відчують не тільки перекладачі, а й працівники газет, журналів, видавництв, радіомовлення, телебачення... Та й письменники, особливо молоді. Та й просто аматори українського слова.

Маючи на думці бодай частково зарадити лихові, ми й узялися скласти цього словника. Звичайно, ми знали, що перед нами постануть неабиякі труднощі. Адже, як відомо, фразеологічні багатства української мови досі не те що не впорядковані, а й не всі зібрані. Не набагато більше зроблено щодо цього й у російській фразеології. А втім, по тлумачних словниках російської мови, по російсько-українських та українсько-російських загальних, а також у кількох коротеньких фразеологічних словниках, що виходили за різних часів, фразеологічного матеріалу є чимало. Чималенько такого матеріалу (з письмових та усних джерел) назбиралося за довгі роки й у нас.

Отож ми й поклали собі повибирати усе, на нашу думку, найцінніше та найпевніше, звести його до купи й упорядкувати. Іноді, а саме в тих випадках, коли на якийсь російський сталий вираз чи фразеологічний зворот немає або нам не вдалося відшукати українського відповідника, ми вдавалися до описових засобів. Те саме робили й тоді, коли на український сталий вираз чи фразеологічний зворот бракує або, знов же таки, ми не могли відшукати відповідника російського. Часом до російського сталого виразу, приказки, фразеологічного звороту, крім українського відповідника, додається ще й своєрідний описовий, образно-поетичний, до певної міри усталений вираз чи зворот. Або й кілька.

Наприклад, до *«бесчисленное множество»*: *«як цвіту по весні весняного; як зір на небі; як сміття»* тощо, хоч і в російській мові є такі самі чи подібні звороти.

З практичних міркувань виходячи, подаємо в нашому словнику де-не-де й окремі звороти з прийменниками, включаємо децицю і з керування

дієслів та інших частин мови, а також поодинокі словосполучення й лексеми російської мови типу «сделать возможным что», «продолжающийся (продолжавшийся) несколько часов», «поперечная полоса» і под., що до них в українській мові, крім таких же чи аналогічних описових висловів, двослівних, трислівних позначень, маємо — часто або в певних лише випадках уживані — й однослівні відповідники: «уможливити що», «кількагодинний», «пересмуга», як і навпаки: «участвовать» (принимать участие в чем) — «брати участь»; «новолуніе» — «новий місяць, молодик» (а не «новомісяччя»). Отже, вміщаємо в словнику почасти й такий матеріал, що, строго кажучи, до фразеології в стислому значенні слова не належить, але становить певний суто практичний інтерес.

Словник побудовано за таким принципом: на чільному місці стоїть головне слово фразеологічного звороту чи групи зворотів. А самі звороти розміщено під цим словом в алфавітному порядку. Приміром, «авось да небось» слід шукати під словом «авось».

Щоб було ясніше, який стилістичний відтінок має той чи той фразеологічний зворот, перед багатьма з них у круглих дужках зроблено відповідні позначки. Наприклад, при фразеологізмах книжного характеру: (книжн.); з іронічним, жартівливим, зневажливим, глузливим і т. ін. забарвленням: (ірон.), (жарт.), (зневажл.), (глузл.) тощо. Коли якесь слово у фразеологічному звороті чи синтаксичній сполуці має певний рівнозначний відповідник (чи й кілька), ми його (чи їх) ставимо в круглі дужки поряд першого. Як от: «теревені (дурниці) правити (городити)»; «наказати (наверзти, намолоти) сім мішків (три мішки) гречаної вовни».

Коли у фразеологічному звороті якесь слово чи його частина (наприклад, морфема) не обов'язкові, то вони стоять у квадратних дужках. Приміром: «коли [це] глядь; сподіватися (покладати надію) на щастя (на дастьбі [г])».

Більшість сталих зворотів заілюстровано прикладами з фольклору, з творів класиків української літератури та з творів сучасних письменників, а подекуди з висловів, що ми їх за різних часів і в різних місцевостях позаписували безпосередньо з народних уст. А як коли ми брали їх із наявних джерел, зокрема із Грінченкового словника (І.Вирган, М.Пилинська).

◇ Поясніть значення поданих фразеологізмів та доберіть до них антоніми.

Теліпати язиком, золотий телець, висіти на телефоні, відкритим текстом, не стулити очей, стріляний горобець, розкидатися словами, мов п'ятака подарував, мов Мамай погуляв, невелика цяця, бити себе кулаком

в груди, клацати зубами, з живчиком та з перчиком, аж вхопитися за живіт, ламати дрова.

Фразеологічні антоніми – це дві фразеологічні одиниці з протилежними значеннями, наприклад: *у рот води набрати – теревені правити; кури не клюють – як кіт наплакав; жити як кішка з собакою – жити душа в душу.*

Серед фразеологічного матеріалу можна визначити абсолютні антоніми, у яких протилежність семантики двох фразеологічних одиниць пояснюється наявністю частки **не**, що входить до складу компонентів: *до пуття довести – не довести до пуття; рясст топтати – не топтати рясст.*

Другу групу становлять фразеологізми-антоніми з різним компонентним складом: *рукою подати – за тридев'ять земель; теревені правити – у рот води набрати.*

◇ Прочитайте речення. Прокоментуйте фразеологізми, наявні в реченнях. Чи є серед поданих антонімічні. Випишіть їх, з'ясуйте значення, визначте тип фразеологізму за семантичною класифікацією В.Виноградова.

Абдулаєв був старий вовк, він знав – «язика взяти нелегко» (Г.Тютюнник). Потрібне воно (толокно) йому, як собаці п'ята нога, - хмикнув Левко, не знаючи, що й думати про пана...» (М.Стельмах). Чепурний, як свиня в дощ (М.Кропивницький). Я в цім ділі розбираюся приблизно так, як баран в аптеці» (Д.Міщенко). Вишневецького він (дід) ненавидів, а польську шляхту любив, як собака цибулю (І.Нечу-Левицький).

◇ Перевірте, чи наявні такі фразеологізми у «Словнику фразеологічних антонімів української мови».

Проаналізуйте *анотацію до словника за такою послідовністю:

1. вихідні дані джерела (назва, жанр, автор, місце і рік видання).
2. актуальність і адресат джерела.
3. характеристика джерела.
3. адресат джерела.

*Анотація – короткі відомості про книгу, статтю, монографію з погляду призначення, змісту, виду, форми й інших особливостей.

Словник фразеологічних антонімів української мови

Автор: В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз, К.: Видавництво: «Довіра», 2004.

Це перше ґрунтовне видання, що відображає малодосліджену сторінку сучасної української мови - фразеологічну антонімію. У словникових статтях представлені не лише фразеологізми-антоніми, але й тлумачиться їх значення, наводяться синоніми кожного фразеологічного антоніма. Значення ідіом ілюструють влучні цитати з творів українських письменників. Розрахований на широке коло користувачів: науковців, учителів, працівників видавництв, студентів, учнів. Природа фразеологічної антонімії до сьогодні залишається малодослідженою, зокрема в україністиці. Причини, через які явище фразеологічної антонімії залишається поза увагою мовознавців, закладені у властивостях самих фразеологізмів: по-перше, фразеологічні одиниці, на відміну від лексем, не тільки називають предмети об'єктивної дійсності, а й дають їм суб'єктивну оцінку; фразеологічне значення усталених конструкцій передбачає наявність конотативних одиниць, а відтак немає чітких критеріїв виявлення антонімічності фразеологізмів.

◇ Продовжіть ряд українських фразеологізмів і прислів'їв, доповнивши їх синонімічними й антонімічними.

Гол как сокол – голий як бубон .

Городить чепуху (чушь), нести околесицу – верзти дурниці.

Губа не дура – ласий на чужі ковбаси.

Дать деру (стрекача) – дати драла.

Два сапога пара – який їхав, таку й здибав.

Для видимости, для отвода глаз – для годиться.

За ушко да на солнышко – за вухо та туди, де сухо.

Задать баню (всклочку) – нагріти чуба.

Знать (узнать) по чем фунт лиха – дізнатися, по чому ківш лиха.

◇ Поміркуйте над значенням поданих висловів. Що вам відомо про авторів цих висловів? Як називаються такі вислови. Підготуйте усно короткий виступ за одним із поданих висловів.

Єдина справжня розкіш -- це розкіш людського спілкування. (А. Сент-Екзюпері).

Щасливий той, хто бути сам собою може (Ф. Гагедорн).

Ніхто не вільний від вад (Сенека).

Сердятся слабкі душі, сильні -- ненавидять або прощають (Г. Тютюнник).

Пам"ятай, що ніщо не минає так швидко, як юність. (Е. Роттердамський).

Завтра, завтра і завжди завтра і так проходить життя (Латинське прислів'я).

Минає час без вороття (Вергілій).

Сталі словесні формули, що являють собою часто повторювані в писемному й усному мовленні влучні вислови видатних осіб – письменників, філософів, учених, політичних діячів – об'єднуються під назвою *крилаті вислови*. У науковій літературі використовуються синонімічні назви для позначення цих феноменів: *крилаті фрази, крилаті афоризми, крилаті цитати, крилаті рядки*.

Крилаті вислови – це золотий фонд світової та національної культури. У пам'яті кожної освіченої людини зберігається велика кількість крилатих висловів, які використовуються в її рідній мові, а часто й багато інших популярних зарубіжних крилатих виразів. Ці мовні одиниці виконують у мовленні важливу і специфічну функцію: дають можливість яскраво і стисло висловити думку, охарактеризувати ситуацію, в гарній літературній формі висловити свої відчуття.

Існують такі види крилатих висловів.

1. **Крилаті вислови** античного джерела:

а) Старогрецькі: *ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, сізіфова праця*;

б) Староримські: *гроші не пахнуть, перейти Рубікон, людина людині вовк*.

2. Крилаті вислови релігійного походження:

а) Біблійні: *випити чашу до дна, камінь спотикання, не хлібом єдиним, око за око*;

б) Євангельські: *блудний син, вовк в овечій шкурі, нести хрест, ходіння по муках*.

3. Переклади влучних висловів із художніх, філософських та інших творів багатьох мов:

а) німецького походження: *весна народів, переоцінка цінностей, чисте мистецтво*;

б) французького походження: *буря в склянці воді, варфоломійська ніч, золота молодь*;

в) англійського походження: *бути чи не бути, мета виправдовує засіб* тощо.

Серед крилатих висловів чимало засвоєних із давньоруських джерел: *ламати списи, сіяти смуток, іду на ви, мертві сраму не мають*.

Багатий фонд крилатих висловів, що виникли на власне українському ґрунті: *всякому городу..., любов к отчизні де героїть..., конопська відьма, а віз і нині там* і т.д.

◊ Чи наявні в цій книзі подані нижче крилаті вислови? З'ясуйте значення і походження крилатих висловів.

Борода росте, а голова порожня; Прийшов, побачив, переміг; Золоте руно; Або зі щитом, або на щиті; Через трднощі до зірок; Швидше, вище, сильніше!; Ити на Голгофу.

Широко використовуються в українській мові **фразеологізми античного походження** – старогрецькі, староримські, **усталені звороти із західноєвропейських мов** – німецької, французької, англійської, італійської та ін. Наприклад, *жити на широку ногу, Ахілесова п'ята, Домоклів меч, скринька Пандори, всі дороги ведуть до Рима*. Цікаве походження вислову *жити на широку ногу*. Виявляється виник він через моду, що з'явилася в Англії ще у XII столітті. Подейкували, що на великому пальці правої ноги англійського короля Генріха II Плантагенета з'явився жахливий нарост. Король ніяк не міг змінити форму спотвореної ноги. Тому він замовив собі черевики з довгими, гострими, загнутими догори носками. Ефект виявився приголомшливим. Вже наступного дня шевці були завалені замовленнями на „носате” взуття; кожен новий замовник прагнув переплюнути попереднього. Король вирішив за краще обмежити довжину носків на рівні закону: простим громадянам дозволялося носити черевики з носком не довше 15 сантиметрів, лицарям та баронам – близько 30 сантиметрів, а графам – 60 сантиметрів.

◊ Ви – учасник олімпіади з фразеології. Вам необхідно закінчити тлумачення крилатих висловів античного походження. Скористатися при потребі словником А.П.Коваль і В.В.Коптілова “1000 крилатих висловів української літературної мови”.

Альфа і омега

Альфа - перша, а омега - остання буква грецького алфавіту. Звідси й значення цього виразу: ....

Біла ворона (крук)

Вислів із 7-ї сатири староримсько-го поета I-II ст, н. е. Ювенала:

Царства дає він [випадок] рабам, полоненим - тріумфи,

Тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон.

Білі ворони - альбіноси - надзвичайно рідко зустрічаються в природі, тому й виникло таке порівняння.

У наш час вираз "біла ворона" означає ...

Буря в склянці води

Вираз належить французькому письменникові і філософу Ш.-Л. Монтеस्क'є (1689-1755). Цими словами він характеризував політичні події в карликовій республіці Сан-Маріно. Подібні вирази ("буря в ложці", "гроза з корита") зустрічаються і в античних авторів (Афіней, Ціцерон). Значення цього вислову .....

Відкрити Америку

Цей вислів іронічно характеризує явище (предмет), ... Широко вживається в творах російських письменників ХІХ ст. (наприклад, у М. Є. Салтикова-Щедріна в "Листах до тітоньки")..

Вогнем і мечем

Вираз походить від афоризму, приписуваного старогрецькому лікареві Гіппократу (460-370 до н. е.):

"Чого не лікують ліки, те виліковує залізо, чого не лікує залізо, те виліковує вогонь".

Пізніше (у римських поетів І ст. до н. е.) вислів набув переносного значення: знищувати ворога зброєю і пожежами.

Зараз він означає ....

Ці слова були гаслом польської шляхти; часто використовуються для її характеристики.

Все ж вона крутиться!

Вислів цей приписується визначному італійському астрономові, фізику і механіку Галілею (1564-1642), який був притягнутий до суду інквізиції за визнання "єретичного" вчення Коперника про рух землі навколо сонця. Стоячи на колінах, Галілей змушений був присягти в тому, що він відмовляється від "єресі". Легенда твердить, ніби після зречення Галілей, тупнувши ногою, вигукнув: "Все ж вона крутиться!".

Легендарний вислів- Галілея вживається для позначення .....

◇ Створіть портрет поданих фразеологізмів, використовуючись джерелами, вказаними в дужках.

Адамове яблуко [Євангелія від Івана, 20:19-29]

Голос волаючого в пустелі [Євангелія від Марка, 1:2-4]

Вавилонська башта [Буття 11:1-9]

Наприклад: „Умити руки” [Єванг. від Матвія, 27:24]

Умив свої руки і сказав: „Я не винний у крові Його! Саме ви побачите...” *Первинне значення:* Умивання рук на знак невинності – це старозавітний звичай.

З’ясуйте на основі контексту первинне значення біблійних фразеологізмів.

Рефлексія і самоперевірка

1. Які особливості багатозначності у фразеології?
2. Які фразеологізми називаються синонімічними, а які антонімічними?
3. Що спільного і чим відрізняються крилаті слова і крилаті вислови?
4. Які характерні ознаки фразеологічних запозичень з інших мов.
5. Якими подіями супроводжувалося виникнення фразеологізмів з античної міфології?

Тема для розмови

Ознайомтеся із зазначеним нижче джерелом. Що це за книжечка? Яке призначення її для школярів?

Автор цієї книжечки, відомий український мовознавець Віктор Ужченко наголошує: «Правильність – не єдина риса добірної мови: треба, щоб вона була в тебе, дорогий читачу, ще й виразною та експресивно багатою. А це залежить і від доречно вживання фразеологізмів із їх неповторністю, зашифрованістю образів, грою звуків, мальовничістю метафор. Знання «біографії» усталеного вислову допоможе тобі визначити й тональність його змісту, а часто й доречність уживання». Прокоментуйте вислів ученого.

Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. К.: Рад. шк., 1988. 279 с.

Завдання додому

Напишіть твір-роздум на одну з тем: «Самотність -- це коли в гості приходять лише думки»; «Життя -- це не ті дні, що пройшли, а ті, що запам’ятались».

Тема 13. Фразеологія художнього мовлення

А мова й історія - це ж єдине ціле.
один кровообіг, тож і відроджувати їх
маємо водночас. Маємо відродити в
наших сучасних українцях і українках
генетичну пам'ять, почуття гордості,
маємо і до збайдужілих душ торкнутися
запашистим євшан-зіллям рідного слова!

Олесь Гончар

Комунікативна розминка

Здавна, можливо, ще з дохристиянських часів прийшов до нас вислів «**справляти колодія**». Неодруженому парубкові дівчина прив'язує до руки чи до ноги шматок дерева, переважно качалку, як покарання за те, що вчасно не одружився, - в'яже колодку. Цей звичай відомий у росіях, білорусів, поляків, словаків. Яке стильове забарвлення вислову?

Що вам відомо про цей вислів, про свято Колодія в різних слов'янських країнах? Обговоріть це в класі. Побудуйте повідомлення, керуючись Інтернет-сайтами.

Фразеологізми виступають одним з найвагоміших компонентів стилістичної системи української мови. Вони активно використовуються в усіх функціональних стилях, виконуючи там різноманітні функції. Подібно до лексичних одиниць, фразеологізми мають певне стилістичне забарвлення. Вивчення стилістичного потенціалу фразеологізмів передбачає їх поділ за джерелами виникнення на розмовно-побутові, фольклорні (народнопоетичні) і книжні, які вживаються у науковому, публіцистичному, офіційно-діловому стилях.

◊ Закінчіть фразеологічні звороти, узяті з казок.

По бороді текло, а .... Ні в казці сказати, ні.... Не думати, не гадати
Скоро казка мовиться, та.... Піди туди, не знаю куди,.... У тридев'ятім
царстві,.... Баба Яга —.... По щучому велінню,... Наказали сім мішків
гречаної вовни,... Що написано пером,...

Пригадайте, які ще вирази з казок увійшли у життя і стали фразеологізмами.

Розмаїта і багатогранна символічна власне українська дійсність
знайшла відображення у поетиці фольклору. Традиційні слова-символи,

фольклоризми *верба, калина, тополя* тісно пов'язують носіїв української мови з рідною землею.

Слово-символ *тополя* вживається в національно-культурних текстах як прикмета українського краєвиду, символ весни, дерева життя, добра і зла, України, жіноча, дівоча доля. Слово-символ *верба* частіше вживана в підтексті "журба, сум, смуток".

Слово-символ "калина" українці тлумачать як "краса, здоров'я", вказуючи на зорову ознаку, зовнішню красу. У росіян калина - це символ гіркоти, розлуки в коханні, невдале заміжжя; як бачимо, до уваги беруться смакові якості ягід.

◇ Поміркуйте над символікою назв, поданих нижче. Виберіть з довідок відповідні характеристики.

Квітка **рожа** виступає символом ...

Барвінок – атрибут ...

Рута – символ .... Вислів „садити руту” означає ... .

Терен є вираженням ....

Довідка

Дівочість, втрата дівчиною рутяного віночка стає причиною зневаги, дорікань з боку родичів, нареченого; символ українського весілля, а також символ вкороченого, обірваного життя, смерті взагалі; символ таємниці, тиші, радості, слави, воскресіння, гордості, досконалості, витонченості, любові, часто символізує материнство, дитину; символ морального чи фізичного страждання, забуття, занедбаності.

◇ У поетичній мові фразеологізми виконують експресивну та естетичну функції. Підберіть народні пісні, в яких наявний народнопоетичний фразеологізм *топтати ряст*.

Однією з важливих рис пісень, дум, казок, балад є зображення внутрішнього світу героїв через "прихований психологізм", тобто через взаємини персонажів з навколишнім середовищем, певні зовнішні обставини. Філософією життя, джерелом етнопедагогічної культури, психотерапевтичним ефектом наповнені українські прислів'я, побажання.

◇ Продовжіть побажання, подані нижче.

"Рости здорова, як у лісі сосна, батькові на потішечку, а ...";

"Бувай здорова, рости велика, рости велика до черевика, ...";

“Нехай тобі, дитино, прибавить в ручки, ніжки і ...!”

Відповідь перевірте за темою «Прислів'я і приказки».

◇ Закінчіть думку, ознайомившись з усіма нижче реченнями.

Вислів, який повторюється у поданих реченнях, означає ...

1. З тяжкої неволі, З віри бусурменської, На ясні зорі, На тихі води, У край веселий, У мир хрещений («Дума про Марусю Богуславку»). 2. -Діду, а куди лебеді полетіли? – На тихі води, на ясні зорі...(М.Стельмах). 3. Прийди мені, Прийди мені, Прийди, З-під ясних зір і тихої води, З-під сивого пташиного крила. З-під пламеню, з-під каменя й весла! (Г.Світлична). 4. Веди мене, дорога правоти. Як не мені, дай іншому дійти На тихі зорі і на ясні води (Д.Павличко).

Художній текст є специфічним засобом осмислення буття. У мові художніх творів з метою надання їм образності, емоційності, експресивності широко вживаються всі групи фразеологізмів. Вони виконують різні функції: експресивну, оцінну, мовної характеристики персонажа, створення гумористичних і сатиричних ефектів, використовуються як заголовки, епіграфи. У текст фразеологізми уводяться або в цілісній формі, або у видозміненій, що посилює експресію, додає гумористичного чи сатиричного забарвлення.

◇ Перепишіть речення, вставляючи замість крапок потрібні фразеологізми. З яким значенням уживаються фразеологізми? До фразеологізму в останньому реченні доберіть фразеологічні антоніми і синоніми. Виконайте синтаксичний аналіз четвертого речення.

1. Парубок на все село: гарний, ..., жвавий, веселий і роботящий. Матір поважав, а стара гляділа й пильнувала його ... (Марко Вовчок). 2. А у Оксани і руки, і ноги затрусилась, стала, ..., ..., ... (Г.Квітка-Основ'яненко). 3. Доярка Христя, яка сама у роботі ..., не втрималась від похвали (Є.Гуцало). 4. Майдан ввесь заставлений возами так, що й ... (І.Нечуй-Левицький). 5. Вони сіли вечеряти на призьбі. Місяць уже високо підбився вгору, і було ясно, ...(Б.Грінченко). 6. Він відразу запалився бажанням ... хоч раз перед живою, чулою людиною своєю ... (С.Васильченко). 7. А мені так і кортить розпитати про Марію, так і ... ймення її, та ніяково розпитувати (М. Коцюбинський). 8. З перших же днів закохався в неї, як сам признався собі, по самі вуха (А. Головка).

Довідка: курці ніде клюнути; горить, як віхоть соломи; як укопана, як приросла до землі, ні з місця, ні пари з уст; хоч з лица воду пити; більше

ніж ока в лобі; хоч голки збирай; вилити душу; крутиться на язиці; по самі вуха.

Фразеологізми виступають джерелом і носієм країнознавчої, етнокультурної інформації.

Цікавим є фразеологізми, опорним словом яких виступає слово "земля". Як і вода, вогонь, повітря, земля мала велике значення для слов'ян. Її завжди величали святою, матір'ю. Клятва, при якій землю цілують або з'їдають жменьку, вважається серйозною і "міцною". Бити без потреби по землі палицею вважалося таким же великим гріхом, як і бити рідну матір. Покровителем землеробства східні слов'яни вважали святого Василя (14 січня). Зважаючи на це, ще вдосвіта юнаки засівали збіжжям хати.

◇ Які вам відомі фразеологізми, опорним словом яких виступає слово "земля"?

◇ Такі фразеологізми можна знайти і в новелах Василя Стефаника. З яким значенням уживаються виділені вислови?

1....ниви як вівці добре годовані. 2. ...аби наші кості зогнили в нашій землі. 3. Земля все молода, вона як дівка, свято є – вбереси, будний день – то вона по-вбраному вбрана, а все дівочить – відколи світа та сонця. 4. Земля до нього під колосем лящала, співала, словами говорила. 5. ...наша красна земля! 6. А ти, небого ниво, малий спасибіг будеш мати з цеї старої крові, бо **стара кров**, як старий гній, ніц не родит; мені утрата, а тобі ніякого зиску. 7. Земля все молода, вона як дівка, свято є – вбереси, будний день – то вона по-вбраному вбрана, а все дівочить – відколи світа та сонця.

Довідка: батьківщина; земля, на якій живеш; земля-годувальниця; останнє пристанище покутського селянина; абсолют краси і молодості; уособлення людини.

◇ За творами С. Васильченка можна укладати фразеологічний словник української мови — стільки тут природно вплетеного і в авторську мову і в мову персонажів справжнього золота. Які значення поданих нижче висловів? Які різновиди цих висловів? Перевірте за «Фразеологічним словником української мови».

Про вовка помовка, а вовк із-за гори; як не брехне, то не дихне; допекти до живих печінок, направити на стежку, аж за серце бере, і в ступі не впіймаєш; косить би косив, коли б який дідько косу носив; хто гостей шукає, той штани латає, і в старій печі дідько топить; захотів у жука та

меду, засмієшся ти в мене на кутні, на чотири вітри оженило б тебе та на п'ятий шум; Отой Петро, оте дурне лепетро, козина головка, не боїться ні собаки, ні сірого вовка, та гуляв з дитиною на майдані.

◇ Усталені мовні звороти, які вживає Василь Барка у своїх творах, передають народне сприйняття трагічних історичних подій: проведення колективізації, голодомору в 1932-1933 рр., духовного та фізичного геноциду, трагедії Великої Вітчизняної війни тощо. З'ясуйте значення фразеологічних висловів у реченнях.

1. Ще не світ і не зоря, прокинулись! – безсонні, бо голод будить. 2. За ними (селянами), на п'яти набігаючи, – бригадники. 3. Борошно? Ждіть: як зайці кукурікнуть, то приходьте з двома мішками. Скоріш пісок на цеглині вродить. 4. Сум обгортав душу серед снігової порожнечі; здавалося, світ вихолоднів. 5. А мені ж оця їда має **йти в смак**, як я знаю, що вони без мене в stodолі нічого не роблять. 6. Таже то **дуплава верба**, ткни пальцем, та й маком сяде. 6. Ти зійшов, старигане, на **діточий розум**, та лиши дитину в супокою, не підтикай ним, як гарбузом. 7. Воно добре, що єднаються, бо як приповідають, що громада – **великий чоловік**, але я не піду. 8. Бог взяв на свої коліна. 9. Я вертаю додому, най си діє Божа воля. 10. Ой, не твоя. Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й межі люди пішла.

◇ Поясніть значення фразеологічних висловів, що стали назвами окремих творів і збірок українських письменників. Назвіть авторів цих творів. Наведіть приклади аналогічних назв художніх творів.

«Доки сонце зійде, роса очі виїсть»; «Дай серцю волю, заведе в неволю»; «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «За двома зайцями»; «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; «Чотири броди»; «Кров людська – не водиця».

◇ У мовній тканині романів, повістей, оповідань Олеся Гончара фразеологізми виступають через призму авторського художньо-образного світобачення. Сторінки художніх творів наповнюються життям, запам'ятовуються, хвилюють. Які функції виконують фразеологізми у текстах?

1. Команда налетіла, вдарила **як грім серед ясного неба**: – Танки праворуч!; Станеш потім питати, де був, а він [Порфир] тобі як засипле **сім мішків гречаної вовни**, нарозказує, тільки слухай...2. Всі хати йому [скульптору] здавалися **на один кшталт**: скрізь, як і в Меланії, підведені

голубим, скрізь попід стріхами однаково білили ізолятори і зникали в стінах дроти, у всіх вікнах жевріло однакове проміння сонця, що вже червоно сідало по той бік річки за горою. 3. Батько її Сила Гаврилович – **майстер на всі руки**: і швець, і столяр, і скляр, всі корпуси на фермі склив. 4. Кажуть, був Віктор ніби **не в собі**, ішов як **мара**, чвалав наосліп. 5. Гляньте, які дівчата, які хлопці! **Мов на підбір, мов перемиті!** 6. Однак, мабуть, дуже грішна була спадщина Кабашних, не пішла вона Лук'янові в руку: **вилетіла в трубу**. 7. То така публіка [про босяків], що **на ходу підметки рве...** – Ну мені за свої **підметки** боятися нічого, засміявся Данько, виставляючи вперед босу, запилену ногу. 8. Софійка відчула, як відтоді станція втратила для неї свою привабу і тільки **розранювала душу**. 9. Як багато залежить від того, **з якої ноги** вранці керівний товариш **встав...**

Народнорозмовна фразеологія посідає значне місце в художній прозі Михайла Стельмаха. У творах прослідковуються два шляхи використання стилістичних властивостей розмовних фразеологічних сполук: 1) вживання стійкого звороту в традиційній формі та значенні, які фіксуються у фразеологічних словниках; 2) авторське використання фразеологічної одиниці.

◇ Прокоментуйте уживання фразеологізмів у реченнях. Перевірте значення фразеологізмів за «Фразеологічним словником української мови».

1. Дома я тобі **утру маку!** 2. Я зараз як **втру** тобі **часника**, то надовго забудеш про театри. 3. ... Оце **сорока на хвості принесла**, що ви збираєтесь переселятись. 4. – Дядьку Себастьяне, у вас під шинелею стеєр? – А ти звідки знаєш? – дивується чоловік. – **Сорока на крилі принесла**. 5. Головне в житті – **мати казанок на плечах**, а не те багатство, що робить біднішим тебе. 6. О, ти ще зараз почнеш **квасити кислці**, – набурмосився старшенький на меншенького... 7. Він [Хворостенко] давно мені хоче **прищемити хвіст**. – Аби тільки **хвостом** обійшлося. **Хвоста** йому можна віддати – хай бавиться. 8. Оксана бридливо скинула руку і з серцем відказала: – Дядьку, ваша **губа як на коловороті літає**, то хоч руку ув'яжіть.

◇ Прочитайте текст, визначіть його стильову належність, основну думку автора, українського гумориста Павла Глазового. Як схарактеризовано в тексті мову? Випишіть образні засоби, які характеризують мову. Яких семантичних, смислових відтінків додають вони тексту? Чи наявні у тексті фразеологізми? Що вони означають?

МОВА ВЕЛИЧАВА

Якщо в нашій безталанній мові
Набереться двісті тисяч слів,
То за кожне українське слово
Вже поклали сто голів...

Нашу мову величаву
Чуємо не всюди.
І не мова винна в цьому -
Винуваті люди.
Не вживеться щира мова
З кволими рабами,
В яких думка на припоні,
Язик за зубами.
У чиновницьких чуланах,
Де столи дубові,
Де неволя і сваволя,
Тісно нашій мові.
По крамницях та пивницях,
Де й повітря п'яне,
Гасне, в'яне слово наше
Степове, духмяне.
Не для "куплі" мова наша
І не для "продажі".
Не для того, щоб базікати
На ледачім пляжі.
Наше слово не ввібгати
У сухі трактати,
Щоб лакейством хліба кусень
Підло заробляти,
Щоб брехати, щоб дурити,
Забивати баки,
Позичаючи нахабно
Очі у собаки.
На зачовганих асфальтах,
Де смолою пахне,
Наше слово крила губить,
Наша мова чахне...

Довідка

Глазовий Павло Прокопович (1922 – 2004) - український поет-гуморист, поет-сатирик, письменник. Автор поеми "Слався, Вітчизно моя!"; 13 книжок сатири та гумору; 8 книжок для дітей. Лауреат премії ім. Остапа Вишні 1988 року за книжку «Сміхологія», перший лауреат премії ім. Петра Сагайдачного 1996 року. Його вагомий внесок в українську літературу відзначено орденом «За заслуги» (1997 р.).

Рефлексія і самоперевірка

1. Які експресивно-стилістичні функції виконують фольклорні фразеологізми?

2. Які стилістичні функції фразеологізмів у художньому стилі?

3. Прочитайте текст, визначіть його стильову належність, основну думку автора, українського письменника Івана Нечуя-Левицького. Випишіть образні засоби з опорним словом рушник. Яких семантичних, смислових відтінків додають вони тексту? Чи наявні у тексті фразеологізми? Що вони означають?

А рушники все гарні, біло-біло убілені, повишивані орлами та червоним хмелем. Одійшла Ганна, підперла голову руками, оглядаючи рушники, згадала своє дівоцтво: - Рушники ви мої повишивані! Чи я вас не вбілила, що обдарила вами свою долю й недолю, своє щастя й безталання! Я вас пряла, ночей недосипала, білила вас в зеленому лузі під червоною калиною; вимочувала вас, як соловейко почав щебетати. Давала я вас милому, а, знать, моя недоля тоді між старостами в хаті стояла! Рушники ви мої, шовком переткані! З вами я ждала свого милого, чорнобривого; розстеляла вас при повному місяці, щоб життя моє було ясне, як ясні зорі. Не продам я вас зроду-віку! (І.Нечуй-Левицький).

Тема для розмови

В усмішці «Письменники» Остап Вишня написав: «Є особливий ґатунок письменників. Це так звані гумористи. Вони пишуть для того, щоб читачі плакали, або самі плачуть, як пишуть, бо їм писати не хочеться. Нещасний народ всі гумористи, бо навіть, коли зуби болять, мусять писати щось «веселе».

Отже, творче кредо письменника-гумориста — писати щось «веселе», пильно підмічати в житті всі негаразди, вади, болі, пропускати їх крізь своє серце, а потім шукати дотепне, влучне слово, щоб дошкульно висміяти чи доброзичливо покепкувати над ними. Завдання це нелегке: як же треба любити людину, щоб, глузуючи з неї, дбати про її і всієї нації моральне здоров'я!

Водночас сміятися треба так, щоб не образити, не зранити людську душу, навіть говорячи про найнепривабливіші речі, про вади окремої людини та ущипливу іронію й сатиру, коли йдеться про явища, що суперечать людській природі (з журналу) .

Обговоріть цю проблему у класі.

Завдання додому

◊ Напишіть твір-роздум за поданим епіграфом

«Для мене мови народів - як зорі на небі. Я не хотів би, щоб усі зорі злилися в одну величезну, на півнеба, зірку. Для цього є сонце. Але хай сяють і зорі. Хай у кожної людини буде своя зірка» (Расул Гамзатов).

Тема 14. Наукова, публіцистична, офіційно-ділова фразеологія

В основі всякої літературної мови лежить нагромаджений віками "скарб" фраз, словосполучень, висловів, прислів'їв... .. Вона (мова) має у вигляді цих самих шаблонів і багатий запас матеріалу для новотворчості, для вираження нових думок і нових почуттів

Леонід Щерба

Комунікативна розминка

Використання сталих зворотів потребує тонкого відчуття стилістичної системи мови. Неабиякою майстерністю мають володіти й перекладачі, добираючи фразеологічні еквіваленти, адже хибне тлумачення фразеологізму може спотворити текст.

Поміркуйте, які фразеологічні відповідники варто підібрати до російських сталих висловів: *на вкус и цвет товарищей нет; знай наших!; дело мастера боится; за милую душу; в два счета; как на подбор; семи пядей во лбу; сгореть со стыда; лиха беда начало; на авось; окольным путем; опять двадцать пять; отвести душу; попасть в просак; откладывать в долгий ящик.*

Яке стильове забарвлення характерне для українських фразеологізмів? Чи є серед них такі, що вживаються в науковому,

офіційно-філовому, публіцистичному стилях? Охарактеризуйте значення таких фразеологізмів. Перевірте за "Російсько-українським словником складної лексики" Святослава Караванського.

Довідка

Діло майстра величає; кожен Івась має свій лас; на колір і смак товариш не всяк, знай наших!, відкладати на Миколи; з дорогою душею; добрий початок – половина діла; на галай-балай; кружним шляхом; манівцями; знову за рибу гроші; не змигнувши оком; один в один; розважити душу; скочити на слизьке; ускочити в клопіт; премудра голова; позичати у Рябка очі.

У мові наукового стилю вживаються книжні (наукові) фразеологізми. Їм не властиві образність і емоційне забарвлення. Більшість з них є термінами, що виконують номінативну функцію.

Термін - це слово або словосполучення, значенням якого є наукове поняття (*пряма мова, фахова освіта, особистісно орієнтоване навчання*).

Значення термінів пояснюються в енциклопедичних і термінологічних словниках.

Цим специфічним словам притаманні такі ознаки: номінативність, наявність точної наукової дефініції, тенденція до однозначності, відсутність експресивних значень, стилістична точність семантики, професійна сфера поширення, відсутність синонімії, абстрагований, логіко–понятійний характер.

◇ Впишіть із фразеологічних словників десять термінологізованих сполучень, поясніть їх значення.

Фразеологія наукового тексту покликана виражати логічні зв'язки між частинами висловлювання (*як показав аналіз, навести приклади, звідси випливає, на основі отриманих даних, віддавати належне, повертати увагу, наводити аргументи, опиратися на факти*) і позначати певні поняття, тобто виступати терміном (*ступінь дослідженості, наукова новизна, теоретичне значення, питома вага, нагальна потреба*).

◇ Заповніть таблицю 1.

Таблиця 1

Переклад усталених сполук

Російський вислів	Український вислів
<i>служить примером</i>	
<i>принимать решение</i>	

<i>пoдвoдить итoги</i>	
<i>пoдвeргaть coмнeннoю</i>	
<i>oкaзyвaть вoздeйcтвiє</i>	
<i>пpoизвoдить впeчaтлeннe</i>	

◊ **Щo тaкe нaукa? Нa цe зaпитaння ви знaйдeтe рiзнi вiдпoвiдi y дoслiдникiв. Якa пpoвiднa iдeя oб'єднyє вчeних i гpoмaдcьких дiячiв?**

Пoмiркyйтe нaд знaчeнням пiдкpeслeних вiслoвiв.

Мoжнa бeз пeрeбiльшeння cкaзaти, щo питaння пpo cтaтyс нaукy в кyльтyрi є цeнтpaльним длa cучacних фiлocoфcьких дicкyciй. Чи пoвиннa нaукa, як i кoлиcь, зaймaти цeнтpaльнe мiццe в кyльтyрнoмy життi cуcпiльcтвa? Чи зoлoтий вiк нaукy пpoйшoв, i вoнa пoвиннa aбo рaдикaльнo змiнитиcь, вiдмoвившиcь вiд cвoїх тpaдицiйних iдeaлiв i цiннocтeй, aбo пocтyпитиcь iншим вiдaм дyxoвнoї aбo iнтeлeктyaльнoї aктивнocтi. (B.Кiнoсьян)

"Ми фiнaнcyємo нaкy нe тoмy, щo бaгaтi, a ми бaгaтi тoмy, щo фiнaнcyємo нaкy" (P.Рeйгaн);

«Нaукa, як i вci вiди твopчoї дiяльнocтi, пpoцec нe тiлькi лoгiчний, a й eмoцiйний. Длa нaукy, oкpiм тaлaнтy, хaрaктeрнe нaтxнeння i ociяння».

(B.Фpoлькic)

"Нaукa cаmа cтвopює coбi мoвy, бeз якoї вoнa нe мoжe poзвивaтиcь. Змiст нaукy i її мoвa, пoдiбнo cпopуджyвaнoмy бyдинкoвi i лicaм, нe мoжyть icнyвaти oднe бeз oднoгo, тiлькi мoвa, нa вiдмiнy вiд звичaйних лiciв, нaвiки нe зникaє, a oргaнiчнo включaєтьcя в зaгaльнi зacoби пeрeдaчi iнфoрмaцiї" (Я.Смoрoдинcький).

◊ **Пpoчитaйтe тeкcт, визнaчiть йoгo cтильoвy нaлeжнiсть. Oхaрaктeризуйтe лeкcичнi, фpaзeoлoгiчнi зacoби, викopиcтaнi длa хaрaктeриcтики Мiхaйлa Гpyшeвcькoгo.**

....Мiхaйлo Гpyшeвcький бyв визнaчним cтилiстoм – тeopетикoм i пpaктикoм. Вiн бaчив i poзyмiв, щo в cитyaцiї бeздepжaвнocтi i тeритopiяльнoї poз'єднaнocтi yкpaїнcьких зeмeль i зaбopони yкpaїнcькoї мoви, (кoли, як пиcав П.Житeцький, “з 60-x poкiв мiнyлoгo вiкy ми вжe нe мaeмo нi oднoї тeopетичнoї пpaцi, пиcaнoї книжнoю, мaлopycькoю мoвoю”), бyли вiдcyтнi життєвo-вирiшaльнi чинники длa вicxiднoгo poзвиткy yкpaїнcькoї лiтepaтyрнoї мoви. Вoнa нe змoжe зaдoвoльняти iнтeлeктyaльнi пoтpeби cуcпiльcтвa, якщo нe бyдe пoвнocилo фyнкцioнyвaти в ньoмy, якщo нe вpoбляти в нiй нaкoвий, дiлoвий, пyблiциcтичний cтилi...

Предметом особливої турботи Михайла Грушевського був науковий стиль. М.Грушевський, орієнтуючись на наддніпрянську основу літературної мови, активно використовував наукову термінологію, уже вироблену західноукраїнською мовною практикою, справедливо вважаючи, що її формували й представники східної частини України, які друкували свої праці на заході. Коли в 1917 році постала потреба витворювати термінологію для різних галузей науки, то М.Грушевський у тижневику "Промінь" звернув увагу на реальні потреби часу – вчити дітей і дорослих треба негайно – отже, доведеться скористатися тією термінологією, що вже є в українській мові і зафіксована у словниках, передусім у "Словарі..." Б.Грінченка, виробленою у Галичині термінологією і запозиченнями із західноєвропейських мов та російської.

Засноване в 1908 р. Українське наукове товариство в Києві з ініціативи М.Грушевського влаштовувало публічні лекції, диспути, конференції українською мовою, щоб призвичаювати наукові кола, суспільні верстви населення до української мови і виробляти загальноукраїнське літературне публічне мовлення

(Л.Мацько).

◇ Поміркуйте, чи є нормативними такі вислови. При потребі виправіть помилкові варіанти. Складіть діалог, використовуючи частину висловів.

дякуючи вам; згідно наказу; приведені показники співпадають; можемо привести слідуючі приклади; по крайній мірі; явна помилка; як нами вже відзначалось; питання по подальшому вивченню; на цьому етапі були допущені такі дефекти; область науки; об'єм знань; задавати питання; вищий учбовий заклад; піднімати проблему; привести приклад.

◇ Прочитайте рецензію на Російсько-український словник складної лексики" Святослава Караванського. Поміркуйте, до якого стилю варто віднести цей текст. Чи наявні в такому тексті фразеологізми? Якщо так, які функції вони виконують, з яким значенням уживаються?

Буває й так, що в кількох словниках шукаєш, як перекладається слово або фразеологічний зворот із якимось словом, - і не знаходиш. Чи знаходиш калькований варіант... Здається, ніби словники навмисне обминають це слово (дуже часто це буває дієприкметник - *находящийся, ускользящий, воображающий, изворачивающийся!*) або фразеологізм. У такому разі "Російсько-український словник складної лексики" Святослава Караванського - це саме та лексикографічна праця, де ви, певне, знайдете потрібне слово. Я написала "лексикографічна праця", відчуваючи, що про цей словник хочеться сказати інакше, так, як написав про словник

Грінченка Григорій Тютюнник: "Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на radoшax - так багато відкрив мені цей блискучий твір". Справді, твір. Бо в ньому не лише вперше в історії українського словникарства наводиться переклад російських дієприкметників, утворених від кожного поданого дієслова, типових дієприкметникових зворотів, а й світяться, виграють своєю неповторною чистою красою українські фразеологізми, прислів'я, як-от: *идти против совести - позичати очей у Сірка; скатертью дорога - баба з воза - кобилі легше, з Богом, Парасю; от горшка два вершка - вбився в ріст, як заєць у хвіст, виріс, як кіт навсидячки, від землі не видно.*

Вражає багатство синонімічних рядів: ИЗУМЛЯТЬСЯ, о. самому собі /своїм очам/ не вірити, не могли вийти з дива; -яущийся, що дивується тш, здивований, зачудо-, вражений, о. негодний вийти з дива; ИЗУМИТЬСЯ, сплеснути /вдарити об поли/ руками; -ившийся.

(З учнівського твору)

Головна ознака тексту публіцистичного стилю – його поліінформативність, реалізована інформаційно навантаженими одиницями мови. Першим знаком публіцистичного (газетно-журнального) твору виступає заголовок, який насамперед виконує рекламно-інформативну функцію повідомлення про текст. Такі фраземи в ролі заголовка на шпальтах періодичних видань виконують і такі стилістичні функції: оцінну, емоційно-експресивну, служать для створення гумору і сатири, увиразнюють портретний опис, мову, внутрішні якості людини, посилюють завдяки синонімам експресію, градацію, виконують роль сюжетної основи, заключного акорду, забезпечують лаконічність висловлення.

◇ Ознайомтесь з номером обласної чи всеукраїнської газети, випишіть заголовки, що містять фразеологізми. Поміркуйте, з яким значенням ужитий такий заголовок, як узгоджується зміст тексту із заголовком.

Наприклад: „Щоб вашій хатці не приробили ніг, уважно вчитайтеся в договір купівлі-продажу” («Україна молода»). Порівняйте: хатка на курячих ніжках (лапках) - про легку, нетривку будівлю” + приробити ноги чому („присвоїти що-небудь чуже, украсти”) = приробити ноги хатці („незаконно присвоїти чийсь квартиру”).

◇ Для створення публіцистичного заголовка часто вживаються крилаті вирази і афоризми. Джерелом для таких фразем-кальок стали

твори відомих авторів або кінофільми. Хто автор і який твір, яка кінострічка використані для побудови поданих нижче фразеологізмів?

Між війною і миром; Журналіст міняє професію; Кому живеться добре в Україні; Горе від гори; Місця суду змінити не можна; Увечері борг – вранці газ ...і Росія; Не думай про дні з висока; Красуня, актриса, модель, журналістка, але не комсомолка; Хто замовляв таксі на Дібровку?; Перекуємо гирі на ґрати.

У текстах публіцистичних виступів та інтерв'ю переважають фразеологізми як зі стилістичною функцією книжності (*Чи не нагадує вам нинішня економічна ситуація в Україні Діогена в бочці?*), так і з народнопоетичною мотивацією (*Як ви думаєте, крісло спікера матиме того самого господаря, що й зараз?*). На лексико–фразеологічному рівні в текстах інтерв'ю активно виявляються тенденції інтелектуалізації та водночас вульгаризації мови, що виявляється в широкому використанні розмовних лексем різних груп (професіоналізми, діалектизми, сленгізми), слів на позначення суспільних реалій нового часу (неологізми, запозичені іншомовні слова, архаїзми, екзотизми та варваризми), лексичних засобів вираження полісемії і створення емоційно–експресивного забарвлення (тропи, синонімія, антонімія, а також почасти омонімія та паронімія), а також фразеологізмів, що під впливом тенденції індивідуалізації мовної свідомості автора набувають різних контекстуальних значень.

◇ Прокоментуйте виступ. Що для вас значить слово «Україна»? Чи наявні в тексті образні вислови, з яким значенням вони вжиті? Виконайте синтаксичний аналіз останнього речення.

Дорогий мій земляче! Україна - твій дім, а в рідному домі не шанують матері лише люди хворі й упосліджені. Якщо ти хочеш жити в цьому домі, в міцній і моральній державі, у заможному суспільстві - шануй мову цієї держави. Є мова - є нація. Є нація - є держава. Без рідної мови нема свободи й волі, а за них "душу й тіло ми положим". Якщо буде треба. Бо не вмерла Україна. І не вмере ніколи. І якщо ти громадянин цієї держави, лише від тебе залежить, бути тобі її будівничим - чи вбивцею. Бути господарем у своїй хаті - чи згинуту на смітнику історії.

Третього не дано.

Будьмо тими, хто віддає на загальне добро те, що в нього є, а не те, чого в нього нема.

Лише тоді ми будемо українцями! (Л.Танюк).

◊ У складі фразеологізмів художньо-публіцистичних виступів виділяється пласт **розмовно-побутових одиниць** із соціальною оцінкою українського суспільства зокрема. Поміркуйте, які з наведених нижче фразеологізмів:

конкретизують людину, окремі частини її тіла; виступають зооконцептом, фітоконцептом; відображають синтез соціальної оцінки з християнсько-релігійною; надають тексту забарвлення урочистості, патетики або сприяють створенню зниженого, негативного відтінку значення, набувають гумористичного чи сатиричного забарвлення.

1. А ця мета єдина – не орієнтуватись на жодних іноземних приятелів, **стояти самим на своїх ногах** (Д.Павличко). 2. Годі **дивитися вовком** один на одного... (В.Яворівський). 3. ... вже не так дослухаюся до скептиків (а треба сказати, що їх аж занадто), які провіщають нашій Координаційній Раді, що вона **“ні до шевства, ні до бондарства”**, і взагалі **“не тратьте, куме, сили”** (І.Драч). 4. Наше випробування **Хресною Дорогою Незалежності** для багатьох уже скінчилось дружним підняттям рук угору, та все ж іще не набрало критичної маси суцільної поразки (І.Драч). 5. Та ще такий тепер час настав, що кожен може **пускати зайчики зі свого балкона** (Л.Костенко). 6. Ми вічно програвали від того, що хотіли дуже багато одразу взяти: і одне, й друге, й третє, і четверте. І – **залишалися ... з пером жар-птиці у руці...** (В.Яворівський). 7. Та минув рік і ми всі зрозуміли, що дорога, яку мусимо пройти, **поросла терням** і що ніхто не поведе нас за руку до кращого життя (Д.Павличко). 8. Кожній нації є за що **посипати собі голову попелом** (Л.Костенко). 9. Значно тривожніше, що ми, нинішні українці, як ото українці Київської Русі, піддаємося настроям, а чи не закликати нам знову варягів – **“прийдіте і княжіте”** (І.Драч). 10. Український народ сьогодні – не **“паралітик на роздорожжю”**, а **“домовитий хазяїн”**, який будує державу (Д.Павличко). 11. Шлях до істини взагалі тернистий і болісний. **Несемо хрест** важкий. Дуже важкий (Ю.Мушкетик). 12. Полічіть наші жертви, жоден народ не **поклав на вітар** стільки, скільки поклала Україна (В.Яворівський). 13. Економіка України **дихає на ладан** (І.Драч). 14. Випускаємо **голуба миру**, щоб він сповістив: не ворогів, а друзів шукаємо поміж колишніх комуністів (Д.Павличко).

◊ **Визначіть стилі, до яких можна віднести подані нижче звороти. Які з поданих висловів уживаються в офіційно-діловому стилі?**

Оголосити догану; брати слово; провести експеримент; ухвалити рішення; знайти вихід; порядок денний; притягти до відповідальності;

забезпечити розвиток, заявити свою волю, знайти спільну мову, зовнішній чинник, компетентна особа, надання чинності, накласти дисциплінарну кару, повести масову роботу; сформулювати правило; взяти до уваги; заслухавши і обговоривши; питома вага; відома аксіома; попередні висновки.

Офіційно-ділова фразеологія – це усталені звороти, що використовуються в документах, ділових паперах. Наприклад: **оголосити догану, взяти до уваги, прикласти руку**. Цікава історія таких зворотів. Історія походження такого вислову, як *прикласти руку - взяти участь у чомусь* піднімає завісу над особливостями організації діловодства в давнину. Сьогодні, написавши будь-який діловий папір, документ, ми засвідчуємо його достовірність власним підписом. Так робили і в давнину, оскільки у кожної людини був свій своєрідний підпис. Проте письмом у давні часи володіло не так багато людей і неписьменні, замість підпису, прикладали до паперу руку або палець, попередньо злегка пофарбувавши. Відбиток руки або пальця надійно замінював підпис.

Термінологічна фразеологія в **офіційно-діловому** стилі не є продуктивною й охоплює в основному сферу державно-ділового урядування. Українська ділова мова послуговується переважно складеними термінами та найменуваннями на позначення органів державної влади, установ, політичних та громадських організацій, посадових осіб тощо.

Найбільш повно фразеологічний фонд української офіційної мови представлено в жанрі ділового листа. Службові листи містять офіційно-ділові фразеологізми *принести найглибшу подяку, приятні відносини, почувати своїм добрим обов'язком*.

◇ Доповніть цей ряд. Напишіть листа-подяку на ім'я директора Інституту філології за надання бібліотеці вашої школи художньої літератури.

◇ Назвіть, з яких професій прийшли подані фразеологічні звороти.

1. Не святі горшки ліплять	10. Куй залізо поки гаряче
2. Міряти на свій аршин	Брати в лещата
3. Створити зелену вулицю	11. Влучити в ціль
4. Намилити шию	Підносити на щит
Під одну гребінку	Залишити поле бою
5. Видавати на-гора	Не нюхати пороху
6. Грати першу скрипку	На два фронти

Підвищувати тон	12. Брати на буксир
7. Вставляти палки в колеса	Пливти за течією
8. Прясти тонку	На всіх парах
Розмотати клубок	Кинути якір
9. Як нитка за голкою	Викинути за борт
Білими нитками шито	

Довідка: з мови гончарів, крамарів, залізничників, перукарів, шахтарів, музикантів, стельмахів, ткачів, кравців, ковалів, з військової справи, з мови моряків.

◇ З'ясуйте значення прислів'їв і приказок.

Нехай горшки б'ються на гончареву голову. Нема ні в горшку, ні в мішку. Вчепився, як злидні бондара. Хто привик бігти за возом, побіжить і за сannyaми. Як колесо ламається, мужик ума набирається. У руках у коваля залізо плавиться. Не молот кує, а коваль. Млин меле – мука буде, язик меле – горе буде. Кому що, а мельнику вітер.

На позначення спеціальних понять у сфері певної професії вживаються **професіоналізми**. Серед слів-професіоналізмів можуть уживатися слова і сполучення слів, за якими суспільною практикою закріплене певне лексичне значення. До таких назв належать складні одиниці термінологічної лексики (*соляна кислота, сірчана кислота, вуглекислий газ*). Професіоналізми можуть виступати також неофіційними, експресивно забарвленими синонімами до складних термінів або до термінів, що не є усталеними. Наприклад: *оперативка – оперативна нарада, заліковка – залікова книжка*. Часто професіоналізмами є загальноновживані слова, вжиті у специфічному значенні. Наприклад: *журнал, дошка, вікно* (між уроками) – зі сфери педагогічної діяльності.

◇ Як називаються подані нижче вислови, в яких стилях вони вживаються? Чи завжди в тексті вони є доцільними?

Реалізує новаторський підхід до роботи; вийшли на передові рубежі вітчизняної економіки; виявив себе мудрим господарником; робить вагомий внесок; має високий авторитет серед колег; постійно перебуває у творчому пошуку; наполегливо вирішуємо питання галузі; незабутні враження справляє.

Одним із джерел забруднення літературної мови є словесні штампи – слова і вирази, позбавлені образності, часто одноманітно повторювані без урахування контексту, які збіднюють і знеособлюють мову. Вони утвердилися в публіцистичному, офіційно-діловому, науковому стилях.

◊ Відредагуйте текст.

Галина перебувала в колективі на гарному рахунку. Вона домоглася успіху шляхом сумлінної праці. Хоч на початку з нею і не хотіли рахуватися. Це їй коштувало чимало зусиль. Трудова наполегливість викликається зайнятою дівчиною в збільшенні виходу продукції. І цього аж ніяк не можна скинути з рахівниці. Збоку вона виглядала цілком щасливою. Спочатку вона лише намацувала новий стиль у роботі, та згодом розгорнула свою діяльність. В кінцевому рахунку вона перемогла.

Рефлексія і самоперевірка

Яка мета уживання усталених сполук у науковому стилі?

Поясніть термін «екологія наукової мови».

Яка відмінність фразеологізмів розмовно-побутового стилю від усталених зворотів офіційно-ділового й наукового стилів?

Тема для розмови

"Мова – відкрита система, що піддається впливам і сама впливає. Така відкритість сприяє її збагаченню, стильовій розбудові", - вважає мовознавець Таміла Панько. **Як це відображається на науковій, публіцистичній, офіційно-діловій фразеології? Обговоріть це питання в класі.**

Завдання додому

Прочитайте вислів Олександра Потебні. Як сказане співвідноситься з науковою, публіцистичною, офіційно-діловою фразеологією? Напишіть твір-роздум.

"Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість, і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства" (О.Потебня).

Лексикографія

Тема 15. Українська лексикографія як розділ мовознавства про укладання словників

Словник – це всевіт в алфавітному порядку
Вольтер

Комунікативна розминка. Серед книжкового багатства особливе місце посідають словники як вияв духовних цінностей народу, відображення його мовної культури і національної долі в певну епоху, документознавче свідчення історії. Чи шануються словники в нашій державі? Чи можна отримати повноцінну освіту без звернення до цього інтелектуального наставника і порадника? Обговоріть цю тему у класі.

◇ Охарактеризуйте поняття «словник» на основі вивченого в попередніх класах і поданого далі визначення.

Усвідомлення важливої ролі словника у поширенні культури сприяло бурхливому розвитку лексикографії.

Довідка

ЛЕКСИКОГРАФІЯ (від гр. lexicon – словник, grapho – пишу), словникарство — розділ *мовознавства*, пов'язаний зі створенням *словників* та опрацюванням їх теоретичних засад. Відповідно до цього виділяють практичну і теоретичну лексикографію (О. Тараненко)

◇ Лексикографія виконує різні завдання. Серед запропонованих назвіть завдання, які стосуються насамперед лексикографії. Відповідь обґрунтуйте.

- 1)розв'язує важливі проблеми словникової роботи;
- 2)вивчає особливості структури фразеологічних одиниць;
- 3)упорядковує й описує різного роду словникові матеріали;
- 4)досліджує закономірності формування, розвитку і збагачення словникового складу мови від найдавніших часів до сучасного стану;
- 5)задовольняє практичні потреби суспільства у словниках різних типів і різноманітного призначення.

Про завдання яких розділів мовознавства теж згадується у цьому тексті? Назвіть ці розділи мовознавства .

Характерною ознакою сучасної лексикографії є взаємозв'язок філології і культури, адже значна частина культури будь-якого народу реалізується саме через його мову, а мова знаходить відображення насамперед у словнику.

◊ Прокоментуйте таблицю 1. Ознайомтеся зі словниковими статтями, в яких тлумачиться слово *філологія*. Знайдіть відмінності в характеристиці одного й того ж слова у різних джерелах.

Таблиця 1

Термін «філологія» у словниках

У «Новому тлумачному словнику української мови»	У «Сучасному словнику іншомовних слів»	У «Словнику наголосів»	У «Російсько-українському словнику ділового мовлення»
Філологія, ї, ж 1. Сукупність наук, що вивчають мову й літературу якогось народу; мова та література. <i>Уявіть собі, що у збірнику містяться кілька творів різних авторів і кожен автор пише своїм правописом. Я мало тямлю в філології, проте думаю, що тут щось треба зробити, в чомусь поєнатись (Коцюб.).</i> 2. Факультет вузу, де вивчають ці науки. <i>Скінчивши гімназію в 1875 році, я переїхав до Львова на університет і записався на філологію класичну (Фр.).</i>	Філол'огія [< філо...+гр. logos – слово] - сукупність гуманітарних наукових дисциплін, що вивчають культуру народу, нації, суспільства, відображену в мові та літературі.	філол'огія, гії	Филол'огия филол'огия

Основними критеріями при створенні словника є обсяг, раціональний спосіб подання словникового матеріалу, швидкий і зручний пошук потрібного слова. Існує велика кількість словників, які відрізняються способом представлення слова (енциклопедичні, лінгвістичні), часовими межами (історичні, сучасні), представляють різні галузі знань (термінологічні), мають різний обсяг лексики (словники-мінімуми, тезауруси), різний рівень користувачів (для широкого кола читачів,

фахівців), різного способу представлення словникового матеріалу (алфавітні, ілюстративні) та ін.

◇ Поміркуйте, як називаються словники, які:

1) подають стисло характеристику предметів, явищ, подій, абстрактних понять, осіб, містять інформацію про різні країни, народи, що їх населяють, та мови, якими вони спілкуються. Зазвичай такі видання включають до реєстру іменники та іменникові словосполучення, указують на наголос та етимологію для іншомовних слів, широко наводять власні назви. Можуть містити мапи, схеми, ілюстрації тощо. До цього лексикографічного жанру належать *енциклопедії, довідники, біографічні, одномовні термінологічні словники*;

2) зосереджують увагу на слові, тлумачать прями і переносні значення слів, з'ясовують семантичні відношення між словами, відомості про написання, вимову, походження.

◇ Визначте характер названих нижче словників (філологічний, енциклопедичний, багатомовний, одномовний, перекладний, тлумачний, діалектологічний тощо).

- «Українська мова. Енциклопедія» (К., 2007);
- «Словник синонімів української мови» Левка Полюги (К., 2006);
- «Російсько-український словник складної лексики» Святослова Караванського (К., 1998);
- «Орфографічний словник учня» Андрія Бурячка (Т., 1999);
- «Етимологічний словник української мови»/голов.ред. Олександр Мельничук (К., 2006);
- «Російсько-українсько-англійський словник термінів з інформаційних технологій» / ред. Віталій Бабак (К., 2006);
- «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» / ред. Світлана Єрмоленко (К., 2001).

◇ Накресліть схему «Українська лексикографія», яка б об'єднувала всі типи словників.

◇ Ознайомтеся з рецензією на «Малу філологічну енциклопедію» Олександра Скопненка і Тетяни Цимбалюк (К.: Довіра, 2007). Яке смислове навантаження назви, структура, призначення, особливості словникової статті?

...«Мала філологічна енциклопедія», укладена науковими співробітниками найпотужніших лінгвістичних академічних інститутів в

Україні – О. І. Скопненком та Т. В. Цимбалюк – сьогодні принаймні частково заповнює лакуну енциклопедичної літератури з питань філології, що доступна і цікава з погляду викладу матеріалу і його обсягу як пересічному читачеві, так і філологу, як десятирічному школяреві, так і сімдесятирічному інтелектуалові. ...

Поза тим, що укладачі «Малої філологічної енциклопедії» позиціонують її як розраховану «на фахівців-філологів, так і на широке коло читачів», слід відзначити глибоку науковість видання, що зумовлено чітким викладом матеріалу лінгвістичного і літературознавчого характеру...Цьому передували та сприяли обізнаність і досвід укладачів енциклопедії, авторів поцінованих і науковою, і культурологічною елітою видань – словника-довідника «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (К., 2003) та «Сучасного словника іншомовних слів» (К., 2006). Крім того, О. І. Скопненко у співавторстві з Г. П. Півтораком випустили у світ «Білорусько-український словник» (К., 2007), який став помітним явищем в українській лексикографії.

Протягом усього викладу матеріалу, а це близько 1000 статей, витримано виразну послідовність побудови словникових гасел, що охоплює заголовне слово (у алфавітному порядку), у квадратних дужках подано походження з фіксацією мовою-оригіналу і українським тлумаченням, коротке чітке пояснення значення, у більшості випадків – приклади. До того ж важливі терміни і поняття, якими послуговуються укладачі, коментуючи певне слово, виділяються у тексті курсивом, що таким чином нагадує користувачеві про можливість скористатися енциклопедією для повнішого розкриття інформації. Цей тип висвітлення матеріалу дозволяє отримати у стислому вигляді доволі ґрунтовні систематизовані відомості з певного розділу філології.

Напр. АВТОНІМ [< грец. autos – сам і онума – ім`я, назва] – справжнє ім`я автора твору, який підписує власні твори псевдонімом. Напр.: А. Панаса Мирного – Панас Рудченко, Лесі Українки – Лариса Косач, Олександра Олеся – Олександр Кандиба (с. 8).

Особлива увага приділена в «Малій філологічній енциклопедії» джерелознавству, зокрема пам`яткам української мови, що є незаперечним і філологічним, і культурним надбанням нації, і дозволяє осягати потенційному користувачеві глибину і давність українства. Важливим позитивом Малої філологічної енциклопедії слід відзначити добротний стиль, що відповідає всім вимогам енциклопедичного викладу матеріалу і визначається об`єктивністю, точністю, стислістю, не засмічений

псевдонауковістю, превалює вмотивованість кожного обґрунтування і прикладу (О. Михальчук).

◇ Заповніть таблицю 2.

Таблиця 2

Основні типи лінгвістичних словників

Тлумачний	це словник, у якому пояснюється...
Орфографічний словник	
Словник наголосів	
Етимологічний словник	
Словник іншомовних слів	
Фразеологічний словник	
Термінологічний словник	
Діалектний словник	
Морфемний словник	
Словник власних імен	
Словник синонімів	
Словник антонімів	
Словник паронімів	
Словник омонімів	
Словник мови окремих письменників	

◇ Прочитайте текст. З'ясуйте його тему та основну думку. Якими моральними якостями, на вашу думку, повинен володіти вчитель? З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником і словником іншомовних слів. Поставте наголоси у підкреслених словах.

Особистість українського вченого, а особливо педагога-філолога має відзначатися українською **елітарністю**. Це поняття не легко піддається **дефініції**, особливо в країні, що має перервану і слабку традицію державності і тих суспільних верств, що державою коронувалися б як еліта. Але тим не менше живе в народі, серед її **інтелігенції** досить стійке уявлення про еліту як освічених, духовно й культурно просвітлених особистостей з високими ідеалами і благородними діяннями на користь суспільно-громадських інтересів українського народу. Лицарями українського духу і суперелітою називають **гетьманів** Івана Виговського,

Петра Дорошенка, Івана Мазепу, поетів Тараса Шевченка та Івана Франка, учених Володимира Вернадського і Агатангела Кримського, Павла Чубинського та багатьох інших. Сотні тисяч елітарного українства брали участь у визвольних змаганнях під гаслом «Здобудемо Українську державу або загинемо у боротьбі за неї!» Сотні тисяч, а може й мільйони правдивих душ приносили їй славу у різних сферах науки, техніки, мистецтва, жертовно, самовіддано працюючи...

Нам треба чітко зрозуміти, що ні в якому разі ми не можемо, не маємо права втрачати самих себе, зраджувати тисячолітню іпостась народу, відмовляючись від українства. Будучи національними, цінності української культурної традиції, як і будь-якого іншого народу, за змістом збігаються із загальнолюдськими. Тому якщо йдеться про повернення до фундаментальних цінностей, маємо на увазі відродження й освоєння нашої культури й одночасно – усього культурного багатства, створеного людством. Це основне джерело моральності, приєднання до якого повинно стати основним змістом навчально-виховного процесу у школі (Л.Мацько).

Головне місце серед лексикографічних праць національної мови посідає тлумачний словник. Призначення цього різновиду одномовних словників – опис значень слів, їх граматичні характеристики, стилістичне забарвлення слів, приклади використання слів у літературній мові.

◇ Користуючись тлумачним словником, укладіть словникові статті до слів *професія, школа, учитель*.

Довідка:

- Словникова стаття** повинна містити визначення та інформацію про:
- належність слова до певного граматичного класу та відповідні характеристики;
  - словотвірний потенціал слова і його зв'язки з іншими граматичними класами;
  - наявність у слові семантичного інваріанту, а значить, про те, що це слово існує не саме по собі, а в оточенні інших слів із тим же семантичним ядром;
  - входження слова до певного ряду слів, близьких, а інколи й однакових за значенням.

Останні десятиліття хвиля іншомовних запозичень заповонила українськомовне середовище. Одні дослідники виправдовують їх потребу,

інші ж – вважають надлишковими елементами в рідній мові. Яка ваша думка стосовно таких слів?

◇ Перекладіть подані слова українською мовою. Які словники варто взяти до уваги, щоб пояснити їх значення, правопис, наголос? Виберіть з довідки пояснення до поданих запозичень. Перевірте за допомогою відповідних словників.

Ремикс, инаугурація, саммит, фрістайл, римейк, хай-тек, месидж, спичрайтер, пиар, лейбл, ньюзмейкер, кутурье, інтернет

Довідка

Зустріч на найвищому рівні; товарна етикетка з фірмовим знаком; новий варіант, переробка старої мелодії, пісні; фігурне катання на лижах; офіційний вступ на посаду президента країни; замість секретар-референт; герой, редактор новин; пропаганда; сучасні /новітні технології; чи знакове повідомлення; переробка; модельєр модного одягу.

◇ Прочитайте текст. Які назви молодіжного одягу вам відомі? З яких мов частіше за все приходять такі слова? Випишіть з тексту слова, які вступають в синонімічні, омонімічні зв'язки. Поясніть значення таких слів.

Кінець ХХ ст. – початок ХХІ століття характеризується зростаючою інтенсивністю індустрії молодіжної моди і водночас появою лексики, що позначає новий одяг: *джинси, шузи, юбка-труба, юбка-хіп*. Традиційними залишаються запозичення з французької мови, наприклад: *blъz* 'блузка', *mandzsetta* 'манжета', *pelerin* 'пелерина', *triky* 'майка', *кутюрье* 'модельєр від *кутюр* - *haute couture* 'висока мода'. З польської мови фіксуємо такі лексеми, як *пан`чохи, па`ц'орки, кра`ватка, куртка*, з німецької мови - *gallŭr* 'комір', *zokni, fuszekli* 'шкарпетки', *zaky* 'піджак', *lajbi, pruszlik* 'жилет'; фартух; із італійської: *jamby* 'берет', *maskara* 'маскарадний костюм.

З 90-их років ХХ спостерігаємо активізацію прямих запозичень із англійської мови (*светр, джемпер, пуловер/пулувер/полувер; жаргонові номени джуд – 'куртка', дреси 'одяг'; szvetter* 'кофта', *dressz* 'купальник; майка', *dzseki* 'куртка', *lemberdzsek* 'коротка куртка під пасок', *leggings* (гамаші, що обтягують колготки до щиколотки) та ін.

Цікава історія деяких лексем. Номен *лосини* зі значенням 'різновид жіночих штанів із трикотажу або синтетичного матеріалу, які щільно облягають тіло' функціонував спочатку в мові кравців зі значенням "зі шкіри лося", "чоловічі". На зміну популярним повсякденним *джінсам* (англ.

Jeans, штани традиційно пошиті з цупкої бавовняної тканини, вельвету) вже прийшли так звані *стречі*, тобто джинси, виготовлені з тканини, в якій, окрім бавовняної нитки, ще є еластична нитка, яка дозволяє джинсам легко розтягуватися.

Однак, не всі запозичення є виправданими. Це стосується, зокрема, і номена *легінси* 'рейтузи до щиколоток або колін, які щільно облягають тіло', оскільки словники вже фіксують запозичені назви *бриджі*, *лосини*.

Виділяємо і явище омонімії. Лексема *топ*, наприклад, є омонімом до слів зі значенням стукіт, топ [голл. top] - верхній кінець щогла, топ [англ. top – верх] - найбільш популярний, модний твір, річ.; дівочий одяг у вигляді короткої легкої кофтинки на бретельках.

Отже, сучасна лексика тематичної групи «молодіжний одяг» характеризується як відкрита полісистема, що в основному поповнюється за рахунок запозичень (О.Семенов).

Своєрідною школою прилучення до таємниць мови й лінгвістичної науки можна назвати науково-дослідницький пошук у словнику, в якому подаються основні відомості про походження слів. Такий проект започаткував авторський колектив під керівництвом відомого мовознавця Олександра Савича Мельничука. Тепер цю важливу справу продовжує академік Віталій Григорович Склярєнко. Уже видано п'ять томів такого словника. **Як називається такий словник?**

◇ Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з припущенням авторки? Відповідь підтвердіть власними пошуками в етимологічних словниках. Поясніть значення підкреслених слів, звернувшись до відповідних лінгвістичних словників.

Мабуть, найархаїчнішою назвою обрядового хліба є бублик. Походження слова губиться в часах індоєвропейської мовної спільності. Так, в давньоіндійській мові йому відповідає слово, що означає "диск, кружок, куля, ядро, півкуля". В інших мовах знаходимо такі слова: дзига, булька, кулька, дощова бальбушка. Цікавим є порівняння слова бублик з литовським *bamba* - "пуп", *bambalas* - "карапуз, крихітка", що вірогідно вказує на давній зв'язок бублика з дитиною. Можливо, це були не тільки смачні гостинці для дітей, Але й спеціальна їжа для немовлят, в яких ріжуться зубки. З бубликом пов'язані й народні приказки та примовки для дітей: "Дітям казка, а мені бубликів в'язка", "Чудний, як бублик: кругом об'їси, а в середині нема нічого" (Г.Печерна).

◇ Діалектизми допомагають осмислити світ народної культури, заглибитися у філософсько-психологічну мудрість традиційного

світогляду, в ментальність, "закодовану" в мовленні жителів різних регіонів України. На основі етимологічних, діалектних словників поясніть значення виділених слів у тексті. Укладіть словничок тесту. Охарактеризуйте фонетичні, морфологічні і синтаксичні особливості поданої говірки.

Як колись одягалися

[було такé йак сукóнка / но вонú були рóбл'ан'і на вирстáті такíм / то снувáли ниткáми / а проробл'áли воўноўйу / чи^ервоноўйу і чо'рноїу / такúми^е паскáми // то йа знáйу ше йак мáли // то йа ййíи ни носúла / но йа знáйу жи були такí /о/ на зúму ма'ли такí кабáти / зви^ечáйн'і / во / так йак типéрка / чи чóрні чи йак'і зашпи^ел'алиса тиї ус'о // а мушчúни такóш / йа уже тогó ни памн'атáйу / но вогорúли такóш / такí / ма'ли воўн'ан'і холóшні називáли йix // о // солóмл'ані капи^елúхи такí пле^илú //]

(записано в с.Краснопíлля Збаразького р-ну Тернопíльської обл.).

◇ Ознайомтеся з анотацією на словник «Український жаргон», який уклала Леся Ставицька (К., 2005). Яка мета такого словника? Як ваше ставлення до жаргонних стилів спілкування? Прочитайте словникові статті такого словника на вибір. Поміркуйте, що впливає на розвиток молодіжного сленгу сьогодні? Випишіть із тексту підкреслені слова і провідмініайте.

У словнику зібрано сучасну жаргонну лексику різнотипного соціального вживання, що поповнила (жаргонізовану) розмовну мову. Словник розкриває значення слова, подає його соціяльну і стилістичну характеристику, а також короткий етимологічний коментар. Загалом словник містить понад 4066 слів і 656 стійких словосполучень.

За джерельну базу словника правили тексти художньої літератури, засобів масової інформації, наукових видань, зразки розмовної мови, що віддзеркалюють особливості українського жаргоновживання кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Словника адресовано найширшій читацькій аудиторії; його можуть використати філологи, письменники, працівники видавництв, перекладачі-соціологи.

Рефлексія й самоперевірка

◇ Дайте відповіді на запитання. Переробіть їх на тестові завдання, використовуючи матеріал теми.

- Які завдання лексикографії?

- Які відмінності між енциклопедичними і лінгвістичними словниками?
- Які словники відносять до одномовних?
- У чому виявляється членованість тексту?
- З'ясуйте, фрагменти яких словників подано нижче. Які мовні норми репрезентує певний фрагмент і відповідний словник?

1.

ФІЛОЛОГ, СЛОВЕСНИК. – Вона молодець. Універсал. На тому тижні заміняла математика, тепер фізика, хоч сама філолог (В.Кучер); Без знання мови не можна стати високоосвіченою людиною, не лише фахівцем-словесником, а й інженером, агрономом, біохіміком (з журналу).

2.

д'очечка, ки
 доч'иста і д'очиста, присл. (до повної чистот'и)
 доч'истити, -чищу, -чистиш
 доч'итаний, -на, -не
 доч'итувати, -читую, -читуєш

3.

ПР'ОБА (спр'оба) ПЕР'А. Перші ранні твори письменника. – **Пр'оба пер'а.**

ПРОБИВ'АТИ (проб'ити) СОБ'І ДОР'ОГУ (шлях). Добиватися успіху у бажаній справі. – **Пробив'ать (проб'ить) себ'е дор'огу (путь).**

ПР'ОБНИЙ (спробний) К'АМІНЬ. Суть, основна якість, властивість і т. ін. кого-небудь, чого-небудь. – **Пробный камень.**

Тема для розмови

У 2007 року в Києві в першому в Україні спеціалізованому магазині "Словники-Самобранки" відбулося Свято українського словника. Відомі видавництва запропонували широкому загалу користувачів розмаїте коло словників серії "Від А до Я", "Бібліотека фахівця", "Nota bene!", "Трансформація гуманітарної освіти в Україні", "Ін Юре" та ін. З якими словниками ви хотіли познайомитися на святі? Підготуйте рекламу такого словника.

Завдання додому

Український мовознавець Віталій Жайворонок присвятив свій словник-довідник «Знаки української етнокультури» (К., 2006) синам, а

епіграфом до словника взяв таке прислів'я «Сказане чітко, збудоване кріпко переживе віки». Прокоментуйте народну мудрість, орієнтуючись на довідку та словникову статтю цього словника.

Слово – 1) (зменшено-пестливі) – **слівц'є, словц'є, слов'ечко, слов'ечечко, сл'овонько**) мовна одиниця як вираження поняття про ту чи ту реалію об'єктивного світу; також мова, мовлення або висловлення, фраза; споконвіку людина вірила в чудодійну силу слова....; віра в матеріалізацію слова збереглася й до сьогодні, бо саме в ній тримається віра в замовляння, побажання, прокляття (вимовити слово, що називає річ, рівнозначне її виликанню чи творенню); кажуть «Добре слово дорожче багатства»...відгомін віри у силу слова залишився у вітаннях і побажаннях (на зразок «Щоб вашим дітям щастя на кожному пальці сиділо, щоб воно вам усім у ваші двері не вмещалося», «Щоб тебе добра година знала»; ...зцілющу силу слова проповідує і церква, бо в Біблії сказано: «Воно Слово в Бога було на початку. І життя було в Нім...; (з великої літери) **Слово Б'оже** див. **Б'іблія**.

Довідка

Знаки етнокультури – українська лексика, яка коментується та ілюструється фольклорними контекстами, а також цитатами з класичної художньої та літописної літератури.

Тема 16. З історії лексикографії

Словники – це музеї слів
С. Пушик

Комунікативна розминка

Готуючи словник, важливо зрозуміти виклик часу. Однак це дається не всім. Сьогодні зростає особистісна складова словника, роль словникаря як **суспільно орієнтованого вченого і державника**. Сучасний лексикограф повинен мати фундаментальну підготовку, шанобливо ставитися до кожної мови і діалекту. Але насамперед – це особистість патріотична, яка боліє болем Вітчизни.

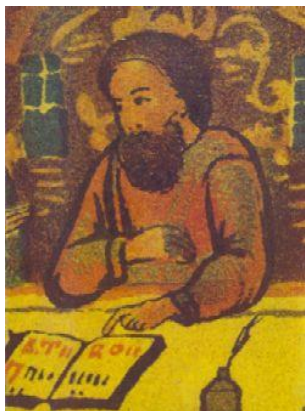
Якими рисами, на вашу думку, має володіти вчений, котрий укладає словник? Обговоріть цю проблему у класі.

Словникова справа в Україні має давні традиції. Уже у XIII ст. з'явилися Азбуковники для з'ясування Біблії (укладені в поазбучному порядку) та Алфавіти (значення слова іншомовного походження). Це були своєрідні історичні, географічні, зоологічні, граматичні енциклопедії. У часи

Київської Русі були укладені невеликі рукописні словники, а у другій половині XV ст. – друковані двомовні перекладні словники, в яких передавалися «простою мовою» церковнослов'янські слова. Першим українським друкованим словником є церковнослов'янсько-український словник Лаврентія Зизанія.

◇ Підготуйте і проведіть анкетування серед однокласників «Твоє ставлення до словника»

◇ Прочитайте текст. Відомий мовознавець Василь Німчук розповідає про одного з українських культурних і наукових діячів XVI – XVII ст. Лаврентія Зизанія. Яким ви уявляєте давнього словникаря? Які праці він написав? Чому поради перекладача є корисними і сьогодні?

Відомий український мовознавець, педагог, письменник і церковний діяч Лаврентій Зизаній (Тустановський) жив у XVI ст. в Галичині.

У школах він викладав церковнослов'янську, або, як її тоді називали, словенську мову. У 1596 р. у Вільні видав граматику церковнослов'янської мови під назвою «Грамматіка словенска» та перший друкований буквар словенської мови, разом з яким був поданий церковнослов'янсько-український

словник «Лексис».

Реєстр «Лексису» Л. Зизанія налічує 1061 слово церковнослов'янської мови. Це в основному загальні назви. Слова реєстру взяті з перекладів різноманітних культових і деяких світських книг.

Л. Зизаній розташував реєстрові слова в такому алфавітному порядку: А, Б, В, Г, Д, Є, Ж, З, І, И, К, Л, М, Н, О (разом з Оу, тобто У), П, Р, С, Т, Ф, Х, Ω, Ц, Ч, Ш, Щ, Ю, Я, V, що нагадує дещо послідовність літер у грецькому алфавіті. Автор дотримується алфавіту тільки щодо початкової літери...

◇ На вік без розрізнення статі у різний час указували і такі слова: дьтськъ - "дитина, хлопчик", чадо - "дитина", говірк. робяте - "дитина". У "Лексиконі" Памви Беринди зафіксоване слова "отроча", що пояснюється таким чином: дитя, немовятко, дитяtko, пеленчатко (ці слова означали період життя дитини з моменту народження до року). Є в цьому словнику і слова з досить "примхливою" вдачею. Знайдіть серед поданих з "Лексикону" таке слово і поясніть за допомогою етимологічного словника його походження.

юність, молод(с)[ть]

юноша, парубо(к) млада́нець.

юно́ша молодéц(ъ).
 юно́та, мо́лодо(с)[ть],
 ю́нот(ъ)ка, молоді́ца.

◊ **Лексикограф XVII ст.** Памво Беринда у передмові до свого словника писав, що його праця «у пото(м)ны(х) в(ъ)дАчност(ъ) ω(т)несеть». Чи справдилися ці заповіді? Прочитайте текст. Складіть портрет словникаря: освіта, професійні уподобання. Поміркуйте, чому виникла потреба в такому поважному словнику на 475 сторінок, який передбачав пояснення простою українською мовою церковнослов'янських слів та різних власних імен. Що нового містив цей словник порівняно зі словником Лаврентія Зизанія? Випишіть і прокоментуйте значення підкреслених слів. Чи наявні ці слова у «Словарі української мови» Бориса Грінченка? Якщо так, то з яким значенням вони уживаються?

Документальних даних про рік і місце народження Памви Беринди немає. ...можна припустити, що народився не раніше 50-х і не пізніше 70-х років XVI ст... Помер Памво Беринда 23 (за старим стилем — 13) липня 1632 р. ...світським ім'ям Беринди було *Павло (Павель)*. При постриженні в ченці Павло Беринда прийняв ім'я *Памво*.

Немає документальних даних і про національність Памви Беринди... час від часу зустрічаються твердження, що Беринда був родом з Молдавії чи навіть з Румунії, ...напевно, був українцем, бо в Галичині й Буковині багато українських сімей з таким прізвищем...

Сучасники називали його «людиною вченою». Крім української мови, Беринда добре знав церковнослов'янську, старогрецьку, латинську і польську мови.

Укладений Памвою Бериндою **«Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє»**, надрукований коштом автора в Києво-Печерській лаврі, вийшов у світ в 1627 р. Це результат майже тридцятирічної старанної праці вченого-лексикографа.

Поява перекладного словника типу «Лексикона» Памви Беринди була викликана потребами культурного життя XVI — XVII ст.

Сторінка словника «Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє» Памви Беринди

У XVI — XVII ст. у ...школах не тільки викладали ряд дисциплін церковнослов'янською мовою, а й вивчали її як предмет. Але для широкого кола

читачів багато форм і слів церковнослов'янської мови були незрозумілими.

Перекладний церковнослов'янсько-український словник був необхідний не тільки викладачам та учням братських шкіл, а й широким колам читачів... Хоч «Лексис» Зизанія і відіграв велику роль, він не міг повністю задовольнити потреби у перекладному словнику. Необхідно було укласти значно повніший словник... на матеріалах, зібраних в основному самим автором з різних писаних церковнослов'янською мовою книг, рукописних і друкованих.

«Лексикон» Беринди налічує близько 7000 словникових статей.

Реєстрове слово перекладається одним або кількома близькими відповідниками. Наприклад: **красота**: оздоба; **кто**: хто; **лѣто**: время, рокъ, часъ, годъ, годище.

У деяких випадках після реєстрового слова йде тлумачення...: **птенець**: дитя кожного птаха, **люботрудіє**: працюватость, коханьєса в(ъ) праці .

Словник Беринди є важливим джерелом вивчення словникового складу української мови XVII ст., її синоніміки, засобів словотвору. (За В.Німчуком).

◇ У словнику Бориса Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях такі слова: матінкувати, матеркувати, безматній, Головата мати, старша мати, пані-матка. Прокоментуйте їх значення, звернувшись до відомої лексикографічної праці початку XX ст. «Словарь української мови».

◇ Уявімо, що до участі в конференції запросили тебе і твоїх однокласників. Підготуйте невеличкий виступ, користуючись довідкою, а також інформацією з енциклопедії «Українська мова», що вміщена в Інтернеті (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>)

Готуючи текст виступу, дайте відповіді на такі питання:

1. Який загальний обсяг словника?
2. Скільки років, хто і з яких джерел збирав матеріал до словника?
3. Чи є серед збирачів відомі письменники?
4. У чому цінність лексикографічної праці?
5. Борис Грінченко - упорядник чи автор Словника?

Довідка

Чотиритомний “Словарь української мови” (1907–1909 рр.), зібраний редакцією “Киевская старина” та упорядкований Борисом Грінченком, фіксує народнорозмовну і фольклорну мову, зібрану з різноманітних етнографічних джерел. У Словнику зібрана лексика, що широко використовувалася Т.Шевченком.

І.Котляревським, М.Коцюбинським, Панасом Мирним, Лесею Українкою та іншими майстрами української словесності XIX -початку XX століття.

Словник складався 46 літ (1861-1907). Загальний обсяг слів - 68 тисяч. Матеріали Словника збирали упродовж тривалого часу відомі українські вчені, письменники, культурні діячі Г.Барвінок, М.Костомаров, М.Номис, І.Манжура, М.Лисенко, К.Михальчук, О.Русов, П.Житецький. І.Нечуй-Левицький, Д.Яворницький.

Це словник тлумачно-перекладний. Оригінальність його в тому, що український реєстр слів подається супроводжуючись ілюстративним матеріалом, з перекладом російською мовою. Широко представлена українська фразеологія, часто з поясненням її походження. У тих випадках, коли не виявлено російського відповідника, з тлумаченням російською мовою. Подає багато слів з літерою ґ.

Російська Академія наук на підставі рецензії академіка О.О.Шахматова присудила Б.Грінченкові у 1905 році другу премію М.Костомарова за кращу українську лексикографічну працю.

◇ Прокоментуйте міркування відомого українського лексикографа, автора «Морфемного словника» Левка Полюги. Які типи словників на сьогодні розвиваються? Які успіхи термінологічної лексикографії?

...у минулому українське словництво виконувало важливі лінгвістичні та етнічні завдання, а на теперішньому етапі українські лексикони перш за все стали прикметою державотворчих процесів ...Протягом десятиліття Незалежності України вийшло 466 словників лише термінологічного типу з різноманітних галузей знань, виробництва, культури. Поява таких праць – це вияв патріотичного ентузіазму самих авторів, свідчення великої працездатності цих людей, бажання усталити українські термінологічні системи, забезпечити українській мові якнайширші сфери розвитку в Україні та у світовому просторі в галузях міжнародних відносин, політики, торгівлі, економіки, освіти та культури.

◇ Проаналізуйте один з термінологічних словників на вибір: структуру, обсяг, особливості словникової статті

Вагомим внеском у розвиток українського мовознавства і свідченням його досягнень стала енциклопедія «Українська мова» (К., 2000), створена колективом учених Інституту мовознавства імені Олександра Потебні та Інституту української мови НАН України. Електронний варіант праці подано на сайті <http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>.

◇ Прочитайте передмову, запишіть анотацію до видання, выпишіть словникову статтю (про видатних людей нашої держави) і дайте

відповіді на питання: що нового ви дізналися про енциклопедію «Українська мова»; яка важлива інформація подається у передмові; яка структура книги, чи словникова стаття має свого автора; чи наявна інформація про мовознавців і письменників.

◇ До визначних українців належить *Марія Заньковецька*. Якою діяльністю уславила своє ім'я *Марія Заньковецька*? З якого словника чи енциклопедії ви можете дізнатися про все це. Охарактеризуйте тип словника, словник, яким ви користувалися, готуючи словникову статтю; коротко викладіть зміст словникової статті

◇ Користуючись відповідними словниками, виявіть спільне та відмінне у значеннях слів: батько – тато - отець; братерський, братній, братський.

◇ До поданих слів доберіть слова з протилежним значенням. Поясніть, яке значення покладене в основу антонімії, спосіб її вираження, морфологічне вираження антонімів. З кількома антонімічними парами складіть речення. За потреби скористайтеся «Словником антонімів» Л.М.Полюги.

Смачний, любий, делікатний, одноманітний, буденний, боязкий, оптимістичний, відвертий, усюди, мілко, важко, темно, далеко, спочатку, несподівано, аналіз, альтруїст, добро, ствердження, чистота, спокій, різниця, віддаляти, захищати, опускати, навмання.

◇ Окресліть спектр значень слова "лад". За допомогою відповідного словника з'ясуйте значення фразеологічних зворотів. Складіть текст, використовуючи подані вище сполуки

іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

◇. Утворіть словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до наведених паронімів. Скориставшись «Словником паронімів української мови» Д. Г. Гринчишина і О.А.Сербенської, з'ясуйте значення паронімів:

Опанувати, запанувати (матеріал, в душі); прощати, прощатись (з другом, образу); відрізняти, розрізняти (звуки, звук від літери); відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення); любий, улюблений (край, робота); кінцевий, прикінцевий (абзац, результат); людський, людяний (місце, ставлення); писемний, письменний (пам'ятка, людина); адрес, адреса (проживання,

вітальний); контингент, континент (далекий, відповідний); дружний, дружній (група, порада); програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ); привид, привід (до непорозуміння, з'являвся).

◇ Поставте наголос у словах: дочка, дочки, дві дочки, доччин. Перевірте себе за орфоепічним словником.

◇ За словниками з культури мови перевірте себе, в чому різниця між словами напрям і напрямок; запитання і питання; здатний і здібний, загальноприйнятий і загальноприйнятний; зумовлювати і обумовлювати.

При потребі скористайтеся Інтернет-ресурсами:
<http://chak-chy-pravylnomy-hovorymo.wikidot.com/>
<http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/>;
<http://kultura-movy.wikidot.com/>

Наявність у культурі кожного народу корпусу словників є свідченням відповідного рівня як народу, так і його мови та її досліджень. Чим ширша сфера функціонування мови, тим розгалуженіша система словників. Кожна країна піклується про свій авторитет і його невід'ємна складова – звичайно, словник. У Франції, наприклад, систематично поповнюється словник чужоземної лексики, яку не доцільно вживати в офіційних документах. У навчальному процесі шкіл США успішно використовується електронний тлумачний словник англійської мови, який систематично поповнюється новими словами тощо. 90 відсотків англійських сімей мають у домашній бібліотеці хоча б один тлумачний словник.

◇ Що вам відомо про словникарську справу в Україні та інших країнах, про роботу дослідницьких центрів? Напишіть замітку, користуючись сайтами Інтернету.

Дедалі частіше в різних країнах і в Україні починають набувати популярності електронні словники. Вони дозволяють зберігати в пам'яті значний обсяг матеріалу, швидко знаходити інформацію і подавати її на екран комп'ютера. У сучасній лексикографії в останні десятиріччя чітко окреслюється новий перспективний напрям - комп'ютерна лексикографія.

Електронний словник — це [комп'ютерна база даних](#), що містить особливим чином закодовані [словникові](#) статті, що дозволяють здійснювати швидкий пошук потрібних [слів](#), часто з урахуванням [морфологічних](#) форм і з можливістю пошуку поєднань слів (прикладів

уживання), а також з можливістю зміни напрямку перекладу (наприклад, українсько-російський або російсько-український).

Електронні словники за їх носієм та засобами відтворення поділяють на комп'ютерні (словники, які відтворюються з допомогою персонального або портативного комп'ютера); кишенькові (записані на кишенькових електронних пристроях тощо та відтворюються їх засобами, наприклад кишенькові перекладачі); мобільні (записані в мобільних телефонах та відтворюються на екрані телефону) тощо. Сьогодні ринок програмного забезпечення пропонує велику різноманітність комп'ютерних словників – від мультимедійних енциклопедичних словників до вузькофахових спеціалізованих.

☞Відвідайте портал української мови та культури <http://www.slovnyk.net>; словники України «on-line» <http://www.ulif.org.ua>; російсько-українські словники <http://www.r2u.org.ua>; словники <http://www.slovník.com.ua>; <http://www.slovnyk.lutsk.ua> (на вибір). Ознайомтеся зі словниковою статтею електронного словника. У чому особливість такої словникової статті?

Філологія (словесність; від [грец.](#) *φίλος* — любов і [грец.](#) *λόγος* — слово) — сукупність (єдність) [наук](#) про [мову](#), [літературу](#) й [усну народну творчість](#) якогось [народу](#) (наприклад, українська філологія як предмет [університетських](#) студій в [Україні](#) та [Польщі](#)).

Поняття філології характеризує насамперед культуру доби [Ренесансу](#) й [гуманізму](#). Спершу воно прикладалося до комплексного вивчення класичних (грецьких, римських) текстів. У зв'язку з дедалі вужчою спеціалізацією науковців і з розвитком нових методів і течій у мовознавстві [20 століття](#) (алгебраїзація, техніцизація, деісторизація тощо) помічається тенденція до його відриву від філології, в якій залишається традиційне (порівняльно-історичне, гуманітарне, культурне) [мовознавство](#).

В Україні довше, ніж на Заході, тривала гуманістична єдність філології та її зв'язок з [історією](#). Ті самі люди часто працювали в різних ділянках філології та історії (наприклад, [Олександр Потебня](#), [Омелян Огоновський](#), [Павло Житецький](#), [Володимир Перетц](#), [Михайло Грушевський](#), [Агатангел Кримський](#), [Іларіон Свенціцький](#), [Михайло Возняк](#)). Цю традицію продовжували на еміграції [Дмитро Чижевський](#), [Юрій Шевельов](#), [Омелян Пріцак](#), [Ігор Шевченко](#) та ін. Близькість української філології до історії маніфестувалася в інституційному зв'язку між ними (порівняйте назви

Історико-філологічний відділ [Української академії наук](#), [Історико-філологічний інститут князя Безбородька у Ніжині](#)).

Поміркуйте, яку роль відіграють українські вебсайти для розвитку лексикографічної культури особистості.

Щорічною стала виставка “Український словник: від рукописного до електронного”, що проводиться в Музеї книги і друкарства України до дня пам’яті Нестора Літописця. До цього дня різні автори презентують нові словники, в тому числі й електронні.

◇ Підготуйте рекламу одного з таких електронних словників. У повідомленні дайте відповіді і на такі, зокрема, питання:

1. Яка мета електронного словника?
2. Чи оптимальний обсяг інформації на слайді?
3. Як урахувуються вікові особливостей глядачів;
4. Які особливості сприйняття інформації з екрану?
5. Чи допомагає кольоровий фон і шрифт розумінню інформації?

◇ Ти і твої однокласники взяли участь у зустрічі з журналістами. Побудуйте діалог «Вплив засобів масової інформації на розвиток словникової бази української мови»: з’ясуйте, чи виявляють засоби масової інформації інтерес до сучасної словникової бази; чи існує система моніторингу української мови щодо помилок, найуживаніших в україномовних виданнях, теле-, радіоефірі.

Тема для розмови

«Словники — це музеї слів», - наголошує письменник Степан Пушик. Підтвердіть або спростуйте цей вислів шляхом короткого аналізу словників, якими ви найчастіше користуєтеся. Назвіть авторів цих словників. Що вам відомо про цих дослідників? Підготуйте повідомлення про одного з укладачів словника.

Завдання додому

Немає нерухомості в мові... У мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище, яке існує тільки в уяві; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковим виявом її динаміки”, - так писав відомий мовознавець Іван Бодуен де Куртене (1845-1929). Отже, "кінцевість кожного словника - це початок наступного". Яка ваша думка стосовно цього? Напишіть твір-роздум «Словники у моєму житті».

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР

Тема 17. Морфемна і словотвірна структура слова

Слова в мові не існують ізольовано одне від одного. Вони, як і люди, об'єднуються в родини.

Ніна Клименко

Комунікативна розминка. Прискорений розвиток науки і техніки, різноманітні контакти між країнами, суспільні зміни дають поштовх потенційним можливостям, закладеним у системі мови. Українське суспільство переживає саме таку епоху – час творення та зміцнення власної державності, прагнення швидко наздогнати західний світ у галузі політики, науки, освіти, культури й техніки. Як результат цих процесів постає потреба в називанні нових реалій матеріального й духовного світу.

Як народжуються слова? Що або хто є головним творцем слова? Як входять слова в мову?

◇ Прочитайте текст, визначте, до якого функціонального стилю він належить. Яка основна думка тексту? Визначте, якими частинами мови є слова в тексті. Запишіть їх у два стовпчики: 1) слова, що мають форми словозміни; 2) слова, що не мають форми словозміни. Підкреслені слова поділіть спочатку на звуки, фонеми, склади, а потім на морфеми у вигляді таблиці.

Слово	звуки	склади	морфеми

◇ Порівняйте звукову і морфемну будову слів. Чим відрізняється морфема від звука і складу? З'ясуйте значення кожної морфеми. Чи збігається морфемна будова слова з поділом на склади? Випишіть слова, в яких наявні префікси, суфікси, префікси і суфікси, нульове закінчення. Доберіть до іменника *мова* спільнокореневі слова.

Найвиразніше відображає динаміку мови її лексичний склад, на розвиток якого значно впливає позамовна дійсність. Будь-які нові поняття, що стають набутком колективного мовного мислення нової епохи, потребують номінації; поява нових результатів людської діяльності приводить до виникання нових назв, формування нових галузей науки стимулює творення нових термінів і т.д.

Поряд із зовнішніми чинниками розвиток лексики визначають і внутрішні мовні фактори: характер словотвірного потенціалу; системні взаємозв'язки всередині різних тематичних груп слів; переносне вживання слова зі стилістичною метою. Поповнення лексики відбувається постійно і є одним із виявів життя мови. Ця діяльність (свідома й несвідома) мовців триває з покоління в покоління.

З огляду на те, що новотвори з більшою чи меншою інтенсивністю регулярно поповнюють активний лексикон, одним із завдань лексикографів є реєстрування нових слів, оцінювання їхнього статусу (належність до сфери мовлення) і внесення їх у загальномовні чи спеціальні словники (Д.Мазурик).

Розділ мовознавства, в якому вивчається морфемна будова слова, називається **морфемікою** (від грецьк. – morphetikos - формальний).

Морфеміка тісно пов'язана із словотвором, етимологією, фонетикою, лексикологією, морфологією.

Під **морфемною будовою слова** розуміється сукупність значущих частин у слові.

Найменшу неподільну значущу частину слова називають **морфемою** (від грец. morphē – вигляд, форма). В українському мовознавстві цей термін вперше використав український філолог Євген Тимченко у 1907 році.

Морфема виражає певне лексичне або граматичне значення і має здатність відтворюватися і повторюватися у мові: *син-ій, син-яв-а, син-і-ти*.

Більшість слів в українській мові складаються з двох і більше морфем. Наприклад, у слові *літній* виділяються три морфемі: *літ-н-ій* (корінь, суфікс і закінчення), які відтворюються в споріднених словах (*літо-о, літ-н-ій*).

Морфемі співвідносяться з фонемами, оскільки складаються з однієї, двох або кількох фонем (*за-ход-и-ти*). Співвідносяться морфемі і зі словами, оскільки входять у слово (*хліб, роз-вантаж-ува-ти*). Однак відрізняються від слова тим, що не членуються, не називають поняття, не утворюють речення.

У споріднених словах звуковий склад однієї і тієї ж самої морфемі може бути неоднаковий, наприклад: водити, воджу, водіння (корінь **вод-, водж-, вод'-**). Такі видозміни морфем називають морфемами.

Конкретна реалізація морфа в певній позиції називається аломорфом („варіантом“). Аломорфи можуть мати кореневі морфемі (**нос-ити-нес-ти -нош-ений**), префіксальні (**віді-рвати, оді-рвати**), суфіксальні (стар-ець, стар-ц-я, стар-ч-е).

◊ Визначте морфєми у словах:

Ногами, сніг, полум'яніє, по-зимовому, низько, стоячи, білясте, залишити, водичка, низенько, яскравість, дочекається, новорічну.

◊ До засідання наукового гуртка підготуйте повідомлення «Морфєма як одиниця мови» з урахуванням поданих нижче висловлювань

Морфєми – це атоми семантичної структури, тоді як слова – молекули (В.Русанівський).

1. Якщо слово подібне до будинку з кубиків, то морфєми – кубики, а звуки – матеріал, з якого їх роблять. Для того, щоб побудувати будинок з кубиків, треба мати готові кубики. Який же висновок впливає з того, що слова будуються з морфєм? Це значить, чи будемо ми вивчати будову слова, розкладаючи його на складові частини, чи будувати нові слова, ми повинні мати справу з морфємами (О.Земська).

2. Морфєми – типові деталі слів. Вони повторюються із слова в слово, і тому їх вигідно запам'ятати, щоб легко впізнавати в нових, невідомих словах – і, відповідно, розуміти ці слова... Морфєма всім потрібна, і поетам, і їх читачам. І всі її поважають, як найбільш крихітний «атом» мови, щ несе зміст Чим більше морфєм у слові, тим більше в ньому «атомів» смислу, тим складніше воно за значенням (звичайно, тут ми маємо на увазі зіставлення однокореневих слів (М.Панов).

У слові передбачено позиції для таких морфєм, як префікс, корінь, суфікс, закінчення, постфікс, інтерфікс. Усі морфєми, крім закінчення, входять до складу основи слова.

◊ Виділіть у словах граматичну основу і закінчення. З підкресленими словами складіть діалог «У класі»

Наш, наше, наші, по-нашому; важлива, важливий, важливі, важливо; чотири, чотирьох, чотирьом; котрийсь, котрогось, котрась, котресь, котрісь; змагайтеся, змагаймося, змагайтеся.

Основа слова - невід'ємна частина слова. У кожному слові виділяється граматична основа, тобто постійна частина слова, що обов'язково містить корінь (*ліс, поря*) або декілька коренів (*далекосхідний*), із кореня і суфікса (*гір-ськ(ий)*), із кореня та префікса (*при-клад*), префікса, кореня і суфікса (*за-земл-ен(ий)*) і є носієм його лексичного значення.

Основа словозміни – це частина слова після вилучення з нього закінчення (флексії): **пиш-у, писа-ти**. Основа формотворення - це частина слова, яка залишається після вилучення з нього закінчення (флексії) і формотворчих суфіксів: **писа-в, ходи - ти**.

Цікаво знати

Первісне значення слова „основа” - подовжні нитки у тканині. Пізніше це слово стало означати опору якоїсь будівлі, потім - найважливіші положення науки, частину слова, що виражає значення тощо.

У мовознавстві запровадження терміна „основа” пов’язують з іменем українського лінгвіста Пилипа Микитовича Дячана.

◇ Прочитайте текст і вставте в нього пропущені назви морфем. У підкреслених словах графічно позначте основу і закінчення. Перевірте за морфемним словником

Щоб краще пізнати, як народжується слово, придивімося до найменших його значеннєвих частин. Найменшу неподільну значущу частину слова називають ... - це і ...слова, і ..., і ..., і ..., і така незвична частинка, як ...Наприклад, у прикметнику надводний чотири морфемі: .... над-, ... - вод-, ... -н-, ... -ий. Морфемі звичайно відіграють різну роль. Вони розрізняються також місцем у слові. ...- основна значеннєва частина слова. Його обслуговують інші морфемі. ...спроможний об'єднати велику сім'ю слів (І.Вихованець).

◇ Виявіть слово, у поділі якого на морфемі допущено помилку

Лік – ар – к – а, ворож – к – а, зачіс – к – а, роз – кат – к – а.

◇ Ви ведете протокол засідання наукової секції, де обговорюються питання морфеміки і словотвору. Підготуйте заключний виступ і опорну таблицю «Класифікація морфем за значенням та функцією» з урахуванням тез-міркувань лінгвістів.

1. Корінь – основна, неподільна головна значуща частина слова. Він – головний виразник значення, господар слова, тоді як інші морфемі – служниці. Це він може стати родоначальником цілої сім'ї слів (Е.Вартаньян).

2.Слід зазначити, що корені взагалі вередливі морфемі. Їм дуже не хочеться працювати у слові без морфемі-слуги. Поодинокі корені втрачають свою силу, «вивітрюються» (І.Вихованець).

3.Афікси виступають завжди «прив'язаними», «прикріпленими» до кореня (не можуть утворювати слів без допомоги інших морфем, зокрема кореня), корені є можуть самостійно створювати слова (В.Горбачук).

4.Усі ці шматочки – суфікси, префікси – дуже осмислені і працюючі члени того колективу, що називається слово (М.Панов).

◇ Вставте, де потрібно, пропущені букви, виділіть основи, корінь і афікси

Пророста...ня, пол...захисний, в...с...лишся, низ...ко, сміючис..., привіл...я, в...рховіття, ро...ходжуся, сучасніст..., н...далеко, захопл...ний, н...стримно, бе...турботний, харків...янин. .

◇ Згрупуйте наведені слова так, щоб у кожній групі були слова одного кореня

Водянка, проводити, водити, завод, вода, заводити, провідник, водойма, поводитися, заводчик, водник, заводський, приводити, водний, водій, водянистий, проводир, безводний, заводний, водяний, безводдя, переводити, обезводнити, обводити, обводнювати, обводнення.

За значенням морфема поділяються на **кореневі** і **афіксальні**.

Носієм предметного значення є **корінь**. Це головна морфема у слові, що виражає його загальне лексичне значення і є спільною частиною споріднених слів: (*сад- садок – садівник; читати, читаний, читач, читанка, перечитувати*). Звуковий склад кореня, як правило, однаковий, але іноді внаслідок чергування звуків він частково змінюється (*воля - вільний, ход - вихід*).

Цікаво знати

Новою для української мови морфемою можна вважати корінь –нет слова *Інтернет*. Його сполучення з прозорим на українському мовному ґрунті префіксом інтер-, а також запозичення *Євронет* походять від англійського слова net “сітка, мережа”. Слова *Рунет, Укрнет* – теж новотвори у значенні “міжмережева взаємодія”.

◇ Які морфема належать до афіксів? Яке призначення афіксів у словотворчому процесі нашої мови?

Афікс (від лат. affixus – прикріплений) – це морфема, яка приєднана до кореня або іншої морфема і виражає граматичне або словотвірне значення, тобто конкретизує або видозмінює основне лексичне значення, виражене коренем.

Афіксами є всі морфема, крім кореневої: префікси, суфікси, інтерфікси, постфікси, закінчення (флексії). Є дві групи афіксів: словотворчі і формотворчі.

◊ Прокоментуйте таблицю 1

Таблиця 1

Афікси в українській мові

Префікс	Суфікс	Закінчення	Постфікс	Інтерфікс
(від лат. <i>prae</i> - попереду і <i>fixus</i> - прикріплений) - це частина слова, що стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів чи інших граматичних форм: <i>перед-день</i>, (<i>по-написувати</i>). Термін „префікс” у латинському написанні вперше в українському мовознавстві вико-ристав О.М. Огоновський у 1889 році.	(від лат. <i>sufficus</i> - прикріплений) - частина слова, що стоїть після кореня і служить для утворення нових слів чи інших граматичних форм: <i>мудрий + -ість-</i> <i>мудрість</i>; <i>гора + -ськ-</i> <i>гірський</i>. Термін „суфікс” вперше вжитий в українському мовознавстві П. Ф. Залозним у 1906 році.	це змінна частина слова, яка стоїть найчастіше в кінці слова, змінює лише форму слова, не змінюючи його лексичного значення: <i>далек(ий)</i>, <i>коханн(я)</i>. Може бути нульовим, тобто не виражене звуком. Термін “флексія” належить Ф.Фон Шлегелю, а термін “закінчення” Я. Голо-ацькому.	(від лат. <i>post-</i> після і <i>fixus-</i> прикріплений) – це морфема, що стоїть після флексії або суфікса і служить для утворення нових слів і форм слів.	(від лат. <i>inter</i> – між і <i>fixus</i> – прикріплений) – це морфема, що служать для зв'язку структурних частин слова: <i>паровоз</i>, <i>сталевар</i>.
словотворчі префікси утворюють нові слова: <i>давній</i> - <i>прадавній</i>; формотворчі – форми слів: <i>робити-доробити</i> (доконаний вид дієслова).	словотворчі суфікси утворюють нові слова: <i>співак</i>, <i>лі-совий</i>, <i>доброта</i>; <u>формотворчі</u> – форми слів: <i>біліший</i>, <i>сиділа</i>.		словотворчі постфікси: <i>хто – небудь</i>, <i>з'їхатися</i>, <i>хтось</i>; формотворчі постфікси: <i>митися</i>, <i>біжи-но</i>.	

◇ Поділіть слова на морфеми. Визначте словотворчі та формотворчі афікси

Гарний, гарненький, гіркий, гіркуватий, крутий, найкрутіший, літати, літаючий, лякати, ляканий, молоти, нагодувати, нагодований, напівзабутий, прийти, прилетіти, прилетів, прилетіла, прилетівши, сідаючи, гаряче, гарячий.

◇ Слова яких частин мови мають такі суфікси? Складіть текст на вільну тему, використовуючи п'ять слів, що мають названі нижче суфікси

- а) -иць-, -ин-, -ець-, -аль-, -ар-, -яр-, -ств-, -ист-, -ант-;
- б) -яст-, -ськ-, -юч-, -ат-, -н-, -ивн-, -к-, -ащ-;
- в) -ува-, -и-, -а-, -і-, -ну-, -юва-, -ва-.

◇ Прочитайте текст. Поміркуйте, з якого твору, хто є автором. Поясніть уживання постфікса -ся

... І все це ворухиться, дихає, курить, говорить, кричить, лається, мукає, мекає, ірже, ігігає, ремигає, позіхає, кувікає, хреститься, божитья, запрягається, пахне, кудкудакає, квокче, смалить одне одного по руках, грає на гармонію, на скрипку, «причитує», п'є квас, їсть тараню, «будькає», лускає насіння й крутиться на каруселі...

◇ Ви – у ролі вчителя. Дайте відповідь учневі на таке запитання:

У нашій мові величезна кількість найрізноманітніших словотворчих афіксів. Мовознавці доводять, що іменникові властиво мати більше сімдесяти суфіксів, дієслову — понад сорок префіксів. А які частини мови мають порівняно незначну кількість афіксів? Чим це пояснюється і як це можна перевірити?

◇ Викладач побудував свою лекцію у вигляді «запитань» і «відповідей». Ознайомтеся з уривком лекції. Що нового ви для себе дізналися?

Запитання: Словотворчих афіксів незрівнянно більше, ніж формотворчих. Чому так?

Відповідь: Тому що, наприклад, за допомогою лише одного суфікса *-к-* можна утворити велику кількість іменників типу «жатка», «книжка», «хатка», «ручка» і т.д. За допомогою формотворчого суфікса *-л-* твориться форма минулого часу всіх дієслів: *біг-л-а*, *чита-л-и*, *вчи-л-и* і под.; формотворчі суфікси *-ш-* та *-іш-* творяться форми вищого ступеня всіх якісних прикметників: *більший*, *біліший* і под.

Розгляньте дієслова з префіксом *про-* і доведіть, що за допомогою цього префікса утворилися слова з іншим значенням. Отже, цей префікс словотворчий. *Прослухати (слухати), просидіти (сидіти), прописати (писати), пронести (нести).*

◇ Установіть, у якій групі слів префікси словотворчі, а в якій — формотворчі

- а) розі-грати, пере-міряти, під-робити, па-молодь, пра-дід, до-нині;
- б) з-робити, на-писати, най-більший.

◇ У словах встановіть словотворчі суфікси, охарактеризуйте їх щодо продуктивності

Бібліотекар, пекар, водій, палій, звірити, біліти, правдивий, баяніст, учитель, гордість, веселіший, тракторист, прочитав, студентка.

Словотворче значення мають і афіксоїди.

Афіксоїд – це компонент складного або складноскороченого слова, що повторюється з одним і тим же значенням у ряді слів і за своєю здатністю утворювати нові слова нагадує суфікс або префікс. Тому афіксоїди поділяються на префіксоїди (**автопарк, автограф, маловідомий, малодоступний; піваркуш, півгодини**) та суфіксоїди (**біолог, текстолог; лісовод, діловод**).

◇ Укладіть таблицю найтиповіших афіксальних морфем (префіксальних і суфіксальних) іменника, прикметника і дієслова (за вибором). Навести приклади слів з даними морфемами. Охарактеризуйте значення афіксів у словах

міжобласний, антивоєнний, аморальний, ультрамодний, українець, поляк, зав'язати, розв'язати, приїхати, від'їхати, верховинець, комсомолець.

Омонімічними є ті морфеми, які тотожні за звучанням, але мають різне (не пов'язане між собою) значення: корінь **вод-а** і **вод-ити**, суфікси **болот-ист-ий** і **гітар-ист**, префікси: **При-карпаття** і **при-їхати**, флексії: **меж-а** і **брат-а**, флексія і суфікс: **добр-е** *серце* і **вчинив** *добр-е*.

За ступенем подібності семантики афікси бувають синонімічні і антонімічні. Перші — це ті, що мають різний звуковий склад, але збігаються за значенням: **-ець** і **-анин**: *тернопілець* і *тернополянин* (особа за місцем проживання), **а-логічний** і **не-логічний** (заперечення).

До антономічних належать морфеми, протилежні за значенням: *Закарпаття* і *Прикарпаття*, *присутній* і *відсутній*.

◊ Поміркуйте, спільні чи відмінні між собою слова *комфортний* і *комфортабельний*. Від яких афіксів вони утворені (багатозначних, омонімічних, синонімічних, антонімічних)? Відповідь доповніть поданою нижче інформацією. Виконайте морфемний аналіз підкреслених слів. Випишіть слова, утворені за допомогою суфікса –ість.

Напишіть інтерв'ю з лінгвістом, використавши подану словникову статтю з довідника «Культура мови на щодень». Із сайту <http://kultura-movy.wikidot.com/>, де знаходиться електронний варіант довідника, виберіть дві словникові статті, що відображають явище омонімії серед афіксів.

КОМФОРТАБЕЛЬНИЙ — КОМФОРТНИЙ.

Ці слова близькі й за формою, і за значенням, походять від одного слова — *комфорт*, але утворені за допомогою різних суфіксів (такі слова називають граматичними, або морфологічними синонімами).

В українську мову слово *комфорт*, від якого утворено ці прикметники, потрапило за посередництвом російської мови з англійської (англ. *confort* — підкріплення).

У загальномовному словнику прикметники *комфортабельний* і *комфортний* кваліфікуються як слова з фактично однаковим значенням «вигідний, зручний». Незважаючи на близькість цих спільнокореневих синонімів, між ними існують і певні відмінності (адже синоніми не є простими заміниками один одного). Чи не найчіткіше відтінки у значеннях синонімів виявляються в їх сполучуваності. Усталилися, наприклад, словосполучення *комфортні умови*, *комфортний відпочинок*, *комфортне середовище*, *комфортний одяг*, але *комфортабельна квартира*, *комфортабельний літак (автобус)*, *комфортабельні меблі*.

Отже, прикметник *комфортабельний* — це переважно зовнішній *комфорт*, побутові зручності (від нього утворено й іменник *комфортабельність* на позначення якості): *Стоїть новий господар на порозі комфортабельного дому* (О. Ільченко).

Як порушення лексичної норми сприймається вислів *комфортабельне взуття*.

Прикметник *комфортний* має тісний зв'язок зі словами *комфорт*, *комфортність*, які можуть уживатися не тільки для характеристики якихось побутових зручностей, зовнішніх умов, а й навіть внутрішнього стану людини (*психологічний комфорт*, *душевний комфорт*), напр.: *Наприкінці осені поєднання метеочинників уже не є комфортним для організму (з газ.)*.

Схема морфемного аналізу слова

1. Аналізоване слово.
2. Визначити корінь слова, вказати на можливі його варіанти (аломорфи).
3. Визначити афікси (формотворчі чи словотворчі).
4. Визначити закінчення (флексію).
5. Визначити граматичну основу слова.
6. Графічне позначення морфемного складу слова.

Морфемний аналіз базується на головному принципі — здатності морфем повторюватися в інших словах. Наприклад: для визначення морфемної будови слова *дописувати* необхідно зіставити це слово з такими словами:

дописувати – *написати*, що дозволяє визначити кореневу морфему -*пис-*;

дописувати – *дочитувати*, що дозволяє визначити префіксальну морфему *до-*;

дописувати – *дочитував*, що дозволяє визначити суфіксальну морфему *-ува-*;

дописувати – *глянути*, що дозволяє визначити суфіксальну морфему *-ти*.

Розділ мовознавства, в якому вивчаються способи творення слів, їх словотвірна будова, називається **словотвором**.

Словотвір тісно пов'язаний із морфемікою, фонетикою, лексикологією, морфологією, синтаксисом, стилістикою.

Основною одиницею словотвору виступає похідне слово (основа).

◇ **Запишіть афоризми. Прокоментуйте їх. Продовжіть цей ряд афоризмів, виписавши із збірників українських прислів'їв і приказок такі, які вам більше імпонують. Вибір поясніть.**

Випишіть з поданих афоризмів змінні слова з непохідною основою, потім з похідною. Окремо запишіть незмінні слова. Дайте характеристику кореневим і афіксальним морфемам. До виділених слів доберіть споріднені.

Не будь легковажний, випробовуй кожне слово.

Водночас давай місце йому в своєму серці.

Серце тому насичується, коли освічується.

Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений.

Слова поділяють на *слова з непохідними основами* (від них утворюються інші слова) і *слова з похідними основами*.

Непохідним називається слово, яке не утворене від іншого слова, а відтворюється у нашій свідомості цілісно, наприклад: *ліс, сон, читати, синій*. **Непохідні основи** (непохідні слова) мають у своєму складі лише корінь, тому збігаються з ними і не розчленовуються на частини.

Наприклад: *чорн(ий)*, ліс, сад, море, поле, літо, синій.

Похідне слово (основа) виникає в результаті словотворення, тобто утворена від іншого слова або на базі інших слів за існуючими у мові зразками (схемами), наприклад: *лісовий* ← *ліс*, *сонний* ← *сон*, *синіти* ← *синій*, *життєдайний* ← *дає життя*.

Похідні основи, які мають у своєму складі, крім кореня, суфікс, префікс, постфікс (один чи кілька) діляться на морфеми (*сад-ів-ник*). Значення похідного слова завжди мотивується семантикою слова, від якого похідне утворене: *читач* ('людина, яка читає') ← *читати*, *читачева* ('яка належить читачу') ← *читач*.

◇ Прочитайте вірш. Яка основна ідея? Як ви розумієте вислів «правильне життя»? Визначте основи (похідну і непохідну) у підкреслених словах. Перевірте себе за морфемним словником. У словах з похідними основами знайдіть твірну основу і словотворчий формант

Правильне життя

Проснутись вранці і сказати: - Все!

Нове життя сьогодні починаю!

Щодня хорошу книжку почитаю,

Яка мені щось мудре принесе.

Щодня картину гарну подивлюсь,

Щодня послухаю прекрасну пісню.

В якусь годину, - ранню а чи пізно,-

Чого я хочу, я таки доб'юсь.

І стане світ прозорим, наче скло,

І стане ясно, наче на долоні,

Чом сльози на губах такі солоні,

Чому мені так досі не везло.

І вже сльозина жодна не спаде!

Назавжди позникають всі невдачі,

Я, мов горіхи, потрощу задачі,

І далі, як по маслу, все піде.

Я сумніви й тривоги прожену,
І стане на губах і в серці прісно,
І зрозумію я, та буде пізно,
Що надто вже я правильно живу (Г.Гордасевич).

Слово, значення якого пояснюється (мотивується) іншим спільнокореневим словом, називається **мотивованим (похідним)**, а слово, що пояснює (мотивує) значення першого, називається **мотивуючим (твірним)**: *сусід сусід-ств-о, ліс возити – лісовоз, п'ять хат – п'ятихатна*. Мотивуюче (твірне) і мотивоване (похідне) слово утворюють **словотвірну пару**.

Цим і відрізняється словотвірна структура слова від морфемної, яка має стільки елементів у слові, скільки є морфем: *уч-и-тель* (морфемна структура) і *учи-тель* (словотвірна).

Отже, похідне слово має таку **словотвірну структуру**: складається з твірної основи і форманта.

Основа похідного слова відповідає формулі “твірна основа + афікс”, а структура похідного слова — “твірна основа + формант”.

Твірна основа — частина твірного слова, від якої утворюється похідне, і яка цілком або у видозміненому вигляді повторюється у цьому похідному: *флейт-а — флейт-ист*. Твірну основу виявляємо шляхом «накладання» твірного слова на похідне. Частини, які збігаються, і будуть становити твірну основу: *груп-а – груп-ов-ий, бід-а – бід-ува-ти, багат-ий – багат-ств-о, рад-ий – рад-ощ-і*. За будовою твірна основа може дорівнювати кореню (див. вище), або поділятися на кореневу і афіксальну (*витворити – витвір, сміливий – сміливець*).

◇ **Поміркуйте, які з трьох спільнокореневих слів *школа, школяр, школярський* перебувають у словотвірному зв'язку: *школа і школяр, школа і школярський чи школа* ("навчальний заклад") → *школяр* ("особа, що навчається у школі") → *школярський* ("той, що належить або стосується школяра")**. Виділіть у словах, де це можливо, словотворчий формант.

Словотворчий формант – це афікс або декілька афіксів, що додаються до твірної основи при утворенні похідного слова. До словотворчих формантів належать: словотворчі префікси (*з+шити*), словотворчі суфікси (*школяр+ський*), словотворчі постфікси (*вмивати+ся*), інтерфікси (*жовт+о+брюх*).

◊ Прокоментуйте словотвірний аналіз поданих слів, визначте словотворчий формант

рукав → *на+рукав+ник*;

гніздо → *гнізд+и-ти+ся*;

сісти → *роз+сісти+ся*;

Америка → *америк+ан-ець*.

Словотвірне значення – це узагальнене значення ряду похідних слів з одним і тим же словотворчим засобом, яке відрізняє похідне слово від непохідного: *косар*, *кобзар*, *зброяр* – назви осіб за родом їх діяльності; *садовий*, *зимовий*, *науковий*, *казковий* – "властивий чомусь – саду, зимі, науці, казці".

Від одного і того ж слова можна утворити кілька інших слів (*ліс- лісник*, *лісок*, *лісовий*, *праліс*). В усіх цих словах є спільна частина- *ліс*. І в значеннях цих слів також є спільне. Такі слова називаються **спорідненими**, або **спільнокореневими** (тому що в них є спільна частина - корінь). Разом з тим усі ці слова утворюють словотвірний ланцюжок.

Ряд спільнокореневих слів, що утворюються від одного і того ж вихідного слова і розташовується відповідно до послідовності їх творення (*плід – плідний – плідник- плідниковий*), називають **словотворчим гніздом**.

◊ Побудуйте словотвірний ланцюжок і словотвірне гніздо від слова **молодий**

◊ Знайдіть слово, яке відрізняється певним словотворчим значенням і не належить до означеного словотворчого типу?

Зв'язківка, службовка, мандрівка, покоївка.

Наприклад: флейтист, бандурист становлять один словотвірний тип, бо всі вони іменники, утворюються від іменника, мають спільний формант **-ист** зі значенням особи, мають спільне словотвірне значення – особи за назвою музичного інструмента.

Словотвірний тип – це група слів, об'єднаних на основі спільної словотворчої структури. Словотвірний тип характеризується:

а) спільною частиномовною твірною основою, наприклад: **свинина**, **баранина**, **конина** – іменникові основи на позначення тварин; **синіти** – **біліти** – **чорніти** – **зеленіти** – прикметникові основи на позначення кольорової ознаки;

б) одним і тим же словотворчим засобом (- **ин** - (суф.), - **і**- (суф.);

в) спільним для всіх слів певного типу словотвірним значенням (суф. -ин - виступає на означення різного м'ясива; суф. - і - виражає становлення ознаки).

Словотвірний тип, що являє собою незамкнений ряд і поповнюється новоутвореннями, називається продуктивним типом: наприклад: віддієслівні іменники на -нн(я), що позначають опредмечені дії, процеси (виховання, змагання, виконання тощо).

Якщо словотвірний тип являє собою замкнений ряд, не поповнюється новоутвореннями, то він став непродуктивним: царівна, бондарівна (назви осіб жіночої статі за родом занять батька);

◇ Іменники словотвірного типу із суфіксом -ик, об'єднуючись значенням оцінки, розрізняються семантичними відтінками: об'єктивної зменшеності (дзьобик), пестливості (борщик), зменшено-пестливості (косарик), зменшено-зневажливості (куркулик). Побудуйте гумористичне оповідання з поданими словами

волики, коник, городик, горобчик, вузлик, ківшик, кораблик, букетик, киселик, віршик, возик, жартик, інтелігентик, кубик

Рефлексія і самоперевірка

Що єднає і що розмежовує морфеміку і словотвір?

Охарактеризуйте головні ознаки морфеми.

Що означає термін «флексія»? Яке місце у слові вона займає? У чому основне призначення флексії як морфеми? Яким частинам мови властиво мати флексії? Яка з повнозначних частин мови не має флексій?

Назвіть спільні і відмінні ознаки флексій, суфіксів та префіксів.

У чому відмінності між граматичною основою і словотвірною? У поданих словах виділіть ці основи: *далеко, вести, найтонший, узлісся, відвар, дошкільний*.

Тема для розмови

«Душею» мови є не лише лексика, хоча в ній зафіксована мовна картина світу, а перш за все граматики. Так стверджують мовознавці. Про що йдеться? Що означає мовна мода, мовний смак? А як словотворчі засоби впливають на мовну моду? Обговоріть ці питання в класі.

Завдання додому

За поданим епіграфом напишіть твір-міркування, використовуючи інформацію про вчених Івана Ковалика, Катерини Городенської, Ніни

Клименко (на вибір), Льва Полюгу які досліджують проблеми словотвору. У тексті використайте слова різних повнозначних частин мови, в яких наявні як похідні, так і непохідні основи. У похідних словах виділіть граматичну і твірну основи.

Тема 18. Основні способи словотвору в сучасній українській мові

Вічним двигуном у мові є словотвір, який діє без перепочинку щохвилини, щосекунди. Двигун словотвору діяв, діє і діятиме повсякчас, поки з'являтимуться нові предмети, народжуватимуться нові слова і мислі.

Іван Вихованець

Комунікативна розминка

На засіданні круглого столу мовознавці обговорюють проблему «Літературна мова у просторі національної культури». Тебе і твоїх однокласників теж запросили взяти участь. Продовжть дискусію. Які питання української літературної мови в культурному житті народу є, на ваш погляд, найперспективніші і найболючіші?

Лариса Іванівна Шевченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- Йдеться про літературну мову як критерій, що ідентифікує українців як націю, еволюційно та цивілізаційно сформовану етнічну і духовну цілісність серед народів світу. Сьогодні ми маємо **започаткувати** цикл проблемних зустрічей, присвячених статусу, нормі, функціям мови, вербалізації нашої культурної свідомості та присутності в духовному просторі України літературної мови...

Світлана Яківна Єрмоленко, доктор філологічних наук, професор, завідувач завідувач відділу стилістики і культури мови Інституту української мови НАН України.

- Сьогодні відбувається не тільки демократизація суспільства, а й демократизація літературної мови. Мабуть, коли ми говоримо про культивовані норми, про культуру мови, маємо говорити й про поняття моди. Окрема проблема – це культивування норми **літературної** і вироблення термінологічних стандартів у певній галузі...

Лариса Максимівна Паламар, доктор педагогічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

-Якби ми того не хотіли, у зв'язку з глобалізацією є тенденція до поширення одиниць розмовної мови...

Флорій Сергійович Бацевич, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені І.Я.Франка.

- Говорячи про літературну мову, про зміни, які відбуваються в ній, мабуть, треба говорити і про зрушення і в граматиці української мови, яка дуже активно переймає аналітизм...

О.Тараненко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету.

- Якщо українці не будуть культивувати національну мову, то українська мова й далі буде розчинятися в могутньому океані російської мови...

Л.Шевченко, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- Поки нам болить українське слово, поки ми дискутуємо, шукаючи найбільш раціонального і фахово виваженого розв'язання питань буття літературної мови в сучасному світі – живе наша мова, живе в нашому слові український народ, і має перспективу національна філологія.

◊«Розшифруйте» підкреслені слова. Виконайте морфемний аналіз виділених слів. Знайдіть у тексті слова, утворені шляхом осново- чи словоскладання

У лінгвістичній літературі існує кілька визначень поняття “спосіб словотворення”. Ми обираємо визначення, яке пропонував мовознавець Іван Іванович Ковалик:

Способи словотвору - структурно різні шляхи і прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у цій мові словотворчих ресурсів.

Іван Іванович Ковалик (1907–1989) - доктор філологічних наук, професор, фундатор української дериватологічної школи, автор праць «Про деякі питання слов'янського словотвору» (1958), «Вчення про словотвір» (1958) та ін.

Способи словотворення поділяються на **морфологічні** і **неморфологічні**. Способи словотворення встановлюються відповідно до того, які засоби використовуються для вираження словотвірного значення похідного слова.

До морфологічних способів відносять способи творення слів, при яких похідне слово утворюється за допомогою морфем. Сюди належать *суфіксальний, префіксальний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний* та ін.

До неморфологічних способів відносять *морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-синтаксичний* способи.

◊. Прокоментуйте таблицю 1. З'ясуйте, у чому суть постфіксального способу? У чому різниця між основоскладанням і зрощенням? У поданих прикладах визначіть граматичну і твірну основи

Таблиця 1

Творення слів в українській мові

Спосіб словотвору	У чому полягає спосіб творення	Приклади
Морфологічний суфіксальний	нове слово утворюється за допомогою суфіксів;	низьк-ий → низьк-о
префіксальний	нове слово утворюється за допомогою префікса;	день → перед-день
постфіксальний	нове слово утворюється за допомогою постфіксів;	знати → знати-ся
префіксально-суфіксальний	похідні слова утворюються одночасним приєднанням до твірної основи префікса і суфікса;	сніг → за-сніж-и-ти
суфіксально-постфіксальний	до твірної основи одночасно приєднуються суфікс і постфікс – ся ;	гнізд-о → гнізд-и-ти-ся
префіксально-постфіксальний	творення похідних, при якому до твірної бази одночасно приєднуються префікс і постфікс – ся ;	кричати → роз-кричати-ся;
префіксально-суфіксально-постфіксальний	нове слово утворюється шляхом одночасного приєднання до твірної основи префікса, суфікса і постфікса – ся ;	щедр-ий → роз-щедр-и-ти-ся
безсуфіксний	нове слово утворюється за допомогою нульових суфіксів;	<i>добирати</i> → <i>добір∅</i>
складанн (осново- і слово складання)	нове слово утворюється шляхом об'єднання в одне ціле двох чи більше основ або слів за допомогою інтерфіксів о, е або сполученням компонентів із сурядним зв'язком; шляхом скорочення твірних слів, враховуються то букви, то звуки	<i>сухофрукти, працездатний, чорно-синій</i> <i>педучилище, ДАІ, АТС</i>
Неморфологічні морфолого-	охоплює похідні слова, які виникають унаслідок	<i>біг-ом</i> (ім.) і <i>бігом</i>

синтаксичний	переходу слів або словоформ з однієї частини мови до іншої;	(присл.).
лексико-синтаксичний (зрощення)	спосіб творення нових слів шляхом зрощення двох або більшої кількості слів одного словосполучення;	добра ніч → добраніч, не чуй вітер → Нечуйвітер (прізвище).
лексико-семантичний	спосіб, при якому звукова оболонка твірного слова залишається незмінною, але набуває нового значення	<i>свобода</i> (воля) і " <i>Свобода</i> " (назва газети)

Способи словотвору, які ґрунтуються на використанні афіксів для творення похідних, називаються **афіксальними**. Якщо афікси при творенні похідного участі не беруть, це **безафіксні** способи словотворення. Наприклад: *словоскладання, аббревіація, нульсуфіксація* та ін.

◇. Прочитайте текст. Визначте його стильову належність. Що вам відомо про дотримання мовної культури у зарубіжних країнах? Встановіть твірні основи та словотворчі чи формотворчі афікси у підкреслених словах. Запишіть виділені слова у вигляді словотворчого ланцюжка, щоб кожне попереднє слово було твірним для наступного. Назвіть слова, утворені префіксально-суфіксальним способом, а також шляхом осново- чи словоскладання. Випишіть слова, де пропущені літери, поясніть орфограми. Виконайте синтаксичний аналіз останнього речення

У **США**, в д...ржаві, яку визнають центром світової лінгвістики, виховання високої **мовної** культури є пр...ор...тетним. С...нат пильно стежить за розвитком англійс...кої мови як єдиної офіційної **мови**. З метою досягн...ння високих стандартів якості освіти 48 штатів у 2000 році запровадили підсумкове тестува...ня випускників. Підвищені вимоги до володіння нормативним англійс...ким **мовленням** зумовили появу числ...них **радіомовних** студій, **мовознавчих** інститутів, де працюют... над технологією виправлення небажаного акценту для забезпечення успішної професійної кар...єри. Тим часом від американс...ких **мовознавців** лунає засторога: "чим чистішою стає мова і чим більше вона обмежується колом інтелектуальної еліти, тим швидше зростає ймовірність відчуження від неї решти населення".

У **Франції** теж добре шануют...ся **мовно-культурні** цінності. Це підтверджують і слова **мовотворця** Жана Дютура: "Якщо існує загроза для мови народу, це означає, що є загроза і для існування держави". І дотепер захист і розвиток націонал...ної мови узакон...но у сфері мовної політики. Відомо, що авіакомпанію British Airways, яка друкувала авіаквитки англійс...кою мовою, у 1977 р. було притягнуто до судової відповідальності та сплати величезного штрафу за нев...конання цього закону.

Щорічно в державі проводять...ся Націонал...ні диктанти; систематично розглядають...ся звіти уряду про мовну ситуацію у Франції. А гімн Франції – "Марсел...езу" згідно державних настанов напам...ять мають знати навіть шестирічні **мовці**.

Рідне **мовотворення** культивують у **Німеччині**. Кодифікована літературна мова завойовує провідне місце в німець...кому суспільстві. Тут добре пам...ятають застереження німець...кого філософа Г.Гадамера про те, що саме "... в рідній мові струменит... уся близькість до свого, у ній - звичаї, традиції і знайомий світ" (О.Семенов).

Центральне місце в системі українського словотвору, як і словотвору інших слов'янських мов, займає **афіксація**. Найбільша кількість неологізмів (учені називають до 56 відсотків) утворюється *суфіксальним способом*. Особливо розвинена вона в іменниках і прикметниках.

При творенні іменників значну активність виявляють зокрема суфікси *-ість, -ств-, -ізм, -ацій-, -нн-, -енн-, -ик-, -ник*: *заідеологізованість, позаблоковість, спонсорство, бестселерство, кравчукізм, ваучеризація, клонування, роздержавлення, бомжик, бюджетник*.

◊. Що означають ці слова? В яких стилях вони вживаються? Від яких слів утворилися? Знайдіть у засобах масової інформації приклади речень з поданими словами

Серед чинників утворення нових слів лінгвісти називають розширення кола позначуваних об'єктів. Наприклад, „Словник української мови” в 11 томах (К., 1970-1980) подав лексему **стиліст** тільки зі значенням „той, хто володіє мистецтвом літературного стилю, майстер літературного стилю”.

◊. В яких стилях використовуються слова, подані нижче ? Яким способом вони утворені, яких значень словам надають суфікси ? Побудуйте гумористичний діалог із залученням цих слів

Чубище, ручисько, кулацюга, каменяка, кулацюра, костуряка, котяра, костомаха.

◊. Сьогодні доволі вживаними стали відносні прикметники, утворені за допомогою суфіксів *-н- (-ичн-/-ічн-, -альн-, -ивн-), -ов-, -ев-, -ськ-*. Яких значень словам надають суфікси? У яких галузях

виробництва, техніки, науки, освіти тощо функціонують ці слова? Виділіть твірні основи.

Про одне із слів підготуйте повідомлення, скориставшись тлумачними словниками

Дивідендний, ексклюзивний, бартерний, інавгураційний, менеджментний, чартерний; демпінговий, маркетинговий, пейджинговий, попсовий, трастовий, файловий аудиторський, продюсерський.

Цікаво знати

Словник української мови свого часу зафіксував переносне значення фізичного терміна *резонанс* „відгомін, відгук, дія як відповідь на щонебудь”. Проте похідні від нього прикметники зафіксовано в цьому джерелі тільки в прямих значеннях, успадкованих від твірного слова, пор.: *резонансна частота* „частота резонансу – різкого зростання частоти коливань”. Натомість засвідчені в сучасних публіцистичних текстах сполуки з цими прикметниками на зразок *резонансний фільм, роман, концерт*, засвідчують їхнє вживання в переносному значенні „який має гучний розголос, викликає активну реакцію суспільства, можливо, навіть з відтінком скандальності”. У такому новому значенні прикметник *резонансний* синонімізуються зі словами *гучний, скандальний, сенсаційний, приголомшливий* і новотвором *піарний*.

З’ясуйте, від яких основ і за допомогою яких суфіксів утворено подані слова

Веселіти, білити, гаряче, гарно, ясніше, яснішати, конкретизувати, начитаний, переписуючи, Ольжин, Андріїв, сторожова, лисичий, четвертувати, передмова, матусенька, мовленнєвий.

Зразок: без межі → безмежний, горд-ий → горд-и-ти-ся. кричати → роз-кричати-ся; щедр-ий → роз-щедр-и-ти-ся

Префікс приєднується не до основи, а до граматично оформленого слова, тому похідні слова, утворені префіксальним способом, належать до однієї і тієї ж частини мови, що й мотивуючі. Під час префіксації не спостерігається помітних фонетичних змін. Лише окремі префікси української мови мають варіанти з-, зо-: *мліти* → **зо-мліти**, *рвати* → **розі-рвати** (*роз-розі*) та ін.

◊.У часи швидкого оновлення лексичного складу української мови префікси (питомо українські й запозичені) активно включаються в процес творення слів. У неологізмах іншомовні префікси уживаніші, аніж питомі. Чому? Випишіть з газет і журналів, інтернет-видань приклади речень зі словами, що мають префікси *анти-, -, екс-, супер-, пост-, недо-, не-, зверх-, поза-, над-, не-, перед-, за-, з-*.

Зразок: Однак уже ввечері цю скромну, на думку західних антиглобалістів, забаву... центральні телеканали оголосили масовими заворушеннями (Політика і культура, 18-24.01.2003, с. 15).

Префікс *без-* (російська паралель *без-* (*бес-*)) - дуже давній у нашій мові і надзвичайно продуктивний. Багато слів з цим префіксом є точними відповідниками російських, тож перекладачам клопоту не завдають. Особливо це стосується слів іншомовного походження: *безаварійний, безатомний, безапеляційний, безідейний, безініціативний* тощо. Але є такі слова, до яких треба бути значно пильнішими.

◊.Перекладіть подані слова. Скористайтесь при потребі словниками

Безбоязненный, безбрачный, безвестный, безвкусица, безвредный, безвылазный, беззлобный, безмерный.

До вашої уваги!

Пояснення цих та інших слів ви можете знайти також і у книзі «А українською кажуть так...» (Одеса, 2008). Автори – В.Островський, Г.Островська. Подаємо уривок з книги:

Ще одна типова неправильність у сучасному слововжитку - *безкоштовний*. Пишуть: "Виділено кілька безкоштовних путівок для літнього відпочинку дітей". Або: "В їдальні № 10 організовано безкоштовні обіди для пенсіонерів".

Щоб зрозуміти неправильність, розгляньмо антитезу "коштовна річ - безкоштовна річ". "Коштовна річ" - це (кожному зрозуміло) річ, яка має свою ціну. "Безкоштовна річ" - це (знов таки кожному зрозуміло) річ, яка жодної ціни не має.

Тепер спитаймо себе: дітям виділено путівки, які жодної ціни не мають? Неправда. Путівки ціну мають, але батьки, що посилають дітей на літній відпочинок, за них не платять. Отже, путівки безплатні. Так їх і треба називати.

◊. Найбільш продуктивним при творенні неологізмів-прикметників лінгвісти вважають *префіксально-суфіксальний спосіб* словотвору . Регулярно використовуються такі морфеми: *анти- ... -н-, -ов-, -івськ-;* *без- ... -н-;* *між- ... -н-, -івськ-;* *перед- ... -н-;* *під- ... -н-;* *поза- ... -н- (-ичн-);* *пост- ... -ськ-, -ницьк-, -ов-.* Утворіть слова на основі таких пар.

◊. Поміркуйте над наведеними словами. У їх складі є префікси. Чи можна вважати, що ці слова утворилися префіксальним способом?

Викуп, викрут, виплеск, вимір, з'їзд, відклик, відкол, відкуп, від'їзд, відплив, засланець, засідання, начитаність, нашивка.

При безсуфіксальному способі шляхом усічення частини твірної основи від прикметників, дієприкметників, дієслів утворюються тільки іменники (*блакитний* → *блакить*, *зарослий* → *зарослі*; *ходить* → *хід*, *вибирати* → *вибори*). Це відбувається як без фонетичних змін (*бігати* → *біг*, *насіпати* → *насіп*), так і з фонетичними змінами, які полягають здебільшого в чергуванні голосних або приголосних (*вивозити* → *вивіз*, *зав'язати* → *зав'язь*). Допоміжним засобом безсуфіксного творення іменників може виступати також перенесення наголосу: *заклика́ти* → *за́клик*.

◊. Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну думку автора. Які метафоричні і метонімічні образи створює письменник? З якою метою? Чи є у вірші слова, утворені безсуфіксним способом? Яке їх смислове і стилістичне навантаження? Поясніть уживання тире в реченнях.

...Я тут родивсь. І просто жив.
І горе знав. І щастя пив.
І в сизу паморозь ожин
За перший полудень ступив.
І так же просто, слід у слід,
За предком звіривши ходу,
Як мій безсмертний, чесний рід,
Свої натруджені складу.
Скажу лиш: де б ти не ходив,
Та – хай засвідчує перо!–
Що не знайти дивніше з див,
Як Україна і Дніпро (Б.Олійник).

◊Визначте, яким шляхом утворилися подані похідні слова.

Збоку, листуватися, добудитися, звітуватися, знизу, любуватися, вгорі, вдуматися, золотавитися; осмілитися, усамітнитися, спереду колоситися, загулятися, скупитися, спізнитися, по-нашому, женихатися, родичатися, солідаризуватися, виспатися, приземлитися, розпогодитися.

При постфіксації (**постфіксальному** способі словотворення) формантом є постфікс (-ся, -сь, -будь, -небудь, -то), що приєднується до цілого слова. Постфікси, змінюючи лексичне значення похідного слова, не змінюють його частиномовну належність, наприклад: *знати* (дієсл.) → *знати-ся* (дієсл.); *де* (присл.) → *де-сь* (присл.), *де-небудь* (присл.). Цей спосіб функціонує у сфері дієслова, рідше – займенника, прислівника.

◊Прочитайте текст. Визначте його стильову приналежність, основну думку автора. Правопис яких слова викликає у вас здивування? Чому автор вживає такі слова? Що вам відомо про автора цього тексту? Поміркуйте, як утворилися підкреслені слова? Яке їх смислове навантаження?

Державність української мови покликала до життя цілу низку лексикографічних праць. Укладання лексикографічних словників – це словотворчість: попередні політичні режими робили все, щоб українська мова не мала практичного вжитку в техніці, медицині, діловому світі, фінансах, природничих науках. Ця політика призвела до того, що українську наукову та спеціальну термінологію належно і якісно не розроблено. А це значить, що сучасні автори термінологічних праць мусять великою мірою вдаватися до словотворчості.

Якщо деяку термінологію можна запозичити з «допогромних» (до 1933 р. і «донецького» (до 1991 р.) видань, то тисячі термінів, що виникли за кілька останніх років потребують свого втілення в українську мовну плоть.

Лексикографічні праці – словники – містять тисячі слів. І в такому «натовпі» серед «новоспечених» термінів трапляються і словесні шедеври. І словесні покручі.

Наше завдання – знайти шляхи й засоби, щоб покручів було якнайменше, а шедеврів якнайбільше (С.Караванський).

Словоскладання - це поєднання кількох слів в одному складному слові. Утворюються на основі словосполучень прикладкового типу і виражають одне поняття. Наприклад: *салон-перукарня, далеко-далеко, лікар-онколог, фільм-опера.*

У межах цього способу словотвору на сьогодні помітно активізувалися іншомовні елементи кореневого походження: *авіа-, арт-, біо-, гео-, енерго-, кіно-, макро-, міні-, парто-, психо-, теле-, термо-, транс-, -крат, -кратія, -фобія, -фоб*. Серед них є такі, що набули статусу пре- або постпозитивної частини складних слів протягом останніх років: *веб-, відео-, еко-, євро-, нарко-, -шоу, -мен*. Власне українські основи: *багато-, взаємо-, державо-, україно-* беруть участь у творенні нових композитів із нижчою частотністю. У новотворах-прикметниках складання найчастіше супроводжується суфіксацією.

◇. Розподіліть аббревіатури за словотвірними типами. Чи можна перевірити ці слова за морфемним словником? Яке призначення морфемного словника? Підготуйте повідомлення про одне із слів з морфемного словника

Вуз, ВАК, дот, рагс, АПН України, США, начдив, ООН, завуч, універмаг, агітпункт, стінгазета, зарплата, райвно, військкомат, ХДУ.

◇. Новотворами останніх років можна вважати такі слова, як *євробанк, євробанкноти, євровалюта, євровізи, євროзона, євроімідж, євроінтеграція, євроклас, євроколія, єврократи, єврокубок, європарламент, європоцентризм, європростір, євросоюз, євротунель, євроуніверситет, євроодяг, єврокухня, євродискоотека*. У цю тематичну групу природно вписується неологізм *євро* як назва грошової одиниці.

Однак в окремих утвореннях не відчувається логіки. Про які слова в цьому випадку йдеться?

◇. Тенденція до економії засобів мовного вираження - значний стимул до появи поданих нижче слів. У яких функціональних стилях української мови вони вживаються? Що означають?

страхагент; політтехнолог, турагент, арт-дилер, автодилер; офіс-менеджер, креатив-менеджер, топ-менеджер, бренд-менеджер.

Складіть із цими словами речення, увівши також і такі сполуки: *наше майбутнє, майбутній рік, учений, учений чоловік, прибулі з інших країн, сходяв вздовж і впоперек, кінець місяця, кінець села, приїхав на вихідні, сидяча робота, цілий світ, певна мелодія, прибіг стрілою, народу – сила*.

Морфолого-синтаксичний спосіб має кілька різновидів:

- 1) **субстантиваци́я** – явище переходу слів з різних частин мови в іменники: *майбутнє, чайна, бобові, вихідні;*

- 2) **ад'ективація** – перехід у прикметники: *учений, освічена* людина, *сидяча* робота;
- 3) **прономіналізація** – вживання в ролі займенників: *цілий* світ (у зн. весь), *певна* мелодія (у зн. якась);
- 4) **адвербіалізація** – перехід у прислівники: *часом, стрілою, йти не поспішаючи*;
- 5) **нумералізація** – перехід у числівники: *тисяча, сила*;
- 6) **інтер'ективація** – перехід у вигуки: *Боже, горенько, Матінко моя* та інші різновиди.

“Цей спосіб називається морфолого-синтаксичним тому, що в процесі його реалізації новоутворене слово набуває нових морфологічних категорій і як таке виконує нові синтаксичні функції у реченні” (Іван Ковалик).

◊.Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну думку автора. Яка ваша думка стосовно українського радіомовлення? Які радіопередачі присвячуються питанням мовної культури? Що цікавого ви для себе почули в таких передачах?

Знайдіть слова, утворені неморфологічними способами словотвору? Яке їх смислове навантаження? Яким способом утворилося підкреслені слова? Виконайте морфемний і словотвірний аналіз виділених слів.

Громадське мовлення має відповідати інтересам всієї, у нашому випадку – української, громади. Ми працюємо в Європейській мовній спільці і бачимо, скільки здійснюється різноманітних заходів щодо обміну програмами, європейськими цінностями. І цей програмний продукт, передусім, має саме національно-ідентичні особливості. Це наше майбутнє.

Змістовне наповнення українського ефіру – одна з дуже серйозних загроз для нашого соціуму. Що я маю на увазі, говорячи про змістовне наповнення? Насамперед – духовність, за духовністю – ідеологія, за ідеологією – світогляд, за світоглядом – патріотизм, за патріотизмом – розуміння інтересів своєї держави. Хто б тут не жив – українці, татари чи росіяни, – але всі ми маємо любити цю землю, цей край, його історію. Це зрозумілі речі, які не вимагають жодних дискусій.

Не можу тут не назвати бодай кілька наших знакових передач: «Відверто і вголос!», «Тиждень», циклові програми під загальною назвою «Радіородина», історико-драматичний радіосеріал "Пам'ятаймо!", радіожурнал "Слово", передачі "Золоті ворота", "Українські скрижалі", "Сторінки класики" тощо. **Українське** радіо здійснює найрізноманітніші

акції – мистецькі, просвітницькі. Серед них – Загальноукраїнський **радіодиктант** національної єдності, спрямований саме на молодь. У ньому щороку беруть участь тисячі слухачів. Радіодиктант відбувся вже ввосьме, і ми сподіваємося, що рано чи пізно він по-справжньому об'єднає українську націю довкола того, що робить націю нацією, – довкола державної мови. Сподіваємося, що наш радіодиктант писатимуть усі державні діячі на чолі з президентом України і прем'єр-міністром, як це щороку відбувається в тій же Польщі (В.Набруско).

Увага! Не варто плутати словотворчий аналіз з морфемним. Ці два види аналізу переслідують різну мету, тому їх треба чітко розмежовувати.

Спосіб словотвору встановлюється на основі визначення того, як утворене похідне слово. Напр.: якщо слово утворене за допомогою словотвірного суфікса **зелений** → **зеленіти**, то спосіб творення дієслова **зеленіти** визначається як суфіксальний; якщо слово утворене поєднанням двох основ за допомогою інтерфікса (**природничий** і **географічний** → **природничо-географічний**), то визначається спосіб творення основокладання з інтерфіксацією.

Лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники, серед них: терміни: *лопатка*; найменування нових предметів, понять: *супутник*; власні назви (закладів, установ, періодичних видань, дитсадків, цукерок тощо): *“Киянка”* (назва швейної фабрики), *“Дзвін”* (журнал).

◇. Поміркуйте, яким способом утворилися прізвища

Панібудьласка, Нетудивітер, Затулівітер, Вернигора, Нагнибіда, Перебийніс, Убийвовк, Нетудихата, Держиморда.

◇. Знайдіть слово, утворене лексико-синтаксичним способом

Безмежний, вищезазначений, птахоферма, китолов, восьмиструнний.

Лексико-синтаксичний спосіб, або зрощення, – це спосіб творення нових слів шляхом зрощення двох або більшої кількості слів одного словосполучення: *добраніч* → *добраніч*, *не чуй вітер* → *Нечуйвітер* (прізвище).

До речі, слово *спасибі* походить від давніх слів *спаси* і *бог*. Слово "добрий" походить від індоєвропейського слова "dhabh" – "форма, посуд, річ, знаряддя, інструмент". З цього семантичного комплексу кореня *доб-*, розширеного суфіксами *-р(о)*, впливає значення спільнослов'янського

іменника "добро" - "майно", "щастя" і прикметника "добрий" - "заможний, знатний, родовитий". Тобто маємо цілковите злиття афіксальної морфеми з кореневою. Мова йде про опрощення.

Учені-мовознавці констатують, що у процесі історичного розвитку мови морфологічна будова слова могла змінюватися, чим зумовлені такі явища, як *опрощення, перерозклад, ускладнення*. Основними причинами називають зникнення з мови споріднених непохідних слів, фонетичні зміни у структурі слова, зміни у семантиці слів непохідних і похідних.

Опрощення (спрощення) - це зміна у морфемній структурі слова, внаслідок якої у процесі розвитку мови похідна основа, що мала у своєму складі афікси, перетворюється на непохідну, кореневу. Наприклад: *жир - жи+р, дар - да+р, подушка* (від по- + душ (<дух "дути") + -к-а, отже, подушка буквально — "надута"), *завтра* (від за- + утра +а).

Перерозклад – це така зміна в морфемній структурі слова, внаслідок якої звуковий елемент однієї морфеми переходить до сусідньої морфеми і у складі похідного слова змінюються межі між твірною основою і словотворчим афіксом: праслов. *рука-мъ, рука-ми, рука-хъ* (у сучасній мові звук **а** став усвідомлюватись як закінчення); *не-доварений* і *недо-варений, з-невіра* і *зне-віра*.

Первісна основа *годувальн-ик* була прикметникового походження, межі афікса помінялися, коли основа стала дієслівною *годува-льник*.

Суфікси *-ільник, -ність, -енець, -івець, -лець* сформувалися внаслідок перерозкладу: *попільник, готовність, біженець, жилець*; між префіксом і основою: При перерозкладі основа залишається подільною, але ускладнюються афікси.

Ускладнення – це перетворення колись непохідної основи, що не членувалась на морфеми, у похідну. Це явище здебільшого спостерігається у словах запозичених, які за аналогією до слів рідної мови починають членуватися на морфеми: *хімії-а* (з грецького хемейа) під впливом споріднених слів членується *хім-ій-а, хім-ік, хім-ізація*.

Неподільна основа слова *електрик-а* після появи слів *електрифікація, електроносії* та інших стала поділятися на *електр-ик-а*.

Кожен із цих процесів відіграє важливу роль у розвитку словотвірної системи української мови: завдяки опрощенню в українській мові з'являються нові кореневі морфеми і зникають непродуктивні афікси; перерозподіл зумовлює формування похідних афіксів і твірних основ нової структури; ускладнення сприяє засвоєнню українською мовою іншомовних морфемних ресурсів.

◇.Прокоментуйте діалог дідуса й онучки. Який виховний прийом використав дідусь? Знайдіть слова, в яких зафіксовані історичні зміни в морфемному складі слова

Маленькій Іринці треба рано-рано вставати, до школи йти – а не хочеться, ой як не хочеться!

Увечері запитує Іринка у дідуся:

- Дідусю, чого вранці вставати не хочеться? Навчіть мене, дідусю, спати так, щоб хотілося вставати і до школи йти...

- Це подушка у тебе ледача, - відповідає дідусь.

- А що ж їй зробити, щоб ледачою не балу?

- Знаю я секрет, - пошепки сказав дідусь. – Ось якраз тоді, коли вставати не хочеться, візьми подушку, винеси на свіже повітря і добре вибий її кулачками – вона і не буде ледачою.

- Справді? – зраділа Іринка. – Я так і зроблю завтра.

Ще ні світ ні зоря, а до школи треба збиратися. Не хочеться вставати Іринці, та треба ж нарешті подушку провчити, лінощі з неї вибити. Схопилася Іринка швиденько, одяглась, взяла подушку, винесла у двір, поклала на лавку – і кулачками її, кулачками. Повернулася у хату, поклала подушку на ліжко і посміхається.

Кішка на порозі нявкає, за вікном завірюха, а дідусь у вуси посміхається...(В.Сухомлинський)

Рефлексія і самоперевірка

Яке з наведених слів поділене на морфемі неправильно: *пере-стрибува-ти, со-вість, перед-ов-ич-к-а, за-гроз-а?*

В якому із слів суфікс *-ин-* не має значення одиничності: *цибулина, картоплина, хатина, жарина.*

В якому з наведених слів спосіб словотворення визначено неправильно: *щоденик* – префіксально-суфіксальний; *передплатник* – суфіксальний; *винахідник* – суфіксальний; *заклад* – нульова суфіксація.

Тема для розмови

Які освітянські газети ви читаєте? Чи знайомі ви з газетою «Освіта»? У цьому тижневику завжди можна знайти корисну інформацію для вчителя і філолога. Відомий українознавець Петро Кононенко написав статтю, присвячену головному редактору щотижневика «Освіта» Ользі Степанівні Коноваленко. Ознайомтеся з уривком статті. Якою ви уявляєте головну героїню? Іван Вихованець пише про те, що «вічним двигуном у мові є словотвір». А яким має бути сучасний редактор, журналіст, учитель, філолог? Це теж двигун, рушій? Підтвердьте або спростуйте думку, виконавши огляд кількох газет «Освіта».

Кожна людина – окремий світ. Але світи є різні: маленькі й великі; романтично-високі й приземлено-низькі; осяяні величчю і красою й блякло-похмурі; сповнені людського тепла і холодні байдужістю...

Аналогічно і з людьми: вони є джерелами радості, мудрості, любові, а є свідченнями, що ніщо на землі не є вічним. Як і громади людей: є рушії історії, а є, за словами Т.Шевченка, "капуста головата..."

Коли зустрінетеся з Ольгою Коноваленко, одразу відчуєте: людина – це такий світ вічності й добра, бо вона – справжня! – безмежна глибиною почуттів, мірою всезагального інтересу, системного мислення і – осяйної любові. Несподіваної, як на наш "ринковий" час, любові: до цього суперечливого світу, до людей, до праці, до високого мистецтва й незмірне важких, рутинних умов реалізації обов'язків, до колег і дітей. До перемог над обставинами і над собою. І особливо до України...

Завдання додому

Напишіть твір-роздум «Мусимо бути європейцями на ґрунті українському». У роботі використайте слова, утворені шляхом різних способів словотвору.

Тема 19. Етимологія як учення про походження слів

Ми увіходимо в світ слова,
Себе шукаєм в древній праоснові.
І дума предків постає жива,
І воля їх вчувається у слові.
О. Довгий

Комунікативна розминка

Загальновідомо: без мовного зв'язку з рідним народом не може бути повноцінного національно-духовного життя і вираження особистості. Підтвердженням цього є назва нашої мови. Лексема походить від давньоруських слів "молвь", "молвити", що означають "освітитися", "стати духовно чистими". Воістину, коли "я молюся чужою мовою, то вуста мої моляться, а серце спить" (Св. Павло). Такі видатні вчені, як Вільгельм фон Гумбольдт, Олександр Потебня, Мартін Хайдеггер, Едвард Сепір були переконані, що кожна мова несе в собі своєрідну картину світу. Чому так?

Як наша мова поєднує нас із далекими предками і дозволяє зберігати свою особливість, інакшість у глобалізованому світі? А як ставитися до двомовності? Чи може двомовність призвести до роздвоєння особистості?

Ось як відповідає на ці питання Кирило Стеценко, музикант, композитор і громадський діяч: «Мова — це не лише засіб комунікації, а й

своєрідна операційна система такого великого комп'ютера, яким є суспільство. Так, комп'ютер може працювати на базі «Віндовз» чи «Лінукс», але одночасно включити обидві системи не вийде. Суспільство або людина використовує мову як базову оперативну систему, на основі якої працюють усі інші програми. І якщо ця базова система недорозвинена чи конфліктує з іншою операційною системою, то обов'язково виникають певні помилки, які ведуть до застою, замкнених кіл і до того, що люди, які входять до інших базових систем, де не існує подібних проблем, конкурентно виграють».

Яка ваша думка? Обговоріть ці питання в класі.

На сайтах Інтернету знайдіть інформацію про названих вище мовознавців та їх праці. Підготуйте короткі словникові статті до вашого словника «Мовознавство в іменах».

◇ **«У надрах лексики потужною пружиною стиснутий досвід наших пращурів – їхні уявлення, погляди, думки, переживання, відчуття прекрасного» (Пилип Селігей). Доведіть цю думку, прочитавши текст.**

Який стиль і тип мовлення представляє цей текст? Знайдіть на сайтах Інтернету інформацію про українського мовознавця І.Огієнка, якою можна доповнити цей текст.

Охарактеризуйте семантичне навантаження слова "рід" у наведеному уривку. Створіть словотвірний ланцюжок до слова «рід». Встановіть твірні основи та словотворчі чи формотворчі афікси у підкреслених словах. Назвіть спосіб творення виділених слів.

Виконайте синтаксичний аналіз першого речення.

Давньоруське слово *родъ* завжди функціонувало з низкою значень, серед яких і такі: "сукупність поколінь", "сім'я", "велика патріархальна сім'я". **Багатозначність** цього іменника стала основою для утворення з допомогою префікса у- і **загальнослов'янського** слова *urod* - "народжений не в рід" («той, хто чимось відрізняється від інших в роду»). Звідси в одних мовах - позитивна (пор. укр. врода - краса, пол. *uroda* краса, чес. *urod* - урожай), в інших - нейтральна або навіть негативна семантика (пор.: в укр. врода - краса, рос. *урода* - людина з фізичними вадами).

Згідно із **тлумаченням** Івана Огієнка, Рід - це Бог долі, талан, суд-присуд (згадаймо приказку: "Так йому на роду написано"), а Рожаниці - це богині людської Долі, феї, що з'являються при народженні дітей. Свято Рожаниці відзначали крупичним хлібом, сиром та добровонним вином" на день Богородиці 8-го вересня.

Із словом *рід* пов'язані слова брат і "друг" (*drugъ). В основі слова "друг" давньоруський корінь *деръ*, що означає "міцний". Етимологічно **спорідненими** і слова "зрастуйте", "дружина", "державна": в цих словах

виділяється корінь дер-, "дерево". Отже, коли ми говоримо: "Здрастуйте", то бажаємо людині бути "гарним деревом", тобто здоровим.

Історія слів – це коріння мови, історія народу, його зв'язків з іншими мовами і національними культурами. Вивчає походження та історію слів *етимологія*.

Цей термін багатозначний. Енциклопедія «Українська мова» визначає зміст етимології так:

Етимоло́гія (від грец. *ἔτιμον* «істина», *λόγος* «слово, вчення») — 1) розділ мовознавства, що вивчає походження й минулі етапи розвитку слів та морфем певної мови або груп мов; 2) пояснення походження якогось слова за допомогою зіставлення його зі спорідненими словами тієї самої або іншої мови.

Вивчення лексикології, фразеології, словотвору, морфології неможливе без використання відомостей з етимології. Одержані в результаті етимологічних досліджень висновки про значення слів на давніх етапах мовного розвитку дають конкретні уявлення про соціально-економічне життя і мислення носіїв мови в доісторичні часи.

Основною одиницею етимології є **етимон**, що розглядається лінгвістами як початкове слово, початкова основа чи морфема (найчастіше корінь).

Проаналізувати походження певного слова (похідного слова) – означає виявити інше слово, від якого воно утворилося (твірне слово). Коли на базі твірного слова утворюється похідне, то на основі одного лексичного значення виникає інше, то на основі одного лексичного значення виникає інше, нове.

Наприклад, слово **щастя** походить від праслов'янського слова **sъčkstьje* "гарна частина, гарна доля". Порівняємо в різних мовах: лат. *fzlocites* "щастя" ← лат. *fzlos* "успішний, багатий, плодючий"; рос. ликовать "радіти" ← *ликъ* "співи, танці, свято" – на святі люди радіють; франц. *embarras* "збентеження" ← *embarras* "перепона" – несподівана перепона викликає розгубленість; нім. *gefallen* "подобатися" ← *fallen* "падати, випадати" – мотивація пояснюється ситуацією вдалого випадіння жереба або гральної кості.

◇ Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну думку автора. Що вам відомо про історію назви нашої держави?

Яких значень словам надають афікси у підкреслених словах? Чи є в тексті слова, утворені безсуфіксним способом? Яке їх смислове і

стилістичне навантаження? Випишіть з тексту споріднені слова, поясніть їх значення. Поясніть уживання тире в реченнях.

Назва нашої країни УКРАЇНА з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 р., сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила».

Походження назви *Україна* здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у(=біля) краю*, тобто «погранична територія», інші - з іменниками *край*, *країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви — «шматок землі, украйний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край*, *країна*, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив український учений В. Складенко, процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (**krajь*) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами — річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення — «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-іна* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + ina*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украй* (**ukrajь*), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украй* за допомогою того самого суфікса *-ін-а* виникло слово *україна* (**ukraina*) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI-VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен

переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім — «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім — «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатському списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством (Г.Півторак).

Півторак Григорій Петрович - доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН **України**, автор праць з проблем походження слов'ян, виникнення писемності у східних слов'ян, історії і діалектології східнослов'янської мов, зокрема книги «Українці: звідки ми і наша мова» (1993), «Міфи і правда про трьох братів зі спільної колиски (про походження українців, росіян та білорусів)» (1998). Співавтор «Етимологічного словника української мови» (т. 1 — 3, 1982 — 1989).

◇ Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, основну ідею. Що вам відомо про історію своєї родини? Чи відомо вам, що означають назви спорідненості: батько, мати, дочка, брат, сестра, бабуся.

Поміркуйте, чи наявні в тексті словотвірні ланцюжки, словотвірні типи? Випишіть з тексту присвійні прикметники, з'ясуйте їх спосіб утворення. Вставте пропущені орфограми, поясніть їх уживання. Виконайте фонетичний аналіз слова «життєву».

За наведеним зразком підготуйте довідковий матеріал (за словниками) для лінгвістичної вікторини «Моя сім'я», в якій розглядатиметься походження і значення назв спорідненості.

Загадкова етимологія слова *дід* і *баба*. Так, ще в єгипетській міфології морфема ба- виступає одним із ел...ментів, що складають людс...ку сутніст..., її душу, життєву силу, яка продовжує існувати й після смерті людини. Морфема Ді в к...тайс...кому, древн...оіндійському пис...мі означала "першопредок", "повелитель". Уже в XVI – XVIII ст. слова набули різнопланових семантичних відтінків.

До слова "баба" у словнику української мови пропонуються такі значення: мати батька або матері; стара за віком жінка, взагалі жінка; зн...важливо: слабкий н...рішучий чоловік; жінка, що приймає пологи; баба-ворожка, зла чарівниця; важка підвісна довбня; рід печива з пшеничного борошна; сорт груш і слив.

У художніх творах знаходимо спіл...нокор...неві слова від слова "баба": бабкуватий - зморшкуватий, бабити - бути повитухою, бабитися - виявляти н...рішучість..., бабляк - ледащо, бабинець - місце в церкві, де стоять... жінки, розбабка - ворожка, бабизна, бабівщина - спадщина по бабі, бабниця - посудина, в якій випікається хліб, бабіти - ставати схожим на бабу.

Слово "дід" має різні значення, а саме: бат...ків або мат...рин батько; чоловік похилого віку; заст. убогий чоловік; старець, сторож на баштані, у садку; у переносному значенні - тінь; у множині - люди минулих поколінь. Від поданої лексеми утворилися різноманітні похідні слова. Ос... окремі з них: дідовід - "поводир у незрячих", дідик - "мітелка з соломи, трави", ведмедик, дідовник - "осот, лопух", дідо - "детал... ткац...кого верстата", дідизна, дідичність дідівщина - "спадщина від діда; давні дідівс...кі часи"; дідівство - "відчуття належного зв...язку з онуками"; дідовід - "поводир у незрячих"; дідько - "біс"; дідичанка - "дочка поміщика"; дідичня - "родовий маєток"; дідиччун - "син поміщика"; дідизний - "дуже старий".

Серед цих слів виділимо омонімічні. Словом "**діди**" називаються зв'язані по два качани кукурудзи, що підвішуються на стінах гуцул...с...ких хат, "будяк, осот, тирлич хрестовидний", "вид танцю", "їжа із пшона та борошна". Слово "**дідик**" означає "шкіряний гудзик", "незрячий чоловік", мітелка із соломи, трави", "ведмедик". Словом **дідинець** (це слово запозичене з пол...с...кої мови) називали "двір, місце в церкві, де стоять жебраки" і "місце наколо церкви, де поховані предки".

Досить таємничу історію мають слова *правнук* і *прадід*. Обидва мають префікс *пра-*. Він означає те ж саме, що й *перед*. Якщо ми говоримо *прадід*, це зрозуміло. Прадід - це дідів батько, отже, він передував дідові. Так само пояснюється і слово *прабаба*. Але звідки цей префікс узявся у слові *правнук*? Не може ж *правнук* з'явитися раніше внука. А от слово *пращур* нині означає якогось давнього предка, давнішого за *прадіда*, а з самого початку означало правнукового сина (О.Семенов).

◇ Підготуйте усний журнал «Мовне школознавство». Дослідіть походження слів, широко вживаних у шкільному житті (*школа, парта, зошит, директор, учитель, учень, урок*)

Найвідоміші посібники, в яких здійснюється короткий аналіз походження слів (їх внутрішньої форми), належать **Аллі Петрівні Коваль**: «Пригоди слова», «Крилате слово», «Спочатку було слово». Дослідниця у формі цікавих розповідей наводить етимологічні та генетичні довідки про окремі семантичні групи лексики (назви міст, сіл, сільськогосподарських і лікарських рослин, квітів і трав, їжі та напоїв, одягу, свійських і диких тварин, предметів шкільного вжитку тощо).

У науковий обіг термін *етимологія* ввели стоїки, представники грецької філософської школи (IV ст. до н.е. – II ст. н.е.). Давні дослідники стверджували, що “нема такого слова, для якого не можна було б вказати певного походження”.

◇ Починається Біблія такими рядками: "Спочатку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього" (Іоан, 1:15-31). Яке слово є повторюваним і пишеться з великої букви? Чому?

Повторюване в цьому крилатому вислові Слово походить з грецької мови, що означає "Логос", а це слово в свою чергу пов'язане з дієсловом «збираю». Учення про Логос належить грецькому філософу Геракліту (VI – V ст. до н.е.), який доводив, що Логос – це світовий закон, основа світу.

◇ Кожне слово важливо навчитися «бачити» – так стверджують етимологи. А отже, необхідно вміти здійснювати пошукову роботу, творчі шукання. З пошуком пов'язані слова *інтелект і логіка*. Що, на вашу думку, означають ці слова? Як тлумачать ці слова словники іншомовних слів? Як на це питання відповідає вчений?

Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Випишіть спільнокореневі слова, визначіть граматичну і твірну основи

Утворене це слово за допомогою префікса *inter, intel між-* від латинського слова *legere* «збирати». Отже, первісна мотивація слів *інтелект і логіка* – «шукати, відбирати (знання)».

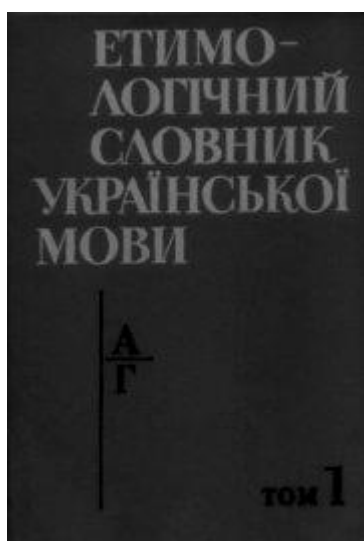
Лексикою з первісним значенням «дивитися, бачити, сприймати зором» мотивована ціла низка слів, яка характеризує інтелектуальну діяльність людини. Так, від дієслова *бачити* «сприймати зором»

утворилися *бачити* «розуміти, усвідомлювати», *убачати* «вважати», *передбачати* «припускати, прогнозувати майбутнє».

Первісну мотивацію «брати до рук» має і таке слово, як поняття «думка, що фіксує суттєві ознаки предметів і явищ». Дієслово, від якого утворився цей термін, у праслов'янській мові мало вигляд *ronimati і було утворене за допомогою префікса *ro від дієслова *imati «брати, ловити, хапати». Отже, поняття буквально означає «взяте, схоплене» (П.Селігей).

Історія певних слів та дані споріднених мов наводяться у спеціальних *етимологічних* словниках.

Етимологічний словник української мови у семи томах (Київ, 1982 -2006).

Словник подає етимологію і характеризує стан етимологічної розробки усіх зафіксованих у XIX–XX ст. слів української мови та її **діалектів** за винятком найрегулярніше утворюваних похідних форм, застарілих слів та вузькофахових термінів іншомовного походження.

◊ Укладіть словотвірні ланцюжки слів *думати, мислити, гадати*. З різних лінгвістичних словників (тлумачного, етимологічного та ін.) випишіть словникові статті

до цих слів.

Цікаво знати

Етимологія слів *думати, мислити* залишається до кінця не з'ясованою. Слово *гадати* найімовірніше пов'язане з *год* («рік») та *годити* («вгодити»), а також зі спільнокореневими словами в індоєвропейських мовах зі значенням «думати, припускати, знаходити».

◊ Здавна відомо про магічний вплив слова на працю, поведінку, життя. Випишіть з творів Тараса Шевченка фразеологічні звороти, де стрижневим виступають Слово і Думка. З'ясуйте значення цих слів. Поміркуйте, які функції виконує слово

◊ Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Як Олександр Потебня показує слово?

Якого значення набувають у тексті слова *мова і думка*? Як це можна пояснити на заголовках до художніх текстів «Заповіт» Т.Шевченка, «Каменяр» І.Франка?

Мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її... вона відображає не світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його складає.... У слові ми розрізняємо зовнішню форму, цебто виразний звук, зміст, який об'єктивується за допомогою звука, і внутрішню форму, або найближчу етимологію значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст... Внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості; вона вказує, як уявляється людині її власна думка. Цим тільки можна пояснити, чому в одній і тій же мові може бути багато слів для означення одного і того ж предмета і, навпаки, одне слово, цілком відповідно вимогам мови, може означати різні предмети...

Слово однаково належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певне значення для мовця, а тому, що воно здатне мати значення взагалі. Тільки внаслідок того, що зміст слова здатний зростати, слово може бути засобом розуміти іншого (О.Потебня).

◇ Випишіть з тексту назви населених пунктів у називному відмінку. Утворіть від поданих слів назви осіб за територіальною ознакою

Олекса́ндр Опа́нович Потебня́ (1835-1891) — український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької академії наук.

Автор праць із загального мовознавства, фонетики, наголосу, граматики, семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язок мови і мислення («Думка і мова» (1862), «Із записок з теорії словесності» (1905) та ін.

Народився на хуторі Манів, поблизу села Гаврилівки, тепер Гришиного Роменського району Сумської області. Закінчив 1856 р. Харківський університет. У селі Гришиному відкрито музей І. Потебні, встановлено пам'ятник відомому лінгвісту.

◇ Прочитайте текст. Визначіть його стильову належність, вкажіть на ознаки такого стилю мовлення. Що для вас означає термін «територія проживання»? Як розуміють це автори текстів?

Випишіть з текстів назви населених пунктів. Утворіть від поданих слів назви осіб за територіальною ознакою. Знайдіть у текстах назви осіб за територіальною ознакою, охарактеризуйте спосіб їх творення

1. Територія проживання є одним із визначальних факторів життя етносу. Єдність території забезпечує історичну тривкість етносу, його національну приналежність, політичну й економічну цілісність, сприяє творенню нації, її розвиткові й оформленню в державу, етнічно уніфікує населення. Територія є фундаментом національної, економічної, політичної єдності народу. А побутування на спільній території породжує спільність свідомості, почуттів і прагнень, спільність долі.

Якщо нація не закорінена в рідній землі або коли вона втратила почуття цієї закоріненості, то вона не зможе довго цвісти і плодоносити на ній. Чи не тому так шанобливо ставляться до своїх селян у країні XXI століття – Японії? І з тієї ж, мабуть, причини у цивілізованих країнах так цінують свої "малі батьківщини" – якийсь там Тіроль, Саксонію, Ломбардію чи Кастилію з їхніми діалектами, звичаями, традиціями і т. д. (Я. Радевич-Винницький).

2. Ми, навіть не знаючи мови іноземця, звично визначаємо за її звучанням, з якої він країни: Польщі чи Румунії, Італії чи Грузії, Болгарії чи Японії. Складніше з мовами світовими або такими, що є національними у двох-трьох країнах. Ми ще можемо за вимовою відрізнити американця від британця, проте канадця з австралійцем сплутаємо напевне. Проте всередині мовного ареалу (англійського, французького, іспанського, німецького, португальського, арабського) його представники прекрасно ідентифікують одне одного за територіальним варіантом мови чи за діалектом, тобто визначають не лише громадянство, а й належність до місцевості. Ми в Україні можемо (а якби школа прищеплювала цю корисну навичку, то могли б краще) відрізнити полтавчанина від подоляка і поліщука від галичанина, а проте на державному рівні, як свідчить російськомовність деяких наших послів та мандрівних нардепів, - хай закордон і не вловлює їхнього українського акценту, - ще не усвідомили сповна, що опіка своєю мовою є складником міжнародного авторитету і що знання української мови є ознакою українського громадянства (В. Білецький, В. Радчук).

Катойконім (від грецької *katajkos* — житель і *nim* — назва) — це назва мешканців певної місцевості.

Наприклад: *Київ* — *киянин*, *Одеса* — *одесит*.

Назви осіб за національною і територіальною ознаками утворюються від іменникових основ – топонімів. Найбільш уживані суфікси в цих словотвірних типах для назв чоловічого роду:

-*ець*: *житомирець*; *полтавець*, *тбілісець*, *новгородець*;

-*анин*, -*чанин*, -*ин*: *молдаванин*, *пражанин*, *росіянин*, *харків'янин*, *фінікіянин*, *полтавчанин*, *донеччанин*, *грузин*, *осетин*, *болгарин*;

-ич: *костромич, русич*;
-ак (-як): *словак, туляк, подоляк, сибіряк*;
-ит: *одесит*.

Назви осіб жіночої статі утворюються за допомогою суфікса *-к(а)*, який приєднується до повної чи усіченої основи або разом із вставним звуком (інтерфіксом), наприклад: *білорус — білоруска, поляк — полька, костромич — костромичка, грузин — грузинка, парижанин — парижанка*.

Множинні катойконіми утворюються за допомогою суфіксів: *-ц-і, -івц-і, -анц-і, -инц-і, -ан-и (-ян-и), -чан-и, івчан-и, -ивчан-и, -чанц-і, -щан-и, -ак-и, -чак-и, -ук-и, -чук-и, -ик-и, -ух-и, -іст-и, -ит-и, -ун-и, -енн-я, -ет-и, -ан-а, -ат-а, -чат-а, -ач-і*.

Наприклад: *симферопольці, ялтинці, сумчани, одесити, в'ятичі*

Найвищим рівнем активності у творенні похідних іменників із значенням назви особи за територіальною ознакою характеризується словотвірний тип із суфіксом **-ець**. Цей формант поєднується з основами іменників, що є насамперед назвами населених пунктів, а також держав та континентів, напр.: *симферополець, ялтинець, херсонець, кіровоградець, дніпропетровець, миргородець, обухівець, баранівець, канадець, американець*.

У багатьох іменниках він зайняв позиції колись активного суфікса **-анин**, пор.: застарілі форми в множині: *карфагеняни, ахеяни, македоняни і карфагенці, ахейці, македонці*, однак повністю не витіснив його з ужитку.

Суфікс **-ець** приєднується до компонентів **-город/-град, -піль/-поль** напр.: *Миргород — миргородець, Севастополь — севастополець, Симферополь — симферополець, Красноград — красноградець, Бориспіль — борисполець, Ямпіль — ямполець, Тернопіль — тернополець, Каргополь — каргополець, Крижополь — крижополець, Катеринопіль — катеринополець*.

Чимало найменувань із суфіксом **-ець** на позначення осіб за територіальною ознакою здавна виконували функцію прізвищ, напр.: *Білоцерківець, Богуславець, Лебединець, Смілявець, Уманець, Фастівець, Чорноморець*.

Іменники із суфіксом **-чанин** вживаються іноді паралельно до іменників на **-ець**, пор.: *полтавець — полтавчанин, черкасець — черкащанин, луганець — луганчанин, деканець — диканчанин, обуховець — обухівчанин, дніпропетровець — дніпропетровчанин*.

Вибір одного із цих словотворчих суфіксів (**-ець, -анин**), залежить від фонемного кінця твірної основи. Якщо вона закінчується суфіксами **-иц, -ець, -ськ-/-цьк-**, то назва жителя утворюється за допомогою суфікса **-анин**, напр.: *Вінниця — вінничанин, Хомутець — хомутчанин, Свердловськ — свердловчанин, Мінськ — мінчанин, Луцьк — лучанин*.

Кінцевий суфікс **-івк-** іменника передбачає вживання в назвах жителів суфікса **-ець**, напр.: *Ковалівка — ковалівець, Степанівка — степанівець, Іванівка — іванівець, Романівка — романівець, Баранівка — баранівець, Павлівка — павлівець, Калинівка — калінівець.*

Останнім часом словники й довідкові видання не подають паралельних назв жителів на **-чанин**. Їхнє активне вживання було зумовлене впливом російської мови.

Це не стосується тих іменників-назв жителів, для яких суфікс **-анин/-чанин** є єдиним словотворчим засобом, пор.: *Львів — львів'янин, Київ — киянин, Харків — харків'янин, Суми — сумчанин, Ромни — роменчанин* тощо.

Суфікс **-ин** втрачає свою продуктивність: *грузин, — грузинець.*

Суфікс **-ич** зберігся в основному тільки в складі історизмів, пор.: *дреговичі, кривичі, радимичі*

◇ Утворіть від власних імен назви осіб на позначення за територіальною ознакою. Вкажіть спосіб словотворення (чоловічого і жіночого роду). Складіть речення, використовуючи і власні назви, і іменники, які ви від них утворили. Укажіть спосіб словотворення

Львів, Київ, Харків, Полтава, Лубни, Житомир, Новгород.

Уявіть, що ви подорожуєте по Сумщині. Складіть свій маршрут подорожі, використовуючи назви населених пунктів «Сумщина – мій рідний дім». Від поданих власних назв утворіть назви жителів.

Ямпіль, Білопілля, Краснопілля, Суми, Конотоп, Лебедин.

◇ Підготуйте мовну радіопередачу «Людина і час» у формі інтерв'ю з відомим мовознавцем у галузі загального, романського і східного мовознавства, професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка Костянтином Миколайовичем Тищенко

Цим ученим створено єдиний у світі Лінгвістичний навчальний музей.

Дитинство моє пройшло у місті *Глухові* на Сіверщині (це північ Сумської області, до 1939 р. – частина Чернігівщини; у місті було близько 20 тис. мешканців, кілька церков, педагогічний інститут; науково-дослідний інститут коноплярства, низка підприємств місцевої промисловости). Згодом, внаслідок занять історією назв міст з'ясувалося, що мій *Глухів* – найсхідніший з-поміж 23 *Глухових*, відомих від Німеччини (*Glauchau, Glaucha*) й Чехії (*Hluchov*) до Польщі (15 назв *Głuchow* і *Gołuchow*) й України

(2 Глухови на Львівщині і ще 2 під Житомиром). Ця смуга схожих назв навчила мене: немає в нас „ексклюзивних прав” на „окремо взяті” частки цього спільного мовного добра, і тому пояснення кожної такої окремо взятої назви нібито від слов’янської основи **глух**- безпорадно помилкове.

Воно не відповідає на істотні питання по суті справи – чому міста й села з цими назвами розтяглись на карті горизонтальною смугою не північніше від 53° пн. широти: що – далі на північ „глушини” вже немає? Крім того, деякі з цих селищ дуже близькі одне від одного: знову, при чому ж тоді глушина?

Придивившись до назв з такими саме закінченнями (колись вельми поширений „формантний аналіз”), можна переконатися, що лише поодинокі з них „мають вигляд” слов’янських: *Горохів, Лопухів, Вовчухів, Чернихів*. І якийсь дивний у них сенс – що, хіба лише в тих селищах росте горох чи лопухи? Коли ж з довідника назв населених пунктів України [АТП] було вибрано всі наявні там топоніми на **-хів**, стала очевидною яскрава неслов’янська природа більшості їхніх основ. Так, на Львівщині й Франківщині – це *Бердохів, Бихів, Болехів, Волохів, Брахів, Вовчухів, Глухів (2), Дарахів, Духів, Келихів, Крехів, Лідихів, Лопухів, Малехів, Нежухів, Плехів, Полюхів (2), Радехів* Ль (і *Рахів* у Карпатах), *Ситихів, Сихів, Чернихів...* У Волинській області – це *Бахів, Бихів, Борохів, Велихів, Глухи* Вл (є і 2 Глухови Жт), *Горохів, Друхів, Залухів, Радехів* Вл (це ще одна, волинська назва, така ж, як і в Підкарпатті), *Серхів, Терехів, Черняхів...*

А східний ареал (23 назви на **-хів** плюс похідні на **-ш-**)? А то Чернігівщина і Сіверщина з потужним докиївським племінним центром у Сновеську-Седневі – це *Булахів, Глухів, Селихів, Требухів, Чернігів, Черняхівка, Кархівка*, плюс білоруські *Борхаў, Нахаў, Шыхаў...*

Далі на схід назв на **-хів** не видно, зате на захід, як бачимо – чимало схожих. І широтна витягнутість їх смуги у Лісостеповій Україні, і пов’язаність з колись кельтськими Галичиною і Волинню спонукали залучити до вивчення цих загадкових назв словники саме кельтських мов. І це був перший великий подив – і успіх задуму.

Рефлексія і самоперевірка

1. Що досліджує етимологія?
2. Хто такі етимологи? Що вам відомо про їхні праці?
3. Які афікси найбільш продуктивно працюють для утворення іменників на позначення назв жителів певного населеного пункту?
4. У чому своєрідність етимологічного словника?

Тема для розмови

В одному з інтерв'ю Борис Ілліч Олійник сказав: «У нас було дитинство, ми до чогось високого прагнули. Ми знали, що є те, котре не купується і не продається, - це батько, мати, баба, дід, Вітчизна. Цим не можна торгувати. Так нас учили. І я думаю, добре вчили. Що немає чисто расових таких уже богообраних, а всі перед Богом рівні. Отак ми вчилися, і так живемо». Яка ваша думка стосовно сказаного? Обговоріть цю проблему в класі.

Завдання додому

Підготуйте проект «Історія моєї мови в етимологічному корінні кожного слова», користуючись книгами Алли Петрівни Коваль «Пригоди слова», «Крилате слово», «Спочатку було слово» (на вибір).

Тема 20. Творення прикметників та іменників

Мова для мене — це справді одна з найбільших таємниць. Є мовби доповненням мого життя, якщо не самим життям.

Валерій Шевчук

Комунікативна розминка

Часто, коли приїжджаєте в село чи містечко, звідки родом ваші батьки, ви чуєте від старших людей: «А чи є ж то...Та то ж Миколине... Іванів син ... Клавчина донька... Приїхали в гості до бабуні? Велика вже. Помічник...» Теплішають очі в односельців і у ваших мам, тат.

А як реагуєте ви на такі слова? Як часто ви навідуєтеся до своїх бабусь і дідусів? Які спогади у вас про це перебування? Поділіться приємними відчуттями малої батьківщини з друзями.

◇ Прочитайте текст. Визначіть стиль мовлення, основну думку. Які цінності важливі для поетеси? Чи згодні ви з таким баченням? Знайдіть слова, що вживаються в переносному значенні, визначіть тип перенесення ознаки. Випишіть слова, утворені морфолого-синтаксичним способом. З'ясуйте спосіб творення підкреслених слів.

Дороги нас ведуть назад:
 У батьків дім, матусин сад.
 Буває пізно, аж занадто –
 Змарнілий двір, старенька хата.
 Я поглядом шукаю маму,
 А бачу яблуньку - ту саму...

Присвійні прикметники вживаються на позначення належності предмета людині і відповідають на питання чий? чия? чие? чий?: *мамина хустка*; рідко — тварині: *соловейків спів, ластівчине гніздо*.

Утворюються присвійні прикметники від іменників, що є назвами людей і тварин.

◊ Прокоментуйте таблицю 1

Таблиця 1

Утворення присвійних прикметників

Утворення прикметників від іменників	Спосіб творення	Приклади
Від іменників I відміни назв людей	за допомогою суфікса -ин , причому кінцеві приголосні твірної основи [г], [к], [х], чергуються з [ж], [ч], [ш];	<i>сестра - сестр-ин, баба - баб-ин, Ольга - Ольж-ин, тітка - тітч-ин, Солоха - Солош-ин.</i>
назв тварин	за допомогою суфікса -ін (на письмі -їн) за допомогою суфіксів -ин , -ін (на письмі -їн): суфіксів -ач шляхом зміни кінцевого приголосного твірної основи та додаванням закінчення -ий	<i>Лідія - Ліді-їн, Євдокія - Євдокі-їн.</i> <i>бджол-ин-ий, солов'-їн-ий;</i> <i>соб-ач-ий, кач-ач-ий, тел-яч-ий.</i>
Від іменників 2-ої відміни, що позначають загальні і власні назви	за допомогою суфікса -ів (-їв), який чергується з -ов , -ев (-єв)	<i>дядько - дядьк-ів, дядьк-ов-ого;</i> <i>Андрій - Андрі-їв, Андрі-єв-ого</i>

◊ Прокоментуйте утворення присвійних прикметників. Напишіть лист другові (подрузі), використовуючи подані присвійні прикметники

Надія — Надіїн, Зоя — Зоїн, Софія — Софіїн, Тарас — Тарасів, Тарасова, Василь — Василів, Василева; Мусій — Мусіїв, Мусієва; Михась — Михасів, Михасева.

◊ Утворіть присвійні прикметники (чоловічого та жіночого роду) від поданих іменників. Складіть діалог «У мене в гостях» з утвореними словами

Андрій, Юля, Мелашка, слюсар, дочка, Таня, Марійка, Марія, Євгенія, Євгеній, свекруха, Микола, Івасик, дідусь, донька, Палажка, Івга, листоноша, Настя, Тарас, Андрійко, Світланка, Анастасія, Ольга, Оля, Іванко, Іван, Соня, бабуся, Олександр, Олександра, Ярослав, мати, Олексій, Ілля, Сергій.

◊ Учень припустився помилки при утворенні присвійних прикметників. Перевірте подані слова

Миколів, Лесин, Лазарева, Софіїн, Лесів, Олександрин, Едмундів, індичий, доччин, Ївжин, Євгенів, свашин, Мелашчин, Світланчин, Петрів.

Ад'єктивації (переходу у прикметники) зазнають українські прізвища.

Наприклад: *Кулею черкнуло Чернишевого коня. Найвища група дерев стояла якраз навпроти Сагайдиного взводу (О.Гончар).*

◊ Поміркуйте, як утворені подані прізвища

Ковалів, Пономарів, Шевчишин, Щоголів, Іванишин, Павлишин, Ковалишин, Шевців, Кравців. Що вам відомо про окремі з них?

Корисно знати

Олексáндр Дани́лович Пономарів (1935 р.н.) — український мовознавець, перекладач, публіцист, громадський діяч. Доктор фіологічних наук, професор, завідувач кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка, академік АН Вищої школи України.

Автор наукових праць з історії, культури, стилістики української мови, зокрема підручників «Стилiстика сучасної української мови», «Культура слова: Мовностилістичні поради».

Прізвища називають живими свідками історії, тому їх вивчення є корисним не лише для етимології, лексикології, словотвору, а й для історії рідного краю.

Євген Гуцало писав: «Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища – чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Про ніякі – і мови ніякої: вони веселою усмішкою не скроплять уста, глузливим жартом не запалють очей. А тільки залетіло до вух кому незвичайне чи кумедне прізвище, як, дивись, розгадалися зморшки на обличчі, прокинулося серце, а розум погострішав умить, так і бродить, щоб спромогтися на дошкульний жарт, на перчистий кпин чи солоний дотеп. Тільки в нашому селі небувало багатий урожай на прізвища, які то хлібом, здається, пахнуть, то дьогтем і смолою від них відгонить за версту, а то квіткою – садовою чи луговою – дурманить ...».

◇ Підготуйте виставку художніх творів, автори яких розглядають прізвища

◇ Підготуйте повідомлення для учнів середньої школи «Про що розповідають прізвища», в якому головну увагу приділіть українським прізвищам, утворених способом ад'єктивації

Частина присвійних прикметників вживається тепер як географічні назви: Київ (місто Кия), Харків, Львів, Васильків, Святошин, Пирятин, Козятин, Клавдієве, Сватове, Гречине, Маріїне.

◇ Прочитайте вірш. Що вам відомо про місто Глухів? Поясніть за етимологічним словником значення слова *комонник*. На які питання відповідають підкреслені слова? Яке фонетичне чи історичне явище зафіксоване у виділеному слові?

Не було тут пусто, ані голо,
то вважається не без підстав,
що через глухі ліси навколо
Глухів назву Глухова дістав.

Може, Глух, комонник з одчайдухів
хутір заснував, де глуш була.

- Чий це хутір? – говорили. – Глухів! –
назва ця й на місто перейшла.

Вміли тут журитись й веселитись,
і сказати ворогові зась.

І гетьманська тут була столиця,
але назва Глухів збереглась.

Шанували корінь, цінували,
не шукаючи на сонці плям.
І ні разу місто не назвали
ні одного гетьмана ім'ям.

В скромній назві, в ріднім звичнім слові,
відчуваючи праглибину,
предки нам дають урок любові,
як нам цінувати давнину

(Д.Білоус «Глухів»).

*Глухів - районний центр Сумської області. У XVIII столітті – гетьманська столиця України.

◇ У чому відмінність між прикметниками "батьків" і "батьківський"?

◇ Чим відрізняються слова "братерський", "братній", "братський".

◇ Прочитайте текст. Які цінності важливі для поета? Як у твоїй сім'ї зберігається пам'ять про бабусю чи дідуся? Які цінності важливі для твоєї сім'ї, для тебе? Знайдіть слова, що вживаються в переносному значенні, визначіть тип перенесення ознаки. З'ясуйте спосіб творення підкреслених слів. Виконайте фонетичний, морфемний і словотвірний аналізи виділених слів. Охарактеризуйте смислові і стилістичні функції службових частин мови

Такий, як є, стою на кружині.
Мені нема що від людей ховати:
Он сад цвіте. Он... **одцвітає** мати.
Он батьків сміх... у рамці на стіні.
Стоять баби – в онуках квіт їх днів.
Стоять тітки у бабиному літі.
Дядьки – зніяковілі, ніби діти,
Від сяєва державних орденів.
Це – мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа ж його пречиста, яко свято,
А в серці дума й пісня обнялись.
Я весь у нього. Весь він – у мені
Своєю колосковою судьбою:
З веселим сміхом понад градобої,
І з **павутинням** думи по стерні (Борис Олійник).

Функція належності особі, яка є специфічною ознакою присвійних прикметників, може виявлятися у персоніфікованих назвах істот, явищ природи. Наприклад: *І не зчулися, як зустріли Дніпрові дівчата та до неї; І море ревнуло Босфорову мову, У лиман погнало, а Лиман Дніпрові Туо журбу-мову на хвилі подав (Т.Шевченко).*

Такі прикметники (відносного або якісного характеру) утворюються від власних особових назв за допомогою суфіксів **-ів (-ова, -ове, -еве), -їв (-єва, -еве), -ин (-ина, -ине), -їн (-їна, -їне)**: *Тичинине слово, Шевченкові поезії.*

З такими ж суфіксами утворюються прикметники, що становлять термінологічні словосполучення або крилаті вислови (пишуться з малої букви): *базедова хвороба, архімедова спіраль; бертолетова сіль, піфагорова теорема, соломонове рішення, ахіллесова п'ята.*

◊ За фразеологічними словниками дізнайтеся про значення таких крилатих висловів

гордіїв вузол, дамоклів меч, сізіфова праця, дем 'янова юшка, крокодилячі сльози, авгієві стайні, езопівська мова, прокрустове ложе.

Укладіть три словникові статті (на вибір) за зразком

Вислів "Каїнова печать" ("Каїнове тавро") вживається як синонім до вислову "тавро зрадника":

— ... Та горе тобі, якщо ти ухилишся від заклику, — лиховісно закричала стара, наступаючи на Найдю і блискаючи палаючими очима, — ганьба впаде на твою голову, печать Каїнова ляже на виду твоєму (М. Старицький).

До вашої бібліотеки

Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — К.: Либідь, 2001. - 312с.

Крилаті вислови у цьому виданні подаються не в алфавітному порядку, а в такій послідовності, в якій вони вжиті у Біблії, так що читач матиме змогу уявити, як побудовано Біблію, яким є зміст і стиль викладу кожної частини. У висловах фіксуються зміни у змісті й формі, які відбулися за час їх існування в українській мові; усі наявні значення висловів ілюструються цитатами з творів українських письменників.

Для широкого кола читачів, не байдужих до мовного багатства.

Алла Петрівна Коваль (1923) -доктор філологічних наук, професор, автор наукових та науково-популярних праць з історії української мови, стилістики, культури мови, зокрема книг «Слово про слово» (1986), «Життя і пригоди імен» (1988), «Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України» (2001) .

За допомогою суфіксів **-івськ- (-ївськ-), -инськ- (-їнськ-)** утворюються прикметники (відносного або якісного розряду) також від іменників — власних назв, що входять до складу назв, які за змістом дорівнюють словосполучкам «імені когось», «пам'яті когось»: *Нобелівська премія, Франківська кімната, Шевченківська премія.*

◇ **Познайомтеся з короткою анотацією. За таким зразком на основі матеріалів з Інтернет-сайтів складіть анотацію до словосполучення *Нобелівська премія***

Шевченківська премія - найвища відзнака за твори літератури та мистецтва в Україні. Заснована 20 травня 1961 року Постановою Ради Міністрів УРСР. Першими Диплом та Почесний знак лауреата 9 березня 1962 року отримали Павло Тичина, Олесь Гончар в галузі літератури

У 2009 року Шевченківську премію присуджено поету Гірнику Павлу Миколайовичу за книгу віршів «Посвітається».

◇ **Прочитайте текст. Визначіть стиль мовлення. Що вам відомо про Агатангела Кримського. Доповніть поданий текст інформацією про вченого із сайтів Інтернету і підготуйте коротке повідомлення для газети.**

Випишіть з тексту прикметники, утворені від власних назв, з'ясуйте спосіб їх творення. Перевірте за таблицею, що подана нижче. Утворіть прикметники від підкреслених слів. Знайдіть слова, утворені способом абревації

Один з найбільших поліглотів свого часу, знавець більше шістдесяти мов народів світу, визначний історик Сходу, автор численних книг з історії Персії, Туреччини та інших східних країн і народів. Етнограф і фольклорист, невтомний дослідник історії і культури арабів, персів, тюрків, автор 26-томного зібрання монографій з проблем сходознавства і десятків підручників, вчитель кількох поколінь вітчизняного студентства. Усе це – Агатангел Кримський.

Народився Агатангел Юхимович Кримський 15 січня 1871 року в місті Володимир-Волинському в родині вчителя гімназії. Його батько походив з бахчисарайського татарського роду, який наприкінці XVII століття переселився з Криму до Литви. Мати – з бідної родини литовських поляків.

Невдовзі після народження Агатангела сім'я переїздить до Звенигородки, що на Черкащині, яка назавжди стала батьківською оселею для майбутнього поета і вченого. Навчався він у Острозькій прогімназії, закінчив Київську колегію Павла Галагана. Саме в ті роки опановує польську, французьку, англійську, німецьку, грецьку, італійську, турецьку та латинську мови. У колегії заприятелює з Павлом Житецьким, Михайлом Драгомановим, які пробудили в ньому любов до української мови, літератури, історії, завдяки чому він, не маючи й краплини української крові, присвятив своє життя українській науці та культурі.

Лазаревський інститут східних мов Московського університету визначив професію. Основними дисциплінами вченого були арабська філологія, іслам та арабська література, перська і турецька мова та література.

У 1918 році Агатангел Юхимович переїжджає з Москви до Києва, де разом з Володимиром Вернадським розвиває титанічну науково-педагогічну та громадську діяльність: очолює історико-філологічне відділення новоствореної Української академії наук, стає директором Інституту української наукової мови, завідувачем кафедри сходознавства **Київського** державного університету.

Своїм нащадкам – науковцям, історикам, літераторам – учений надзвичайної широти наукового діапазону залишив у спадок величезний творчий доробок: капітальні праці з історії і літератури арабів, турків, персів та інших народів Близького й Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов, навчальні посібники з орієнталістики, дослідження з української лексикології та лексикографії, діалектології, правопису, українського літературознавства, фольклористики й етнографії.

Ім'я українського академіка Агатангела Кримського у 1970 році було занесене у затвердженій XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО перелік видатних діячів світу (Я.Сингаївський).

При творенні прикметників за допомогою суфікса **-ськ-** від географічних назв і назв народів, основа яких закінчується на приголосний, відбуваються такі фонетичні зміни:

Г, ж, з (дз) + -ськ(ий) — -зьк(ий) [-дзьк(ий)]: *Прага — празький, Запоріжжя — запорізький, Сиракузи — сиракузький;*

К, ц, ч + -ськ(ий) — -цьк(ий): *Кременчук — кременчуцький, Череповець — череповецький; Бахмач — бахмацький, Але: Дамаск — дамаський, Мекка — меккський;*

С, х, ш + -ськ(ий) — -ськ(ий): *Одеса — одеський, Черкаси — черкаський, Карабах — карабаський, Золотоноша — золотоніський.*

◊ Прокоментуйте таблицю 1

Таблиця 1

Творення прикметникових форм від різних географічних назв

За допомогою суфіксів -ськ- від географічних назв, що мають у своїй основі суфікси -ин, -ін :	Ніжин — ніжинський, Чигирин — чигиринський;
За допомогою суфіксів -ськ- від географічних назв, що не мають суфіксів -ин, -ін :	Аляска — аляскинський, Чита — читинський, Шахти — шахтинський;
За допомогою суфіксів -ськ- від географічних назв, що мають у своїй основі суфікси -ов (-ьов), ев (-ев), -ів (-їв) , Якщо при творенні таких прикметникових форм від українських географічних назв відкритий склад з о, е стає закритим, діє правило чергування о, е з і :	Кишинів — кишинівський, Львів — львівський, Могилів — могилівський; Чернігів — чернігівський; Лозова — лозівський, Сватове — сватівський, Хмелеве — хмелівський.

◊ Перевірте правильність утворених прикметникових форм від географічних назв

Буг — бузький, Ветлуга — ветлужський, Волга — волзький, Гаага — гааський, Гамбург — гамбуржський, Люксембург — люксембургський, Лейпциг — лейпцизький, Острог — острожський, Великі Луки — великолукський, Вишній Волочок — вишньоволоцький, Кагарлик — кагарликський, Казбек — казбецький, Кобеляки — кобелякський, Ніцца — ніцький, Галич — галичський, Овруч — овруцький, Лепетиха — лепетихський.

◊ Подайте початкові форми, географічні назви, від яких утворені подані прикметники

Гвінея-бісауський, ельзас-лотаринзький, пуца-водицький кам'янець-подільський, рава-руський, австро-угорський, андрієво-іванівський, івано-франківський, михайло-коцюбинський.

◇ Складіть оголошення із залученням таких слів

Кам'янець-Подільський — кам'янець-подільський, Рава-Руська — рава-руський, Михайло-Коцюбинське — михайло-коцюбинський.

◇ Утворіть прикметники від поданих географічних назв

Новосілки-на-Дніпрі, Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Яр-під-Зайчиком; Ла-Манш, Ла-Плата, Лас-Вегас, Лос-Анджелес, Па-де-Кале, Ріо-де-Жанейро.

◇ З'ясуйте, від яких географічних назв утворені подані прикметники

Давидово-блідський, олійниково-слобідський, вільшансько-новоселицький, вінницько-ставський, івано-франківський.

◇ Прочитайте текст. З якими назвами професій ви знайомі, а про які почули вперше? Згрупуйте ці назви за відповідними суфіксами. Які з них продуктивні, а які ні? Перевірте за морфемним словником

Запишіть від своїх рідних назви осіб, утворені від назв ремесел

У селах Чернігово-Сумщини вживані такі назви ремесел (їхнє пояснення подаємо за словником української мови Б.Грінченка, словником східнополіських говорів П.Лисенка, етимологічним словником української мови):

бляхар - жестяник; кровельник; божник - продавець ікон; бутолом - робітник, який дробить каміння; тесля - той, хто будує хату; камінник - той, хто чистить димарі; каминар - сажотрус; критник - покрівельник; дровар - той, хто рубає дрова; дроворіз - той, хто займається різанням дров; дереворуб - той, хто займається рубанням лісу на дрова; санник - той, хто виготовляє сани; мотузник, шорник - той, хто виготовляє збрую для коней, хомути, сідла; валяшник - той, хто з вовни робить валянці; гребінник - той, хто виготовляє гребні і гребінці для прядіння; ложкар - той, хто виготовляє ложки, миски, хорешні (для печіння короваю), топорища на сокири, дерев'яні граблі.

Уживаними є словотвірні типи із суфіксами **-ач, -ник/-льник**: *оглядач, орач, копач, перекладач, ткач, годувальник, розливальник* та ін.

Деякі назви осіб мають паралельні форми. Як взаємозамінні вживаються, наприклад, такі іменники: *вальцювальник і вальцівник, зварник і зварювач, розкрійник і розкроювальник*.

◊ Прокоментуйте таблицю 2

Таблиця 2

Утворення назв осіб чоловічого роду за професією

Словотвірний тип із суфіксом	приклад
Словотвірний тип із суфіксом -ач	<i>ткач, сіяч, орач, копач</i>
Словотвірний тип із суфіксом -ник	<i>прокатник, розкрійник</i>
Словотвірний тип із суфіксом -льник	<i>розливальник, розточувальник, формувальник, полірувальник, бетонувальник.</i>
Словотвірний тип із суфіксом -ець	<i>жнець, стрілець</i>
Словотвірний тип із суфіксом -ар(-яр)	<i>дояр, друкар, жниввар, косар, лікар, пекар, скляр, свердляр</i>
Словотвірний тип із суфіксом -тель	<i>учитель</i>
Словотвірний тип із суфіксом -ій	<i>водій</i>
Словотвірний тип із суфіксом -щик/-чик	<i>льотчик, гонщик</i>

Суфікс **-щик/-чик**, за допомогою якого в сучасній українській мові утворювалися назви осіб чоловічої статі за професією і видом діяльності, з'явився внаслідок міжмовних контактів з російською мовою. пор.: рос. *летчик* і укр. *льотчик*, рос. *гонщик* і укр. *гонщик*.

На сьогодні уживання іменників із суфіксом **-щик/-чик** часто є порушенням словотвірної норми сучасної української літературної мови. Їм відповідають тут іменники на **-ник/-льник, -ач, -ар(-яр)** та ін., пор.: рос. *разметчик* і укр. *розмітник*, рос. *поставщик* і укр. *постачальник*, рос. *переводчик* і укр. *перекладач*, рос. *газетчик* і укр. *газетяр*.

◊ Перекладіть українською мовою. Складіть рекламне оголошення про одну з професій

Закройщик, крановщик, обходчик, комп'ютерщик.

◊ Утворіть, де можливо, паралельні форми чоловічого і жіночого роду назв осіб за професією. Перевірте за тлумачним словником, чи є серед утворених слів слова, лексичні значення яких не збігаються

Дипломник, касир, кравець, лікар, льотчик, офіціант, перекладач, баскетболіст, продавець, штампувальник, друкар, стюард.

◇ Поміркуйте, чому є вживаними такі паралельні назви осіб за професією

Учитель — учителька, лаборант — лаборантка, фізик — фізичка, працівник — працівниця, викладач — викладачка.

Значна кількість назв осіб у художньому, публіцистичному, розмовному стилях існує утворює паралельні форми чоловічого і жіночого роду: *журналіст — журналістка*. В офіційно-діловій мові посади, професії, звання жінок позначаються тільки іменниками чоловічого роду. Наприклад: *Ірина Веселова отримала диплом викладача біології*.

Не відповідають нормі літературної мови деякі назви жіночого роду із суфіксом -к(а) : *завучка, фізичка, математичка, керівничка* тощо. Вони належать до сфери розмовної мови.

Стилістично зниженими є назви осіб жіночої статі, утворені за допомогою суфіксів -их(а), -ш(а): *сторожиха, ткачиха, двірничиха, адміністраторша, дячиха, барменша, білетерша, бригадирша, редакторша, дикторша*. Ці іменники використовуються тільки в розмовно-просторічній мові.

◇ Прочитайте текст. Визначте його стильове призначення. Яка ваша думка стосовно утворення назв осіб за професією чоловічого і жіночого роду? В яких функціональних стилях вживаються такі назви? Випишіть з тексту назви осіб за професією і перекладіть російською мовою. Чи є відмінності між словами?

Фомін насупився, зітхнув і, щоб перевести розмову, запитав:
— Дружина ваша, вона теж геологом працює?
— Так,— усміхнувся Александров,— справжня геологиня!
— Як це ви сказали — геологиня? — перепитав Фомін.
— То я навчився називати від студентів. Мені подобається, і, здається, так правильніше.
— Чому правильніше?
— Та тому, що в царські часи у жінок не було професій, і всі спеціальності називалися в чоловічому роді, для чоловіків. Для жінок же залишалися найнепрестижніші, я вважаю, напівпрезирливі: курсистка, машиністка, медичка. І досі ми старими пережитками дихаємо, кажемо: лікар, геолог, інженер, агроном. Жінок-фахівців майже стільки ж, як і чоловіків, і виходить мовна нісенітниця: агроном пішла в поле, лікар зробила операцію. Або доводиться додавати: жінка-лікар, жінка-геолог. Наче спеціаліст другого сорту, чи що..(І.Єфремов).

Тема для розмови

«Мова для мене — це справді одна з найбільших таємниць. Є мовби доповненням мого життя, якщо не самим життям», - стверджує український письменник Валерій Шевчук. Які словотворчі таємниці існують у мові? Які національно-специфічні словотворчі афікси вам відомі? Як вони відображені в українському фольклорі? Обговоріть це в класі.

Завдання додому

◇ Прочитайте текст. Визначіть належність до стиль мовлення. Які цінності важливі для автора? Чи згодні ви з таким баченням?

Знайдіть слова, що вживаються в переносному значенні, визначіть тип перенесення ознаки. Поясніть слова, написані в лапках. Випишіть слова, утворені морфолого-синтаксичним способом. З'ясуйте спосіб творення підкреслених слів.

Людина виростає в середовищі рідної мови, "зростається" з нею: вміння говорити рідною мовою стає для людини таким же натуральним явищем, як уміння дихати, ходити, їсти. Людина стає співносієм мови. І хоча від окремого індивіда доля мови не дуже залежить, однак мова доти залишається живою, доки існує спільнота носіїв, що вивчають її і користуються нею як рідною.

Тому рідна мова є основою існування спільноти, це ланцюг, що поєднує нинішнє покоління з минулими і майбутніми, єднає людей у просторі. У живій мові процес "світотворення", "омовлення" світу не припиняється: кожне покоління робить до нього свій внесок, залишає у ньому сліди свого перебування на світі. Засвоюючи рідну мову, людина тим самим засвоює і закріплені в ній уявлення про світ, ставлення до нього, способи мислення тощо.

Мова є частиною соціального середовища, в якому формується і в якому живе людина.

Позаяк мовним навчанням і вихованням у ранньому віці дитини займається мати, то в деяких мовних спільнотах закріпився відповідний термін. Наприклад, німці вживають вираз "Muttersprache" ("Mutter" – "мати", Sprache – "мова"). Як поетичну назву уживають вираз "материнська мова" й українці (Я. Радевич-Винницький).

Тема 21. Творення дієслів, прислівників

Немає нерухомості в мові... В мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище, яке тільки існує в уяві; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковим виявом її динаміки.

Іван Бодуен де Куртене

Комунікативна розминка

Початок двадцять першого століття - це динаміка, рух. З реактивною швидкістю пролітають хвилини, години, дні, місяці, роки. Мчать, збігають, минають, пропадають... Інколи ми хочемо їх пришвидшити, іноді – сповільнити. Ніяк не догодять нам ті години, годинки, годиноньки. А що для вас означає рух і час? Безликий він для вас чи барвистий цей час? Як ви плануєте свій час? Чи є час допомогти батькам, побувати у бабусі, почитати книгу? Чи помічали, як плине час у місті і в селі? Чи є різниця? Обговоріть це з учнями.

◇ Прочитайте текст. Визначте його стильову належність, мовні засоби, основну думку автора. Яких значень словам надають афікси у дієсловах? Випишіть у два стовпчики похідні і непохідні дієслова, визначіть походження твірних основ.

Які слова повторюються? Визначте їх смислове навантаження. Назвіть спосіб творення виділених слів. З'ясуйте, якою частиною мови виступають підкреслені слова. Яке їх значення? Виконайте синтаксичний аналіз першого речення

Посіяла людству літа свої, **літечка** житом,
Прибрала планету, послала стежкам споришу,
Навчила дітей, як на світі по совісті жити,
Зітхнула полегко – і тихо пішла за межу.

- Куди це ви, мамо? Сполохано кинулись діти.

Куди ви, бабусю? Онуки біжать до воріт,

- Та я недалечко..., де сонце лягає спочити.

Пора мені, діти... А ви вже без мене ростіть.

- Та як же без вас ми? Та що ви **намислили**, мамо?

- А хто нас, бабусю, у сон поведе по казках?

А я вам лишаю всі райдуги із журавлями,

І срібло у травах, і золото на колосках.

- Не треба нам райдуг, не треба нам срібла і золота,
Аби тільки ви нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим усю вашу вічну роботу, -
Лишайтеся, матусю. Навіки лишайтеся. Не йдіть.
Вона посміхнулась, красива і сива, як доля,
Махнула рукою – злетіли увись рушники.
"Лишайтеся щасливі", - і стала **замисленим** полем
На цілу планету, на всі покоління й віки (Б.Олійник).

Дієслова – це один із засобів відтворення динаміки. Називають дію як процес, оформляючи цю назву дієслівними категоріями, що виявляються у формах виду, стану, способу, часу.

За морфологічною будовою дієслова поділяються на непохідні і похідні.

Непохідні – це дієслова немотивовані, які в сучасній українській мові не є утвореннями від інших слів: *носити, летіти, читати*.

Похідні – це мотивовані дієслова, які походять від інших слів: *перечитати < читати, синіти < синій, барабанити < барабан*.

◇ Прокоментуйте таблицю 1

Таблиця 1

Способи творення дієслів

Способи творення	Приклади
Префіксальний дієслова утворюються за допомогою питомих префіксів: дієслова утворюються за допомогою запозичених префіксів	(у-) (в'їхати, увійти), ви- (вилетіти), від- (відбігти), до- (дописати), за- (заспівати), з- (злізти), на- (набрати), над- (надгризти), о- (об-) (оглянути, обговорити), пере- (переробити), під- (підскочити), по- (повечеряти), при- (принести), про- (проспати), роз- (рознести); де- (деградація), дез- (дезінформація), дис- (дисгармонія), ре- (ревакцинація);
суфіксальний префіксально-суфіксальний	<u>-ува-</u> (торгувати), <u>-ов-</u> (перемальовувати), <u>-от-</u> (гуркотати), <u>-ну-</u> (стукнути), <u>-а-</u> (обідати), <u>-и-</u> (косити), <u>-і-</u> (жаліти); підспівувати, удочерити;

постфіксальний	лікуватися, носитися;
Наголос рухомий наголос: наголошується голосний кінцевого складу наголос падає на закінчення, якщо в інфінітиві наголошується суфікс <u>-ти</u> наголос зберігається на закінченні в односкладових інфінітивних основах, хоч суфікс <u>-ти</u> і ненаголошений	розіб'ю' – розі'б'єш; надпи'ти – надіп'ю'; везти', везу', везе'ш, веземо', везете', везу'ть; вести' – вела', вело', вели'; пи'ти – пила', пило', пили'; ли'ти – лила', лило', лили' (але ри'ти – ри'ла, ши'ти – ши'ла;
Вербалізація (від лат. <i>verbalis</i> – дієслівний) – процес переходу слів з інших частин мови (вигуків, звуконаслідувальних слів, часток) у дієслова	Уже час <u>люлі</u> . А зараз – тсс... (А.Гол.)

◊ Серед наведених дієслів є такі, що не мають словотворчих суфіксів. Знайдіть ці дієслова

Вітати, телеграфувати, нести, жити, зцілити, бліднути, пекти, білити.

◊ Розмежуйте формотворчі дієслівні і прикметникові суфікси й утворіть з ними відповідні дієслівні і прикметникові форми:

-л-, -н-, -учи-, -т-, -юч-, -ш-, -ен-, -уч-, -іш-, -ючи-.

За походженням твірної основи розрізняють дієслова віддієслівні (*перебігти, від'їхати*), відіменникові (*групувати, кухарити*), відприкметникові (*білити, темніти*), відчислівникові (*двоїти, четвертувати*), відприслівникові (*дармувати, задкувати*), відзайменникові (*якати, тикати*), вигукового походження і дієслова, що утворилися від часток (*ойкати, ахати, тьохкати, такати*).

◊ Прочитайте текст. Назвіть автора, заголовок твору. Визначіть стильову належність тексту, ознаки стилю. Випишіть дієслова, утворені за допомогою продуктивних способів словотвору

... І все це ворухиться, дихає, курить, говорить, кричить, лається, мукає, мекає, ірже, ігігає, ремигає, позіхає, кувікає, хреститься, божитья, матюкається, заприсягається, пахне, кудкудакає, квокче, смалить одне одного по руках, грає на гармонію, на скрипку, «причитує», п'є квас, їсть тараню, «будькає», лускає насіння й крутиться на каруселі...

◇ Поміркуйте, як слід написати дієслова у словосполученнях. Які афікси краще при цьому використати? Складіть діалог з поданими словосполученнями

піднявся на третій поверх чи зійшов на третій поверх;
спустився з третього поверху чи зійшов з третього поверху;
заслухати чи прослухати оголошення;
заслухати чи прослухати гру віолончеліста;
прослухати чи вислухати співрозмовника;
зачитати телеграму чи прочитати телеграму;
проголосити чи оголосити подяку.

Корисно знати

Коли йдеться про офіційне повідомлення вголос, інформування слухачів щодо змісту офіційних паперів, здебільшого коротких, перевага надається дієслову *зачитати*: *зачитати указ, зачитати телеграму*. З іменниками *доповідь, лекція* усталилася інша сполучуваність: *прочитати доповідь, прочитати лекцію* (З довідника «Культура мови на щодень»).

◇ У мові прозових творів Михайла Стельмаха активно вживаються розмовні дієслова: *зморозити, прителюститися, петрати, таляпати, витюрлюнькувати, гандаляпати, доклешняти, притетюритися, шнуркувати*.

Наприклад: – *Доклешняв?* – *насмішкувато запитав батько. – Та якось дотарганився, – пов ажно відповів я* (Щедрий вечір).

Що означають такі дієслова? Які словотворчі чи формотворчі афікси наявні в таких дієсловах? Яка роль розмовних дієслів у художньому тексті? Випишіть з повісті «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха приклади речень з поданими дієсловами.

◇ Прочитайте текст, написаний про відомого вченого – дериватолога Катерину Городенську. Визначіть стильову належність тексту. Як розкривається образ мовознавця? Які риси притаманні

вченому? Які частини мови найчастіше використані в тексті? Яких семантичних, смислових відтінків надають прислівники? Визначіть способи творення прислівників. Випишіть складні слова, прикметники, утворені від назв населених пунктів, поміркуйте, як вони утворені. Виконайте фонетичний, морфемний і словотвірний аналізи підкреслених слів.

Змалку дівчинка пізнавала дитячими руками важку працю хлібороба. У напруженому плінні сільського життя міцнів дух, формувалися життєва стійкість і вольова удача. У родині дбайливих батьків сформовано було працелюбний вишкіл і жагу до навчання.

У Новоаврамівській середній школі, що на Полтавщині, незабутнє враження на майбутнього визначного мовознавця справив учитель української мови та літератури Сергій Іванович Дем'яненко, котрий передав любов до мовних скарбів. Катерина Григорівна завдячує йому за своє залюблення у філологію і професію вчителя.

Бажання стати вчителькою і захоплення рідною піснею й словом привели здібну юнку 1966 року на філологічний факультет Кіровоградського педагогічного інституту ім. О.С.Пушкіна, який закінчила 1970 року з відзнакою. Під час навчання у педінституті Катерина Чемерис (дівоче прізвище) брала активну участь у багатьох мистецьких заходах. Вона співала в інститутській академічній хоровій заслуженій капелі, нерідко подорожувала з капелою по містах України та інших республік.

... Аспірантські роки були вщерть наповнені творчими пошуками і спілкуванням з відомими мовознавцями. Аспірантуру закінчила достроково і в 1975 року захистила кандидатську дисертацію "Морфологічна структура відіменних дієслів у сучасній українській мові". Дослідження "Деривація синтаксичних одиниць" блискуче захищено як докторську дисертацію (1991).

З ім'ям професора Катерини Городенської пов'язана передусім розбудова теорії граматичної тріади – словотвору, морфології, синтаксису. Вершинним дослідженням професора Катерини Городенської є відзначена академічною премією ім. О.О.Потебні монографія "Теоретична морфологія української мови" (2004). Талановита дослідниця гармонійно поєднує багатогранну наукову працю з освітянською (І. Вихованець, Н. Іваницька).

Однією з характерних рис прислівників є різноманітність їх будови, строкатість морфемного складу, структури. Це пояснюється тим, що вони сформувалися на основі інших частин мови.

За способом творення прислівники поділяються на первинні і вторинні. До первинних належить незначна кількість прислівників, які

утворилися давно і так змінилися, що в них важко встановити первісну форму: *тут, там, завжди, куди*. Сюди належать і ті прислівники, які виникли з різних класів слів у поєднанні із займенником: *торік, натомість, повсякчас, звідусіль, звідусюди*.

Прислівники утворювалися і повторенням займенникових основ, злиттям з ними прийменників, флексій, суфіксів імен, часток: *так-сяк, куди-не-куди, доти, відколи, деколи, відтіля, звідси, звідусіль, десь, ніде, коли-небудь*.

Основну частину прислівникового складу становлять вторинні прислівники. Вони утворюються переважно морфологічним способом (суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним, основоскладанням) і морфолого-синтаксичним (шляхом адвербіалізації).

◇ Прокоментуйте таблицю 2

Таблиця 2

Способи творення вторинних прислівників

способи творення	приклади
прислівники іменникового походження шляхом прийменникового творення від іменників у родовому відмінку однини; знахідного відмінка однини, орудного відмінка однини, місцевого відмінка однини множини Безприйменникове творення від іменників в орудному відмінку однини множини архаїчної форми орудного відмінка множини	зверху, зранку, позавтра, щодня вголос, вволю, назад, навхрест наскоком, похапцем, попідвіконню вночі, вгорі, опівночі, опівдні навшпиньках, навколішках миттю, слідом, літом часами, місцями верхи, пішки, рачки
прислівники прикметникового походження безприйменникові прислівники із суфіксами <u>-о, -е</u> ; прийменникове утворення від родового відмінка однини короткої форми прикметників чоловічого або середнього роду з прийменниками <u>з, від, до, за</u>; від давального відмінка колишньої короткої форми прикметника з прийменником <u>по</u>;	ясно, чисто, добре, гаряче здалека, звисока, проста, віддавна, дочиста, замолоду помалу, потиху наново, нарізно, заново, вправо, достатньо вручну, нашвидку

від знахідного відмінка однини короткої форми прикметника середнього роду з прийменниками <u>на, за, в, до</u>; від прикметників короткої форми жіночого роду з цими ж прийменниками; від відносних прикметників на <u>-ськ(ий)</u>; з прийменником <u>по</u>; від якісних прикметників з допомогою префікса по-, суфікса -ому;	по-батьківському і по-батьківськи по-доброму, по-новому
прислівники числівникового походження від знахідного відмінка збірних числівників з прийменниками <u>в, на</u>; від кількісного числівника середнього роду <u>одно</u> з прийменником <u>за</u>; від місцевого відмінка збірних числівників з прийменником <u>у(в)</u>; від знахідного відмінка порядкових числівників з прийменниками <u>в, по</u>; від кількісних числівників за допомогою суфікса <u>-чі</u>;	вдвоє, втроє, надвоє заодно удвох, втрох вперше, вдруге, по-перше двічі, тричі
прислівники займенникового походження	куди, тоді, іноді
прислівники дієслівного походження від дієслівних основ за допомогою різних афіксів; за допомогою закінчення <u>-ма(-ома)</u> старої форми орудного відмінка двоїни від колишніх прикметників і дієприкметників	пошепки, всупереч, досхочу, мовчки, гопки сидьма, дарма, жартома, крадькома загодя, нехотя, навстоячки, навсидячки.
основоскладання	силоміць, босоніж, ліворуч, самотужки
шляхом редуплікації	тихо-тихо, рано-вранці
повторенням синонімічних або антонімічних основ	любо-дорого, тишком-нишком, більш-менш, видимо-невидимо
лексико-синтаксичним способом	насамперед, запанібрата, натщесерце, споконвіку

Адвербіалізація (від лат. *adverbium* – прислівник) – це процес переходу інших частин мови у прислівник. Цей процес відбувається протягом усієї історії української мови. В одних словах він закінчився, і ці слова тепер вживаються тільки як прислівники (повна адвербіалізація): *вліво, зранку, зопалу, поруч*.

В інших словах процес адвербіалізації ще не завершився, тому такі слова вживаються в мові то як прислівники, то як інші частини мови (неповна адвербіалізація); вони розпізнаються тільки в контексті: *зустрілися востаннє – в останнє вікно хтось постукав*.

Ознакою адвербіалізації є також злиття прийменниково-відмінкових форм в одне слово (*попідтинню, спідлоба*), набування нових синтаксичних функцій і зв'язків (*гаряче сонце – гáряче сперечатися*), зміна наголосу (*бігóm, на́'бік – на бік, надвóрі – на дворі*).

◇ Прочитайте вірш Павла Гірника. Яка основна думка вірша? Знайдіть слова, вжиті у переносному значенні, поясніть особливості їх функціонування у цьому стилі. Випишіть метафоричні словосполучення. Як вони впливають на образність тексту? Які авторські неологізми вжито в тексті, з якою метою? Випишіть прислівники, з'ясуйте спосіб їх творення, смислову і синтаксичну роль у тексті

Такі непрохані сніги,
Такі терпкі, такі вдовині;
І безгоміння навкруги,
І тужно птаху і людині,
І попідтинню ледь гойда
Сухою гілкою калина,
І сутеніє...
Не біда –
Є хліб, і сіль, і Україна,
І добрі люди, і слова...
І так пророчо, так прощально
Обличчя наші осява
Тоненька свічечка
шпитальна...

Важливо знати

Серед п'ятірки митців, яку у 2009 році відзначив Шевченківський комітет, нагороду в галузі літератури отримав хмельницький поет Павло Гірник – за книгу віршів "Посвітається". Павло не вміє "писати" вірші — в сенсі гратися словом. Він тужить словом. Любить словом. Словом живе.

Павло Гірник посланий небом творити з розсипаних тут і там літер слова й складати з них Поезію справжню. Яка не оспівує, не заколисує і не розчулює – а пропікає наскрізь, не дає ні їсти, ні спати — так болить. Вона така ж мучена, як наша історія. Така ж розпачлива, як плач немовляти, що явилось на сей грішний світ у плоті проходить випробування земним життям, спокусами, гріхами. Така ж нестримна, як народний дух. Вона жива. І вона українська. (С. Кабачинська)

◇ Прочитайте міркування мовознавця О.Мельничука у статті «Розвиток мови як реальної системи». Чи згодні ви з таким висловлюванням? Перевірте за словником лінгвістичних термінів значення підкреслених слів. Підготуйте короткий виступ-згоду чи спростування. Приклади слів, утворених різними способами, випишіть з газет. Зверніть увагу, які способи творення нових слів уживані на сьогодні в засобах масової інформації

Навіть постійно відкритий для входження нових елементів рівень мовної системи – словник – поповнюється новими словами меншою мірою шляхом запозичення з інших мовних систем, ніж шляхом словотворення (включаючи калькування), тобто використання наявних у мові лексичних елементів і закріплених у ній правил творення нових слів. Цим забезпечується далі посилення внутрішньої єдності мовної системи, взаємозв'язку і взаємодії її компонентів і рівнів.

Серед продуктивних способів творення нових слів, уживаних на сьогодні в засобах масової інформації, є осново-, словоскладання та аббревіація. Наприклад: *псевдополітик, екополітика, кучмократія, ширкобізнес, домооренда.*

◇ Серед неологізмів, утворених *способом складання*, найчастіше використовуються такі елементи: *авіа-, арт-, біо-, гео-, енерго-, кіно-, макро-, міні-, парто-, психо-, теле-, термо-, транс-, -крат, -кратія, -фобія, -фоб, веб-, відео-, еко-, євро-, нарко-, -шоу, -мен.*

Наведіть приклади таких слів. Складіть або випишіть з літературних джерел речення з поданими словами.

◇ У засобах масової інформації активно вживаються такі слова

інтернет-газета, інтернет-кафе, інтернет-користувач, інтернет-новини; мас-медіа, медіа-олігарх, медіа-магнат, медіа-дискурс; рок-кіно, рок-

аудиторія; фітнес-клас, фітнес-тренажер, екокатастрофа, екосфера, екоцид, екошкола.

◇ **Продовжіть цей ряд, з'ясуйте спосіб творення таких слів, особливості написання і причини їх появи. За якими словниками можна перевірити значення таких слів?**

◇ **Прочитайте текст. Що нового ви для себе дізналися? Запишіть основні положення тексту. з'ясуйте спосіб творення підкреслених слів та їх значення**

За нашими даними, слово **ньосмейкер** з поясненням «людина, про яку говорять, ім'я якої друкують на перших шпальтах преси (письменник, політичний діяч, артист)» вперше в українському лексиконі зафіксувала Т.П.Мартиняк у своєму «Російсько-українському словнику іншомовних слів» [РУСІС: 201]. В іншому написанні – **ньос-мейкери** – його наступного року зареєстрував «Словник іншомовних слів» С.М.Морозова та Л.М.Шкарапути, подавши й виразнішу дефініцію цієї нової номінації: «діячі у галузі науки, підприємництва, економіки тощо, які чинять суттєвий вплив на хід суспільно-політичних подій» [СІС 2000: 395].

У написанні через дефіс і зі значно детальнішим описом семантики це слово у щойно виданому «Сучасному словнику іншомовних слів» вмістили О.І.Скопненко та Т.В.Цимбалюк. Крім вказівки на особу – «об'єкт новин», вони виділили й таке значення цього порівняно нового англіцизму, як «цікавий інформаційний привід, подія, що заслуговують на увагу засобів масової інформації».

Новотвори **новинар, новиннар** і **новинневик** ще не зафіксовані загальнономовними українськими словниками, хоча й вживаються у мові сучасних українських мас-медіа. Вони означають нову спеціалізацію праці журналістів, а саме: той її різновид, зміст якого складають добір, підготовка та поширення новин – оперативної інформації про останні відмітні події в житті своєї країни та світу в цілому. Ці лексеми можна вважати також прихованим запозиченням – калькою англійського журналістського професіоналізму **newsman (news-man)** зі значеннями «кореспондент, оглядач, репортер», але і «газетяр, продавець газет».

Отже, запозичення **ньосмейкер** вже зайняло свою семантичну нішу в українському лексиконі (Є.Карпіловська).

Абревіація (скорочування виразів і їх поєднань) таке ж давнє, як і письмо, оскільки люди завжди враховували принцип економії мовних засобів. Звичай скорочування виразів і назв почав поширюватися в Європі на початку ХХ століття, особливо під час Першої світової війни – під

впливом преси. В українській мові бурхливий розвиток абрєвіації почався після 1917 року. Серед різних причин розвитку абрєвіації називають господарські, суспільні та політичні зміни, інтенсивний розвиток засобів масової інформації, поширення інформації й одночасно тенденцію до стислості. Скорочення й абрєвіація стають зручним засобом пропаганди й реклами, полегшують запам'ятовування довгих назв.

За морфемною будовою абрєвіатури поділяють на подільні і неподільні.

◇ Прокоментуйте таблицю 3

Таблиця 3

Способи творення складноскорочених слів

Способи творення складноскорочених слів	Приклади
з початкового складу (або початкових складів) першого компонента й цілого другого компонента словосполучення	<i>технагляд – <u>технічний нагляд</u></i>
З початкових частин двох або кількох компонентів синтаксичного словосполучення	<i>райвиконком – <u>районний виконавчий комітет</u></i>
з початкової частини першого компонента (або перших компонентів) словосполучення і початкової або кінцевої частин другого компонента, в якому середню частину пропущено	<i>есмінець – <u>ескадрений міноносець</u>, облвійськкомат – <u>обласний військовий комісаріат</u></i>
утворені з початкових літер та звуків, що входять до складу багаточленного найменування	<i>ООН (Організація Об'єднаних Націй), ВАК (Вища атестаційна комісія)</i>
утворені з початкової частини першого компонента і звукової абрєвіатури інших компонентів синтаксичного словосполучення	<i>райво – районний відділ освіти</i>
звукові абрєвіатури, складовою частиною яких є звуки і цифри	<i>АН-124, ГАЗ 2109</i>

◊ Визначіть способи творення поданих слів. Поміркуйте, що означають ці слова

США, НАН, внз, колгосп, морфлот, мопед, НРУ, РАТАУ, ГАПУ, ноп, ІТА, МВС, НПУ, ДТСААФ, ВАК, АН-70, АН-124.

Абревіатури першого виду називають акронімами. При творенні їх свідомо прагнуть уподібнити за милозвучністю до звичних нескорочених слів мови, інколи ігноруючи навіть повну омонімію, наприклад: АМУР (автоматична машина управління і регулювання), КАСКАД (клас автоматизованих систем комплексного аналізу документів), МАРС (машина автоматичної реєстрації і сигналізації), бор (батарея оптичної розвідки). Такі абревіатури легко запам'ятовуються і, завдяки цьому, легше приживаються в мові й мовленні. Слова цього типу особливо широко вживають у науковій мові як терміни.

За частиномовною належністю абревіатури є іменниками і об'єднуються у великі тематичні групи: назв країн (КНР – Китайська Народна Республіка), партій (УРП – Українська республіканська партія), організацій (ООН – Організація Об'єднаних Націй), установ (ЛАЗ – Львівський автобусний завод, СБУ – Служба безпеки України), машин і приладів (ЕОМ – електронно-обчислювальна машина, врубмашина, земснаряд).

Лексика мас-медіа перенасичена абревіатурами, використовуються вони в текстах інформаційного та аналітичного жанру, друкованих та аудіовізуальних мас-медіа.

Наприклад, від абревіатури *СОТ* (світова організація торгівлі) утворилися неологізми суфіксальним способом – *СОТівці, СОТник, СОТовий*; префіксально-суфіксальним – *заСОТили, антиСОТівський, проСОТівський, відСОТковий, неСОТівський*.

Найуживанішими неологізмами-абревіатурами в лексичі медіа є назви політичних партій: *БЮТ – БЮТівці, екс-БЮТівець, суперБЮТівець, проБЮТівець; СДПУ – СДПУнівський, СДеки та есдеки* (дві графічні форми слова), *праДеки, суперСДеки, СДПУзація, заСДПУватися, праСДПУ*.

Використання абревіатур такого творення несе як позитивну, так і негативну оцінність у тексті.

◊ Прочитайте речення. Що нового ви дізналися? Як же утворилося слово на позначення повідомлення, яке надсилається із мобільного телефону? Як його писати: есемеска чи sms-ка, SMS, СМС, смс, sms, смс-повідомлення чи sms-повідомлення?

Вартість **SMS-повідомлення** - згідно з вашою тарифною моделлю (Діалог: Новини для абонентів UMC). ...всі новини отримували із **смс-повідомлень**, які мені відсилали мама та бабуся Дарії (з газети). Відтепер отримати інформацію про наявність вільних місць у поїздах, які вирушають зі станції "Київ-Пасажирський" по Україні, країнах СНД та Балтії, можна за допомогою простої **SMS'ки** з мобільного телефону (з теленовин). А в тих **смс-ках** хіба багато напишеш? (з телепередачі). Днями у Варшаві суд виніс безпрецедентний вирок – фірму було оштрафовано за вторгнення у приватне життя ... небажаними **есемесками** (з теленовин).

Рефлексія і самоперевірка

У поданому тексті прокоментуйте особливості творення виділених слів

Широко побутують у мові сучасних ЗМІ інноваційні назви із сфери культури та мистецтва. Серед них – номінації напрямів і стилів музичної культури на зразок *соул, треш, фолк, техноденс*; сучасних мистецьких течій, напрямів: *андеграунд, боді-арт* тощо. Явища сучасної масової культури засвідчено в лексичних одиницях *арт-шоу, кіношлягер, перфоманс, римейк*. Виокремлено назви осіб, пов'язаних з мистецькою діяльністю: *арт-галерист, кліпмейкер* та ін.

Мас-медійна інформація відбиває активізацію лексичних одиниць на позначення не відомих раніше в Україні релігійних течій, рухів, шкіл, сект: *РУНвіра, мунізм*; засвідчено кількісне зростання номінацій на позначення провідників названих культів: *сайєнтолог, шаріант, слововірець* тощо.

Урізноманітнення сучасної побутової лексики пов'язане з інтенсивним використанням нових назв ужиткових реалій інших етнічних культур, зокрема, номенів страв, напоїв: *піца, біг-мак, снікерс, джин-тонік, лепсі-кола* і т. ін. Серед інноваційних назв виокремлено власне українські номени на зразок *"Ласуня", "Чумак", "Живчик", "Оковита", "Славутич"*. Тематичні підгрупи лексики *"одяг", "взуття"* поповнилися такими одиницями, як *бейсболка, майка-топ, адидаси* та ін. У сучасному побуті поширилися назви відповідних технічних та ін. пристроїв: *віброрасажер, фритюрниця, барбеківниця*. Кількісно збільшилася лексична мікрогрупа *"будівництво"*: *євроремонт, склошпалера, ламінат* (О. Стишов).

Тема для розмови

Інформаційно-технічний вибух у кінці минулого – на початку ХХІ століття детермінував відкритість українського суспільства для міжнародних контактів, а це привело до неминучості запозичення чужих слів і утворення нових слів. Засвоєння іншомовної лексики збагачує словниковий запас мови, яка приймає. Величезну і вельми позитивну роль зіграли грецька і латинська мови в Європі, старослов'янська мова у

слов'янському світі, арабська - на мусульманському Сході. Запозичення слів з інших мов відбувалося, відбувається і відбуватиметься в усі часи і в мовах усіх народів. Яка ваша думка стосовно цих проблем? А як же пріоритет власної культури і мови? Обговоріть це в класі.

Завдання додому

"Тривогу має викликати ... не стан системи мови, а рівень мовних здібностей нашого суспільства – наша масова недорікуватість, що створює враження національної катастрофи, - писав російський мовознавець Ю.Караулов. Напишіть статтю в газету, в якій продовжіть думку автора. Використайте в тексті дієслова, прислівники, складні слова, утворені різними способами.

Тема 22. Стилiстичне використання засобiв словотвору

Комунікативна розминка.

Слово може бути бадьоре, дотепне, пестливе, привітне, сентиментальне, сердите, вразливе, необережне, жорстоке, смарагдове, смугляве. Продовжіть цей ряд, прочитавши рядки з творів.

Люлі, люлі, люлечки, шовкові вервечки, мальовані бильця, пішли до Кирильця (з коліскової). Жили собі мишка-шкряботушка, жаба-скрекотушка та зайчик-лапанчик (з української народної казки). Приплентався до лікаря поважний дядило ... (П.Глазовий).

Поміркуйте, що саме в цих реченнях, у словах створює відповідний настрій? Яких значенневих відтінків надають суфікси? Обговоріть це в класі.

Українська мова відзначається багатством словотворчих ресурсів, які володіть яскравим стилістичним забарвленням. Це зумовлюється розвинутою системою українського словотвору, продуктивністю оцінних афіксів, які надають словам різноманітних експресивних відтінків.

Серед словотворчих засобів найактивніше використовуються з інформаційно-експресивною та естетичною метою суфікси, префікси, складні форми. Стилiстичний інтерес викликають слова, що набувають з допомогою афіксів стилістичного забарвлення (*синулечка* (зменш.-пест.), уживаються в розмовному (*гречка* - *гречиха*), жаргонному мовленні (*мультфільм* - *мультик*, *мультяшка*), використовуються як джерело

мовленнєвої експресії в публіцистичному стилі (*державити, націєтворчий*) чи виступають авторським новотвором (*впередзорець, марнотратник*). Цінність стилістично забарвленого слова залежить від семантики твірної основи, значення мовотворчого засобу та загальної наснаженості контексту.

◇ Прочитайте текст, написаний студентами-філологами про викладача і відомого вченого – дериватолога Василя Грещука. Визначіть його стильову належність, основну думку авторів. Як розкривається образ мовознавця? Які частини мови найчастіше використані в тексті?

Здійсніть редагування тексту. Яких семантичних, смислових відтінків додають прислівники? Яким способом вони утворені? Яких семантичних відтінків надають афікси у підкреслених словах?

У дитинстві, коли легко виявляються найрізноманітніші таланти, він теж був сповнений всіляких поривів і бажань. Тим паче, що вдався в батька, який (хоч мав усього чотири класи) був майстром на всі руки і виконував роботу не будь-як.

У студентські роки подався в напрямі сухої й нудної для стороннього ока лінгвістики, де його чекали ще нудніші словотвірні гнізда, ланцюжки, парадигми. Причому в досягненні цілі виявляв неабияку наполегливість і впертість.

З'ясувалося, що «суха й нудна» теорія словотвору має свої приваби й цікавість. Важлива не так наукова проблема сама по собі, а спосіб її розв'язання. Це доводить, власне, наукова продукція Василя Грещука та його багатолітній досвід викладання в Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника.

Безперечно, що навчальні курси, які читає професор Грещук, не з простих, та для спраглих знань вони відкривають невичерпні джерела наукових пошуків і самореалізації. Тому й багато охочих продовжувати розпочату ним справу. ...Багато хто з аспірантів зізнається, що лекції й семінарські заняття з курсів дериватології й загального мовознавства спричинили зміну пріоритетів.

Звичайно, навряд чи зумів би Василь Грещук досягти таких успіхів, якби доля не звела його свого часу з унікальною людиною й глибоко ерудованим вченим Іваном Коваликом, під науковим керівництвом якого захистив кандидатську дисертацію. Професор зацікавив його проблемами дериватології і навчив наукової етики. Повагу і вдячність до вчителя професор Грещук зберіг на все життя (Р.Піхманець, Н.Пославська).

Довідка

Цілком, виключно, відколи, всупереч, змалечку, назавжди, пліч-о-пліч, день за днем.

◇ З якими значеннями використані словотворчі засоби в поданих словах? Від яких слів вони утворилися? З підкресленими словами складіть речення

Володарка, скрипаль, нишком, беркутівець, красень, колотнеча, приватизатор, крадькома, зухвальство, узбіччя, мереживо, суглинок, ринковість, обмаль, інтернетник, комп'ютеризація, мерс.

Серед афіксальних іменників переважають назви осіб, що постали внаслідок використання продуктивних суфіксів **-ик, -ач, -ець, -ист/-іст, -атор, -к-**, а також суфіксоїдів **-ман, -фоб** на означення діяча – за професією, характером поведінки, поглядами, видом занять, за належністю чи прихильним ставленням до певного ідеологічного, суспільно-політичного напрямку, за процесуальною або внутрішньою ознакою. Наприклад: *скрябінець, нобеліст, приватизатор, візажистка, погодоман, націєфоб.*

Новою тенденцією в мові публіцистики є активізація суфіксального творення іменників-агентивів на основі власних назв, переважно прізвищ і назв організацій та абревіатур, здебільшого звукових і літерних. Наприклад: *симоненківець, беркутівець, есендівець/СНДівець.*

Помітно активізувалося творення іменників за допомогою суфіксів **-ізацій/-изацій-** для номінування важливих опредметнених дій, процесів, станів сьогодення. Наприклад: *суверенізація, маргіналізація, соборизація.*

Інтенсифікувалася також деривація слів із загальним значенням абстрактної ознаки, яку передають такі суфікси, як **-ість, -изм/-ізм, -щин-, -ств-/-цтв-** тощо. Наприклад: *ринковість, солідаризм, азійщина, європейство.*

Помітно зросла кількість відприкметникових іменників, що утворені за допомогою нульової суфіксації. Наприклад: *солдат або офіцер федеральних військ – федерал, муніципальний працівник – муніципал.*

Новим явищем в українській мові кінця ХХ ст. є продукування розмовних субстантивів безпосередньо від іменних основ унаслідок усічення останніх. Наприклад: *педуніверситет – педунівер, машина марки "Мерседес" – мерс, фестиваль – фест.*

◇ Які значення надають словам наявні в них словотворчі елементи?

мегапроект, суперзірка, проурядовий, псевдоблагодійник, квазіеліта, пост чорнобильський, офіціоз, заідеологізованість, позаблоковість,

спонсорство, бестселерство, кравчукізм, ваучеризація, клонування, роздержавлення, бомжик, бюджетник, супербагатій, наддержавна.

Корисно знати

Які похідні можна утворити від англіцизму *мітинг*? Сучасна українська граматична норма значно суворіша до активних дієприкметників на *-уч(ий)/-юч(ий)*, що призвело до пасивізації, а то й вилучення з лексики і їхніх форм-універбатів на позначення особи. Отже, слово *мітингуєчий*, як і інші активні дієприкметники-субстантиви, вживані в розмовній практиці радянського часу, на зразок *виступаючий, відпочиваючий, головуючий, завідуєчий, керуючий, потопаючий, приїжджаючий* тощо, неухильно поступаються або й уже поступилися місцем іменникам чи віддієслівним прикметникам-субстантивам на зразок *мітингар, мітингувальник; промовець, доповідач, оратор; відпочивальник, відпочивалець; голова; завідувач; керівник; приїжджий, прибулець; потопельник* та ін.

Отже, від слова *мітинг* можливі утворення *мітингар, мітингувальник*, цілком імовірні **мітингарство, мітингарський, мітингарськи, *по-мітингарськи (-ому)* або **мітингувальництво, *мітингувальницький, *мітингувальницьки, *по-мітингувальницьки (-ому)*

(Є.Карпіловська).

Серед тенденцій сучасного українського словотворення відомий мовознавець Олександр Стишов називає тенденцію творення нових слів на базі питомих способів словотвору і словотворчих засобів, наголошує на відродженні значної кількості питомих мотиваційних основ *держава, незалежність, тризуб, етнос, соборність, віра, Бог*. Зокрема лінгвіст фіксує словотвірну парадигму слова *держава – державити, державництво, державознавець, державотворець, державотворчий*.

◇ Продовжіть цей ряд, прочитавши текст. Визначіть стильову належність тексту. Що вам відомо про Михайла Гушевського? На основі історичних матеріалів та Інтернет-ресурсів напишіть коротке повідомлення «Михайло Гушевський – державник».

Визначте спосіб словотвору підкреслених слів, з'ясуйте особливості їх написання. Виконайте фонетичний, морфемний і словотвірний аналізи виділених слів.

Як історик-державник Михайло Грушевський формувався певною мірою і в результаті та під впливом дослідження української словесності, вивчати яку забов'язав себе ще зустрічаючи свій 15 новий рік від **народження**, а напередодні 16 нового року додав собі обов'язок – вивчати й рідну історію.

Важливою можна вважати ідею М.Грушевського про **націєтворчу** роль літературної мови. Світовий, а особливо західноєвропейський суспільно-історичний досвід показував, що нації розвиваються з розвитком своїх рідних мов і національних культур і національних мов. Іншого не дано.

Михайло Грушевський був визначним стилістом – теоретиком і практиком. Він бачив і розумів, що в ситуації бездержавності та територіальної роз'єднаності українських земель і царських заборон української мови, були відсутні життєво вирішальні чинники для висхідного розвитку української літературної мови. Вона не зможе задовольняти інтелектуальні потреби суспільства, якщо не буде повносило функціонувати в ньому, якщо не виробляти в ній науковий, діловий, публіцистичний стилі. І він став активно розвивати науковий, публіцистичний цілі української мови, творити термінологію.

Історико-мовознавчі погляди Михайла Грушевського, його мовотворча діяльність мали значний вплив на вироблення єдиної української літературної мови (що на той час ще не було таким очевидним фактом, як нині), в якій злилися західний і східний плін нашої мови, на прискорений розвиток і унормування української мови у 20-их - 30-их роках, зрештою, й на удержавлення української мови у незалежній Україні (Л.Мацько).

◇ Яке стильове забарвлення характерне для цих прикметників? За допомогою яких словотворчих засобів вони утворюються? Складіть тези для теленовин, використовуючи подані слова

Іміджевий, кілерський, бартерний, новоєвропейський, східновекторний, постприватизаційний, післяреферендумний.

Високою словотвірною продуктивністю відзначаються відносні прикметники із суфіксами **-н-, -ов-/-ев-, -ськ-**, що утворилися переважно від іншомовних субстантивів (*екзистенційний, пейджинговий, МВФівський*), а також композити, сформовані на основі підрядних словосполучень (*високопосадовий, тіньоринковий*,).

Помітно зростає продуктивність запозичених та деяких питомих префіксів і префіксоїдів, особливо **супер-, пост-, анти-, про-, над-, після-**тощо (*супервинахідливий, пострадянський, антирухівський, проринковий, надінтегрований, післязастійний*,).

Розгалужений словотвірне гніздо складають слова **спонсор** – *спонсорський, спонсорство, спонсорів, спонсорка, спонсоровий, спонсорувати, заспонсорувати, проспонсорувати, спонсоризація*.

◇ Поміркуйте, чи можливі такі слова? Якого значення надає префікс *най-*? В яких стилях можливе використання поданих слів?

наймасовіші фільми, найкоханіша дружина, найрейтинговіші трансляції, найрозрекламованіший кандидат, найспортивніше село.

Сучасна мовленнєва практика вносить суттєві корективи у префікс **най-**. Слова з цим префіксом надзвичайно активні у всіх стилях. Вражає легкість, з якою утворюються слова з *най-* від найнесподіваніших прикметників, - наголошує мовознавець Олександра Сербенська і наводить приклади з газет:

Протягом семи десятиліть населенню накладають переконання про великоросійський народ як найінтернаціональніший, готовий все зробити заради відродження і розквіту інших народів (газ.). Цензура не прихована, а найсправжнісінька (газ.). Явище пікардійців, мабуть, одне з найсуперечливіших в українській естраді (газ.).

З допомогою таких утворень привертають увагу слухача.

◇ Придумайте рекламу вашої школи, вашого міста, газети вашого міста тощо, використовуючи слова з префіксом *най-*.

„...кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова. Письменник, у якого нема своєї індивідуально забарвленої мови, - слабкий письменник, він пише безбарвно, мляво і не може числити на довшу, тривку популярність”, - писав Іван Франко.

Індивідуальний стиль (ідеостиль та ідіолект) – це така системність виразових засобів мови окремого письменника, діяча культури чи іншого індивіда, яка вирізняє і виокремлює його мову серед інших мовців.

◇ Прочитайте текст. З'ясуйте метафоричний образ *дороги* у різних ментальних і часопросторових вимірах: українському, американському, японському; дитячому, юнацькому, дорослому, зрілому. Поміркуйте, як словотворчі засоби урізноманітнюють художню палітру письменника

Стугонить *дорога*. Справді мовби нічого вже для нас не існує, тільки ця швидкісна *траса*, її нескінченність, її гудучий, зникаючий у темряві *бетон*. Гуде й гуде під нами серед досвітніх просторів, розшматовує тумани, розтинає навпіл зоряні тумани і сіті, влітає в стугонливі тунелі й стрілою

вилітає з них ... При виїзді з міста перед нами виникла ціла *сув'язь доріг*, вони тут сплелися гігантським вузлом, – суцільний який *ієрогліф із заліза й бетону!*...

Естакади, віадуки, химерна геометрія дорожніх споруд. *Дуги доріг* вигинаються увсебіч, діляться і єднуються, поскручувавшись, *мов рептилії*, проходячи одна крізь одну і знову пружинно випростовуються, шукаючи простору, невідь – звідки виникаючи, невідь – куди ведучи...

Дорога має свій голос. ...Ні вдень, ні вночі не знаючи спокою, *дорога* все *жене й жене себе кудись*.

- І тут нічогенька собі Галя, - всміхається у далеч траси Заболотний – Кінця – краю їй немає... Вона єднає, вона й розлучає. Про щось запитує, на щось відповідає. І що цікаво: для всіх існує вона – як небо і як повітря... Будь ласка: мчаться тут містери добрі й недобрі, білі, чорні, старі, молоді. Правдиві, брехливі. Сучасні донкіхоти й, може, сучасні собакевичі. Поруч у потоці летить витончена душа й рило свиняче, зірка екрана й гангстер, геній і вбоге ніщо... Для всіх вона, друзі, ця траса летюча, для всіх (О.Гончар «Твоя зоря»).

У пошуках виражальних засобів художнього мовлення письменники створюють індивідуально-авторські неологізми, що зазвичай пов'язано з використанням словотворчих ресурсів рідної мови. Наприклад: *Не дивися так привітно, яблуновоцвітно* (П.Тичина).

Уведення okazіоналізмів у контекст зумовлюється різними причинами: прагненням автора надати текстові більшої експресивності, створити точні і влучні назви, рідше вони виконують суто номінативну функцію. Наприклад: *додосвітки, надсмеркання, поранок, безока, паніготь* (В.Стус); *окрилля, смарагди, чуприння, сколих, сприть* (Яр Славутич), *плинь* (П.Филипович), *лагідь* (Юрій Клен), *літоросль* (М.Зеров).

◇ У "Словарі української мови" Б.Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях слова. Поясніть, як ви розумієте значення цих слів. Які словотворчі засоби використані для утворення цих слів? Чи функціонують вони тепер?

матінкувати, матеркувати, маткувати, безматній, пані- матка; дідовід, дідовник, дідизна, дідичність, дідівщина; дідівство; дідичанка; дідиччун; дідичня; дідизний; дідинець; бабкуватий, бабити, бабитися, бабинець, розбабка, бабизна, бабівщина, бабниця, бабіти; братань, братани, братана, братак, братня, братиця, братовизна, братки, братщина, братівщина; дітвага, дітва, дітвачця, дітко, дітний, дитинець, дитун.

◊ На сьогодні активізувалися віддієслівні обрядові назви із суфіксом **-ин-**: *оглядини, змовини, заручини, пострижини, хрестини*; із суфіксом **-к-**: *досвітки, зажинки, обжинки*.

Запишіть від своїх рідних один з обрядів, що збережений у вашій сім'ї.

◊ Як афікси змінюють забарвлення слова "довгий"? Згрупуйте подані слова за спільністю виконуваних функцій: довжина, зріст, тривалість у часі.

довжелезний, довженний, довжезний, довгуватий, довгенький, задовгий, довгий, довгуватий.

◊ Заповніть таблицю, записавши в одну колонку слова, що виступають словотвірними синонімами, у другу - паронімами. Перевірте за словником паронімів. Укладіть словникову статтю до пари *ефектний – ефективний*.

Зразок:

словотвірні синоніми	пароніми
виноградний - виноградний	вільний - вольовий

Судний – судовий; безвинний – невинний; безкорисний – некорисний; індукційний – індуктивний; музичний - музикальний, ефектний – ефективний; парубоцький - парубочий, погідний - погожий, мідний - мідяний, рутовий - рутяний, тигровий – тигрячий; терплячий - терпеливий, гранястий - гранчатий – гранчастий; емоційний – емоціональний; меланхолійний – меланхолічний; борщовий – борщевий; гарнесенький - гарнісінький – гарнюсінький; вечірній – вечоровий; зеленкуватий – зеленкавий; щербатий – щерблений; дівчачий – дівочий.

Активно вживаними в українській мові є такі моделі словотвірної синонімії прикметників:

іменникова основа + **-н- і -ов-**; **-н- і -ив-(-лив-)**; **-ат- і -ист-**; **-ат-, -ист- і -уват-**; **-н- і -ськ-**; **-ов- і -ськ- (-івськ-)**; **-ськ-(-цьк-)** і **-ий**; **-н- і -ий**; **-н- і -ан-**; **-ов-(-ев-)** і **-ан-**; **-ов-(-ев-)** і **-ач-**; **-ин- і -ач-** (*архетипний - архетиповий, оманний - оманливий, біблійний - біблійський (біблейський), банковий – банківський*);

прикметникова основа + **-есеньк-, -усіньк-, -ісіньк-, -іськ-, -ісічк-**; **-еньк-, -оньк-**; **-уч-, -ущ-, -ач-, -ащ-** (*теплісінький - тепліський - теплісічкий; слабенький - слабонький; злючий - злющий, добрячий - добрящий, важенький - важкенький*);

дієслівна основа + **-н-** і **-ив-(-лив-)**; **-уч-** і **-лив-**; **-к-** і **-лив-** (*облесний - облесливий, п'янкий - п'янливий, скрипучий - скрипливий*).

Серед прикметникових словотвірних синонімів типовими для української мови є пари з префіксами **без-** і **не-** (*безграмотний - неграмотний*), **по-** і **після-** (*повоєнний - післявоєнний*), **якнай-** і **щонай-** (*якнайповніший - щонайповніший*), **проти-** й **анти-** (*протівірусний - антивірусний*), **не-** й **а-** (*несиметричний - асиметричний*).

◇ Які з поданих слів частіше вживані в сучасній українській мові? Перевірте за словниками-довідниками з культури української мови? З останніми двома напишіть вітальну листівку «Шануйтеся, друзі!»

інтенційний, екзистенційний, категорійний, трансцендентний, синхронний, діахронний чи інтенціональний, екзистенціональний, категоріальний, трансцендентальний, синхронічний, діахронічний; шанобливий і шановний.

Рефлексія і самоперевірка

Запишіть речення, вставивши відповідне слово з виділених

1. Підняти всіх жителів узбережжя для *рятівних* (чи: *рятувальних*) робіт на бродях.

2. Інженер зорганізував *рятівничу* (чи *рятувальну*) команду з дачників. 3. З'явився над морем літак, сипнув на воду два *рятувальних* (чи *рятівних*) круги і полетів у напрямі берега (А.Шиян).

4. *Рятувальна* (чи *рятівна*) експедиція вдруге вивозила людей (М. Трублаїні).

5. ...Крок за кроком відступали на Каховку, до *рятівних* (чи *рятувальних*) дніпровських переправ (О.Гончар).

6. Раніше ми були тільки науково-дослідною групою, а тепер взяли на себе ще й функцію *рятувальників* (чи *рятівників*) (Ю. Бедзик).

7. У моторці, яка обігнала наш катер, були *рятувальник* (чи *рятівник*) і лікар.

8. Тихович сердечно подякував своєму *рятівникові* (чи *рятувальнику*) (М. Коцюбинський).

9. Пароплав! Це слово було на устах у кожноо, його повторювали пошепки, як найдорожче ім'я, очі людей хотіли прозирнути темряву, щоб побачити свого *рятівника* (чи *рятувальника*) (О. Довженко).

Тема для розмови

Я народився в україномовному світі, і найперші для мене слова були словами українськими. Я їх чув від Мами, Батька, братів, друзів. Для мене, малого, весь земний світ був українським. Що з того, що тепер я знаю

кілька мов і користуюся ними щоденно (така вже в мене робота)? Вони ніколи не замінять мені Рідної Мови, в якій за кожним словом тягнеться багатючий шлейф асоціацій, емоцій, спогадів, подій, людей!..Так написав письменник Сергій Ткаченко. А яка ваша думка стосовно цього міркування?

Завдання додому

Прочитайте вірш Івана Драча «Бабусенція». Укладіть словотвірні ряди іменників. Для чого поет так щедро їх використав, яка мета?

Ой оце чудне дівчатонько, ой-я,
Щосуботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой.
Лишає свої інфузорії-туфельки,
Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки.
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взува старі чоботи-шкарбани,
Бабчині чоботи-чоботищеньки.
Наносить води повну балію —
Ще відро, ще відро, ще відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,
Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
Бабусенько, бабулиня, бабусенція.
Ой гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки.—
Ляпотить, хлюпотить у ночовоньках
Дівулиня, дівчина, дівогоренько,
А бабуся так і вештається, ой-я,
А бабище все шупортається, ой-я,
З кочергами, з баняками, банячищами...
Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на ряднищі, на рядні
Під кожухом, кожушиськом, кожушариськом.
На лежанці в цмоки цмокає, аж оєчки.
(Випадає їй казьонний дім,
І валет бубновий в нім,
Туз хрестовий заберу,
Швидше вже сама помру...)

А дівуля, дівчинина, дівувальниця
До кожуха, кожушенька так і горнеться,
А бабуся, бабуліня, бабусенція
До дівчиська, дівчиийська так і тулиться —
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

Тема 23. Національно-специфічне вживання зменшено-пестливих форм

Українці для виявлення емоцій, почуттів (чи закипить у серці гнів, чи охопить журба, чи ніжність розм'якшить серце) мають мову, що злеліяна не на прісному ґрунті граматики, а на полі битви у всьому розпалі, на вільних козацьких бенкетах і у свавільному побуті гайдамаки, мову, що злеліяна сумливими промовами до вітчизни бездомного блукальця на чужині, піснями любові...

Амвросій Метлинський.

Комунікативна розминка

Ще з дитинства вам відома казка про Телесика. Пригадуєте, в ній розповідається про народження хлопчика з деревинки. Багато є причин на те, чому люди поклонялися деревам. І однією з таких причин, за уявленнями наших предків, були родючі властивості дерев. Міфи, казки про походження людей з дерев відомі у світі. Пригадайте, які з таких казок ви читали?

А в українському фольклорі поряд з легендами про Адама, випліпленого з глини, знаходимо і перекази про першу людину з дерева. Таке ж походження мав Івасик з казки про Телесика.

Яку пісеньку співала мама (баба), пригадуєте? «Люлі, люлі, Телесику, заварили кулешику, з ручками, з ніжками, будемо тебе годувати». Зверніть увагу на підкреслені слова. Що вони, на вашу думку, означають? Про який кулешик ідеться, чому з ручками, з ніжками? Можливо, згадується про бабину кашу? Як ці рядки співвідносяться з рядками іншої колискової пісні:

Щоб зростало маленятко,
Наше любе пташенятко,
Наша квітонька маленька,
Наша зіронька ясненька.
Колисочка хить-хить,
Панасик спить-спить,

Колисочка хитнулася,
Панасику чихнулося.
Здоров'ячко у сердечко,
Рісточки – у кісточки,
А в ніженьки – подушка,
А в роточок – говорушка.

У жодній мові немає такої великої кількості емоційно-забарвлених дериватів, як в українській: *матінка, матіночка, матусенька, дідуньо, дідусь, бабуньцьо, бабусенько, стежечка, худібка, садочок, віночок, писаночка, гарненько, перстенець, ягідочка, волики, коники, городчик, гостоньки, перепеличка, воріженьки*). У цих словах знайшли відображення і ставлення до людини, і обожнювання природи. Раса, властива українській мові, - це поєднання зменшено-пестливих суфіксів з дієслівними основами: *спатоньки, їстоньки* та ін.

◇ В яких стилях зустрічаються такі слова? Які національні особливості поданих слів? Чи притаманні вони науковому, публіцистичному, офіційно-діловому стилям? На підтвердження наведіть уривки з текстів. Виконайте морфемний і словотворчий аналізи підкреслених слів

мишка-шкряботушка, жаба-скрекотушка, зайчик-лапанчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик, ведмідь-набрід, кабан-іклан;

деревинка, колисочка, синок, золотий човник, срібне веселечко, двійнятка, матінка, бережок, рибка, голосок, гусятко, гусочка, крильце, сорочечка, казочка, в'язочка;

горобчик, чижик, овечки, щука-риба, перепілонька, райські пташки, волики, ластівочка;

огірочки, барвінець, пшеничка, васильчик, рутонька.

В українській мові широко використовуються суфікси емоційної оцінки *-ок-* (дуб-ок), *-ищ-* (руч-ищ-е), *-ечок-* (верш-ечок), *-еньк-* (дрібн-еньк-ий), *-ус-* (мат-ус-я), *-ичк-* (сестр-ичк-а) та ін. У певному контексті пестливі суфікси можуть надавати словоформі відтінків здрібнілості, іронічного звучання, актуалізують семантичний відтінок зневаги або сарказму, інтимізують виклад. Згрубіло-збільшувальні суфікси вживаються переважно для підкреслення сили, міцності, великого розміру чи фамільярної прихильності.

Наукова й офіційно-ділова мова, як правило, уникає вживання слів із зменшувальними суфіксами, бо вони вносять небажаний у даному разі відтінок пестливості. До того ж такі слова, потрапляючи в текст наукового чи офіційно-ділового стилю, втрачають конотацію пестливості і можуть набувати іронічного, саркастичного відтінку.

◊ Якого відтінку надають словам суфікси? Знайдіть слова, що вжиті в переносному значенні, назвіть вид перенесення

1. Ходи, ляшеньку, добре тебе почастую, - мовив Гаркуша, добуваючи шаблю з піхов (О. Стороженко). 2. Не буде нам з того добра через сусідоньки (з народної пісні). 3. Та де там воно рано? Вони надолужать то вмиваннячком, то взуваннячком... (І. Карпенко-Карий). 4. А я за упокой гумористичної душеньки отакенну свічечку поставлю (О. Ковінька). 5. Отаку невісточку придбай! Сидить собі, як панночка, замислилась, а ти роби та ще й мовчки (І. Карпенко-Карий). 6. Як став місяць серед неба. Ревнула гармата; Прокинулись ляшки-панки -• Нікуди втікати (Т. Шевченко). 7. Якби піти на вовчиська Чи на кабаняку. Щоб набратися самому Страху-переляку (П. Глазовий). 8. Накрутив Данило номер. Взявши трубку в руку, І гукнув: "Здоров, друзяко (П. Глазовий). 9. До нього [Данила] бігла вона [Мирослава], бігли маки на її платтячку, бігли, перетрушуючи ті маки, її ноженята, біг вітрець у її косах, що мали повів степу і смуток матіоли (М. Стельмах). 10. Вони й не догадуються, Хведю, який толковий ти, сміливець і хитрунець! І де тільки навчився? ((М. Стельмах). 11. Гарний у тебе землячок, тільки бог йому смерті не дає, – нарешті заговорив Северин (М. Стельмах). 12. А хатина ж у розквітлому городі, як у віночку ховається. І зелено, і червони, і голубо, і біло, й синьо, й рожево коло тої хатки (Марко Вовчок). 13. Ой ти дівчинонько, моя вір'яночко, у тебе личенько – рум'яне яблунько. А твої вустонька, а твої губоньки – звелись пелюстоньки з вогнем докупоньки (І. Драч). 14. Що первий голосочок - батенько кличе, А другий голосочок - матінка кличе, А третій голосочок - братичок кличе, Да батенько кличе в терему мести, А матінка кличе кужелю прясти, А братичок кличе коня напувати...(з весільної пісні). 15. Язичок – це конусоподібний виступ м'якого піднебіння; виріст біля основи листка деяких рослин; внутрішні жувальця в комах; рухома пластівка в механізмах (зі словника).

◊ Які з наведених речень є уривками українських народних пісень? Прочитайте уривок з книги Світлани Єрмоленко «Нариси з української словесності». Думку авторки підтвердіть прикладами записаних з уст родини таких пісень

Українська народна пісня – це справжня скарбниця емоційно забарвленої лексики. Здається, жодне слово не входить у пісенний рядок, якщо його значення не відтінюється суфіксом, додатковою лексико-семантичною конотацією, що виникає через незвичну сполучуваність чи зіставлення понять у тексті. Слова, справді, вибираються, тому вони й

вибо'рні, як співається в народній пісні. Багатогранний світ людських почуттів. Конкретні картини буденних занять, емоційні характеристики відображаються в словнику народної пісні.

Іменниковий словотвір у народній пісні найбільш активний і різноманітний порівняно з іншими частинами мови.

◇ Прочитайте вірш. Визначте основну думку авторів. З'ясуйте стилістичні функції емоційно-забарвлених суфіксів у словах. Прокоментуйте різновиди речень, ужиті в тексті

Така мала, цікава і зелена,
Так радісно всміхається до мене –
її уперше, юну і свавільну,
Від подруг, мами і коріння вільну,
Запрошено у вогнесяйне місто.
Тут буде бал!
І свічі, і намисто!..
...Ялиночко, ялинко, ялинятко,
Моє зеленороге оленятко,
Куди летиш?
Куди тебе несе?
Це ж просто маска, маскарад – і все!
Бо завтра, і не глянувши у вічі,
Із тебе знімуть новорічні свічі,
Обтрусять діловито мертві голки
І викинуть, покривджену і голу,
Немов на жар утрат і каяття –
На вулицю,
На холод,
На сміття!..(О.Матушек).

◇ Прокоментуйте вислів мовознавця Василя Сімовича

Здрібнілих та песливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагоді. Не тільки в розмові з дітьми, не тільки тоді, коли хочемо викликати до себе співчуття, ... не тільки тоді, як виявляємо свій смуток чи радість, не тільки балакає зі собою песливими словами пара закоханих, не тільки стрічаються вони у віршах, у вязаній мові – але й так, у звичайній бесіді, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови.

Продуктивним засобом "обрядового" й фольклорного словотвору вважається словоскладання. Наприклад: *дівич-вечір, хліб-сіль; чар-зілля, рута-м'ята.*

◇ Яку обрядову семантику виконують подані складні слова? Складіть казку «Мої мрії», використавши десять слів з поданих нижче

приворот-зілля, ромен-зілля, корінь-зілля, чар-зілля, рута-м'ята, калина-малина, вишенька-черешенька, розрив-трава, хрест-трава, переліт-трава, перекотиполе, жито-пшениця, трава-мурава, яр-хміль, сон-трава, люби-мене, іван-чай, нечуй-вітер, біс-дерево, бождерево, первоцвіт, зимоцвіт, пізньоцвіт, нечіпай-зілля, рай-дерево, рай-цвіт.

Складні слова не є ознакою якогось певного стилю. Однак найбільше їх смислові і стилістичні функції розкриваються в художньому і розмовному стилях. Образно вжиті, складні іменники і прикметники збагачують семантику художнього тексту, сприяють створенню колоритного, неповторного образу.

◇ Прочитайте текст. Визначіть його стильову приналежність, основну думку автора. На основі літературних матеріалів підготуйте коротке повідомлення про Василя Барку. Випишіть складні слова, вжиті в цьому тексті. Яким способом вони утворені? З яким значенням уживаються в тексті? Які з них є індивідуально-авторськими? За тлумачним словником перевірте значення підкреслених слів. Випишіть слова із суфіксами –ість, -нн(я), з'ясуйте правомірність їх уживання в цьому стилі.

Що там бачиш? — питає Микола.— Поки нема нікого, піди до сільради, в вікно заглянь: як — тато?

Більший має право посилати, і Андрійко слухається. Звик! Шанував брата: той боронив, завжди добрий і справедливий, з тихою і світлою думністю в худорлявому вигляді.

Посланець вернувся, бо з сіней сільради виступили два сизомундирні міліціонери і покурюють. Потягнули з перехрестка до сільради — місцеві партійці.

Микола на них вимовив:

— Хліботруси!

— А ми ні: ми хліботруди,— сказав Андрій.

— В основному вірно; але хліботруди не ми з тобою, а старші. Ми хлібокуси.

Андрій мовчки згодився; потім повідомив:

— Я знаю, хто всякі другі.

— Що знаєш?

— Є хлібопроси, і всякі.

— Добре! — сказав Микола.— Твій горщик здібний варити. А ще?

— Ну, є... хлібоноси і хлібовози.
— Ще — хто?
— Ще, зараз подумаю, є хліботорги, і хлібокупи, хлібокрази. Це все.
— Гаразд. А хто — ті, що хліб дають хлібопросам? Андрій думав і вагався, і не міг сказати; видно, знайшов слово, яке не задовольняло — плечима знизав від невирішення.
— Звуться: хлібодани! — назвав Микола,— їх мало; витіснили їх сильніші. Скажи, хто ті, що хліб беруть?
— Хлібобери, чи ні...
Микола поправив:
— Вони хлібохапи.
Засвоївши новий термін, Андрій показав на збір коло сільради, куди прикотили дрожки.
— Пам'ятай,— попереджує Микола,— щоб замок держав на губі! Десь проквакаєшся з назвами, тата замучать по арештах: через нас. Зрозумів?
— Я мовчатиму (В.Барка «Жовтий князь»).

Василь Костянтинович Очерет (Барка - псевдонім) **(1909-2003)** – **письменник** української діаспори у Сполучених Штатах Америки, автор роману “Жовтий князь”.

Помітне місце в художньому, особливо поетичному мовленні посідають індивідуально-авторські новотвори. Пошуки сучасних поетів у галузі індивідуального словотвору впливають на розвиток образної системи поезії, збагачують поетичний лексикон.

Найпоширенішими в українських поетичних текстах є складні іменники і прикметники: *чистодзвони*, *живосік* (І.Драч), *диволет* (Л.Костенко), *веселощокій* (М.Стельмах). Стилізовані під фольклор складні іменники і прикметники утворюють порівняння та художні епітети, що подають образну характеристику предметів і явищ природи, і психологічних портретів. Наприклад: *роси-сльози* (М.Рильський), *вітри-руки* (Остап Вишня), *літа-коні*, *верби-наречені*, *ноша-скеля*, *промені-ножі* (А.Малишко), *міднолиций*, *веселощокій* (М.Стельмах), *розумноокий* (М.Стельмах), *лукаво-тонкоброва* (А.Малишко).

Поєднання у складному слові антонімічних елементів акцентує увагу на обох частинах, синтезуючи їх у цілісний образ. На цьому принципі базуються оксюморон: *тривожно-радісний погляд*, *задумливо-прояснене обличчя*, *болісно-солодке чекання* (М.Стельмах).

◇ **Прочитайте речення. Поміркуйте, яких семантико-стилістичних відтінків надають складні слова висловлюванням**

1. Лиш дальні залпи вогнепаду Ще шарпали і злили горизонт (М.Бажан). 2. А снігодоц над вовком пролітає...(М.Вінграновський). 3. Його лице відкрилося у синь. Туди, де розтікалася бездонна Самотність стопечальної мадонни, В якій щойно вмер єдиний син (В.Коротич). 4. Мій світ не той, щоб в *мрійновтому* гратись... (В.Бровченко). 5. Ярим *барвоспадом* в наших жилах кров тече князівська... (Яр Славутич). 6. Це щастя в *пропадайроках* було... (І.Драч). 7. Ярим *барвоспадом* в наших жилах кров тече князівська...(Яр Славутич). 8. Вітру синьо-голубий *огин*... (М.Вінграновський). 8. Приснився я собі самому У дебрі голосно-німії (М.Рильський).

У поетичній мові естетизуються, набувають нової семантики, часто переростають в образи-символи номінації птахів. Народна поетична традиція відбита у слововживанні *сизокрилий голуб (голубка)*, що використовується як ласкаве, ніжне звертання. **Наприклад:** “Ой, напій коня, каре оченя! *Сизокриле голуб'ятко, до побачення*” (А. Малишко). Традиційними також є порівняння думок, мрій з птахами – улюблений троп багатьох майстрів поетичного слова. **Наприклад:** “На зелені гори, на блакитні хвилі, ой, летіте, мрії – птиці *срібнокрилі*” (В. Сосюра).

◇ **Випишіть з народних пісень речення, де наявні образи-символи номінації птахів. Придумайте до них авторські епітети-складні слова. При потребі скористайтеся «Словником епітетів української мови».**

◇ **Прочитайте текст. Визначте його стильову належність. Що нового ви дізналися з тексту? Чи відомий вам такий стилістичний спосіб, як гра слів. Чи зустрічали ви таке явище в газетах, на бігбордах? Яка мета створення абервіатур?**

БІГБОРД, -а, ч. Великий рекламний щит з автономним освітленням.

Абревіатури як стилістичний засіб найбільш поширені у художньому, розмовному, публіцистичному стилях. Серед виражально-зображальних функцій помітне місце займає явище гри слів (гри словами, словесної гри), під яким звичайно розуміють спеціальне використання (“обігравання”) тотожних або подібних з формального боку мовних одиниць для створення певних фонетико- та семантико-стилістичних явищ. Одним з різновидів цього явища є каламбур, який полягає у використанні

зовнішньої подібності або тотожності мовних одиниць з метою досягнення комічного ефекту.

На рівні будови слова серед засобів графічного увиразнення компонента слова виділяються: оформлення його великими літерами поряд: *ГАЗават* – газетна публікація про “газову війну” (пор. *газ* і *газават* “священна війна мусульман проти невірних”), рідше – з наявністю між великими малих літер: „*Що заНАдТО*, то недобре” – публікація про бомбування силами НАТО території Югославії; відокремлення його за допомогою дефіса: “*Арт-обстріл*” – назва естрадної групи клоунів і мімів, пор. *артобстріл* “артилерійський обстріл” і *арт-* як компонент слів *артист*, *артистичний*.

При обігранні складових компонентів слова виділяються явища, з одного боку, “розшифровування” компонентів аббревіатур і графічних скорочень або і звичайних слів як нібито початкових елементів відповідних інших слів (так, *Рух* – скорочена назва політичної партії Народний рух України – жартівливо “розшифровується” як “Рятуйте Україну, хлопці!”), а з другого боку, – запланованого заздалегідь “зашифровування” компонентів аббревіатур під початкові елементи відповідних слів (*МАРС* – назва групи українських письменників у 1920-х рр. – як “Майстерня революційного слова”).

На рівні словотворення гра слів реалізується як перероблення наявного слова, як утворення нового слова на основі двох (рідше кількох) слів і, навпаки, як утворення двох (рідше кількох) слів на основі одного – за допомогою таких процесів, як: 1) аналогія, тобто утворення нового слова шляхом переосмислення й відповідного переоформлення одного слова за зразком іншого: “Пригоди Робінзона *Кукурузо*” (дитяча повість В.Нестайка), пор. Робінзон *Крузо* і *кукурудза*. Структурно видозмінювані компоненти слова можуть при цьому виділятися **за допомогою великих літер**: *рефорНАТОри*, пор. *реформатори* і *НАТО*; **скорочення слова** (слів): “І, може, тоді всі мінпроми, мінмаші та інші “*міни*” задумуються, як створити власну технологічну базу для лісозаготівель” (з газети), пор. *мін...* (скорочення слова *міністерство* в аббревіатурах) і *міна* як вибуховий пристрій (можливо, як натяк на шкоду для лісу через неузгодженість дій різних міністерств); **розчленування слова**: “*Діє слово*” (рубрика в журналі, пор. *дієслово*); **жартівливе утворення псевдоаббревіатур**: агентство *ОБС* – “Одна баба сказала” (О. Тимчук).

◇ Прочитайте речення. Слова з якими суфіксами найчастіше вживані в цих реченнях? Яких семантичних відтінків вони надають? Відредагуйте подані речення

Слід нарешті пам'ятати, що призначення м'ясорубки полягає в здрібненні порівняно м'яких предметів і вона зазнає псування при перемелюванні гвинтів, дитячих іграшок, пляшок, а також м'ясопродуктів, що їх отримано з холодильників (Ю.Шанін). Вивчення світових тенденцій та узагальнення зарубіжного досвіду професійної підготовки майбутнього вчителя-філолога сприяло виявленню найбільш вагомих ідей, що заслуговують упровадження. (І.Соколова).

Суфікс –нн(а/я) утворюють абстрактні назви, назви опредмеченої дії. Їх відносять до книжних суфіксів. Найбільш уживані вони в наукових, офіційно-ділових, публіцистичних текстах (*вивчення, застосування, узагальнення, дослідження*). Однак надмір таких іменників значно ускладнює розуміння тексту, тому мовознавці радять віддавати перевагу дієсловам: *вивчати, застосовувати, узагальнювати, досліджувати*. У художньому і розмовному стилях слова з такими суфіксами зустрічаються далеко рідше (*зітхання, кохання, дівування*).

◇ Перекладіть з російської мови. Зверніть увагу на ступені порівняння прикметників. Які форми слід ужити в даному контексті?

Наибольшей плотности жизнь достигает при большом разнообразии строения организмов, то есть при различной приспособленности к условиям совместного существования. Поэтому наибольшая плотность жизни осуществляется в биоценозах, где организмы связаны цепями реакции. При большом разнообразии – наибольшая плотность (из учебника биологии).

Зверніть увагу!

В утворенні та вживанні вищого і найвищого ступенів часто трапляються помилки. Тож годиться запам'ятати: в українській мові вищий ступінь утворюється за допомогою суфіксів -іш-, -ш-, що їх додають до основи чи кореня звичайної (так званої нульової) форми якісного прикметника: *новий — новіший, розумний — розумніший; молодий — молодший, дешевий — дешевший*. Причому може відбуватися чергування звуків: с+ш — щ (*високий — вищий*), г, з, ж+ш — жч (*дорогий — дорожчий, низький — нижчий, тяжкий — тяжчий*).

Значення вищого ступеня має також сполучення звичайної форми прикметника зі словами більш або менш: *більш вдалиий, більш доступний, менш вередливий, менш зрозумілий*. Однак для української мови природнішими є форми із суфіксами -іш-, -ш- (*зеленіший, солодший*).

Припускаються похибок ті, хто сполучає лексеми **більш** чи **менш** з формою вищого ступеня прикметника, а не з нульовою. Отже, *більш лагідний, менш тривкий (а не більш лагідніший, менш тривкіший)*.

Найвищий ступінь порівняння прикметників утворюється за допомогою префікса **най-**, який додають до форми вищого ступеня: *швидший — найшвидший, милиший — наймилиший*. Форми найвищого ступеня можуть уживатися також з підсилювальними частками **щонай** (що+най), **якнай** (як+най), які надають їм значення найбільшої або найменшої міри якості ще категоричніше: *щонайдорожчий, щонайтісніший, якнайкращий, якнайменший*. Аналітична (складена) форма найвищого ступеня порівняння утворюється додаванням слів найбільш або найменш до нульової форми: *найбільш прогресивний, найбільш зручно, найменш рентабельний, найменш переконливо*.

◊ **Виправте помилки у поданих словах та словосполученнях**

Запитуючий, рахуючий прибутки, головуєчий зборами, пануюча думка, перемігший, кажучий промову, захоплюючий краєвид, хвилюючі враження, початкуючий поет, ведучий архітектор, констатуючий експеримент, желаємий результат, змарнівший, накресливший, всохший, померший, аналізуєма.

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів за допомогою суфіксів -уч-, -юч- та -ач-, -яч-: *ріжучий, під'їжджаючий, лежачий, сидячий*, а також від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфікса -л-: *згорілий, прогнилий*. Проте у сучасній українській мові активні дієприкметники маловживані. І тому при перекладі активні дієприкметники, які мають у російській мові суфікси -ющ-, -ущ-, -ащ-, -ящ- (теперішній час) та -вш- (минулий час), українською мовою передаються як підрядні словосполучення: *сложившаяся вокруг ситуация - ситуація, що склалася навколо*.

В українській науковій мові помітна тенденція до уникнення дієприкметникових форм на -уч-(-юч-) теперішнього часу і заміна їх -альн-: *констатувальний* замість *констатуючий*, *формувальний* замість *формуючий*.

Російським пасивним прикметникам теперішнього часу в українській науковій мові відповідають дієприкметники минулого часу (*употребляемый - уживаний*).

◇ Перекладіть текст українською мовою. Запропонуйте різні способи перекладу російських дієприкметників, обґрунтуйте зроблений вибір

Различные народы весьма по-разному используют взгляд в общении. Занимавшиеся этим вопросом этнографы делят человеческие цивилизации на "контактные" и "неконтактные". В "контактных" культурах взгляд при разговоре и общении имеет большее функциональное значение (надо сказать, что люди контактных культур и стоят ближе друг к другу при разговоре, и чаще прикасаются друг к другу). Это арабы, латиноамериканцы, народы юга Европы. К неконтактным относят индийцев, пакистанцев, японцев, североевропейцев. Исследования, проведенные в США, показали, что навыки использования взгляда в общении, будучи однажды усвоенными в детстве, на протяжении жизни почти не меняются, даже если человек попадает в другую национальную среду. Иногда это может приводить к недоразумениям и неудобству.

Шведы, разговаривая, смотрят друг на друга больше, чем англичане. Индейцы племени навахо учат детей не смотреть на собеседника. У южноамериканских индейцев племен витутто и бороро говорящий и слушающий смотрят в разные стороны, а если рассказчик обращается к большой аудитории, он обязан повернуться к слушателям спиной и обратить свой взгляд в глубь хижины. Японцы при разговоре смотрят на шею собеседника.

У других народов, например у арабов, считается необходимым смотреть на того, с кем разговариваешь. Человек, мало смотрящий на собеседника, кажется представителям контактных культур неискренним и холодным, а "неконтактному" собеседнику "контактный" кажется навязчивым, бестактным, даже нахальным.

Но у большинства народов существует неписанный закон, своего рода табу, запрещающий в упор рассматривать другого человека, особенно незнакомого. Это считается дерзостью, вызывающим или даже оскорбительным поведением.

Для общения людей, принадлежащих к разным культурам, первостепенное значение приобретает умение безошибочно толковать выражение взгляда собеседника (з журналу).

Тема для розмови

Мовознавець Олекса Наумович Синявський говорив своїм учням: "... працювати над своїм словником, себто над тим, щоб до речі й якнайкраще вжити слово, треба б далеко більше, ніж то в нас ведеться... Така праця ... збагачує лексику, витоншує її і зменшує лексичну односторонність, хибні

нахили залюблятися в одних словах (чи з певними наростками) і обминати інші. Багатющі засоби на словотвір української мови, зокрема наростки й приростки повинні стати слухняним і гнучким знаряддям у руках тих, хто слово має за знаряддя своєї діяльності”.

Прокоментуйте слова вченого. А що для вас означає працювати зі словом, зі словником? Для чого це потрібно у словотворі, морфології, граматиці? Обговоріть це в класі.

*Книга О.Синявського «Норми української літературної мови» була високо оцінена українськими мовознавцями. Зокрема, В.Сімович у вступному слові до книги зауважив: “Книжка пригожа не тільки для вчителя, не тільки для людей практики: редактора, письменника, коректора, урядовця і т.д., але й для науковця, і взагалі для всякого, кому дорога культура рідного слова, хто цікавиться розвитком української мови і повного розвитку її собі бажає”.

Завдання додому

Українці для виявлення емоцій, почуттів (чи закипить у серці гнів, чи охопить журба, чи ніжність розм'якшить серце) мають мову, що злеліяна не на прісному ґрунті граматики, а на полі битви у всьому розпалі, на вільних козацьких бенкетах і у свавільному побуті гайдамаки, мову, що злеліяна сумливими промовами до вітчизни бездомного блукальця на чужині, піснями любові...- написав Амвросій Метлинський.

Продовжіть думку. Напишіть невелику статтю «Вираження характеру українців засобами словотворення».

Амвросій Лук'янович Метлінський (1814-1870) — український поет і етнограф, фольклорист, перекладач, професор Харківського (1848—1849) та Київського (1849—1854) університетів.

МОРФОЛОГІЯ

Тема 24. Граматичні категорії, граматичні значення і граматичні форми

Чим яскравіше день мій відгорить,
Тим більше світла до людей полине.

Ганна Чубач

Комунікативна розминка

Цікаве слово "сусід". Воно утворене складанням префікса су- і слова сидіти. Отже, сусід - це людина, яка пов'язана з іншою за місцем свого перебування. У народі кажуть "Не купуй собі дім, а купи сусіда, хату придбаєш, а сусіда не продаси". У живому слові, суперечливій думці, в гурті українці здавна утверджували визначальні форми етикету й поведінки.

А чи часто ви спілкуєтесь із сусідами? Чи знаєте, хто біля вас поруч живе? Чому? Що, на ваш погляд, дає спілкування із сусідами? Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення і мовні засоби, основну думку автора. Визначте лексичні і граматичні значення слів *сусіди* і *люди*. З'ясуйте, які спільні граматичні значення властиві виділеним словам. Поясніть правопис слова *недоречна*. Випишіть слова, де наявні чергування [О] та [Е] з [І]

УРБАНІСТИЧНИЙ МОТИВ

У мене **сусіди** – **люди** хороші,
Щоднини вітаємось чемно, як слід...
...А **сходи лежать**, мов застигла гармошка,
Якою **не грають** вже тисячу літ.
Не грають. До рук **не беруть** – недоречна.
Колись-то збирались. Ця звичка мина...
Ми знаємо **ціни** на імпортні **речі**,
Сусідів – не знаємо імена.
Ми чемно вітаємось. Чемно минаєм.
Ми так бережемо ретельно свій час.
Ми чемно нічого у них не питаєм,
І чемно вони **не питають** у нас.
Отак і живемо. Живемо – не тужим.
Живемо – не дружим. І якось живем...

А нас **розділяють** не стіни – байдужість,
Ота, що одвічно бере за живе.
Отак і живемо. А вечір приходить –
У дверях швиденько повернем ключа...
Тоді на гармонь обертаються сходи
І тихо до ранку самотньо **звучать** (Олена Матушек).

Люди спілкуються реченнями. А для побудови речень важливо, щоб слова певним чином були пов'язані між собою, вишикувані у комунікативні ланцюжки. Кожна мова має для цієї мети систему граматичних категорій, значень і форм, які в сукупності називаються граматичною будовою.

Досліджує граматичну будову граматики. Термін **граматика** веде свій початок від давньогрецького словосполучення *grammatiké téchné*, що перекладається як *мистецтво* читати і писати літери. Проте первинне значення було втрачено ще в античні часи і стало означати науку про будову мови взагалі.

ГраMATика - це розділ мовознавства, що вивчає закономірності будови слів нашої мови, а також словосполучення і речення.

ГраMATика поділяється на два тісно пов'язані розділи: *морфологію і синтаксис*.

У граматиці найбільш повно відбиваються своєрідні риси національної мови. Граматична будова української мови разом зі словниковим багатством становить її основу, своєрідність і неповторність. Граматичні засоби віддзеркалюють спосіб світосприйняття і мислення певного народу, сприяють точному відтворенню думки.

Морфологія (від грецьких слів *morphé* - форма і *lógos* - наука, вчення) - це розділ граматики, що охоплює словотвір, вчення про структуру слова, форми словозміни, способи вираження граматичних значень, а також учення про частини мови і властиві їм способи словотворення.

Основними поняттями морфології є граматичне значення, граматична форма слова, словоформа і частини мови.

Словоформа – це конкретна граматична форма слова. Наприклад: у словосполученнях *побачив сусіда, порадив сусіду, захоплююся сусідом* вжито три словоформи слова *сусід*.

У кожному повнозначному слові тісно поєднується два значення: лексичне і граматичне значення.

Слово *сусід* означає той, що мешкає поруч, тобто має одне лексичне значення. Водночас це слово має рід, число, відмінок, тобто вжите у формі чоловічого роду, називного відмінка, однини.

Отже, повнозначне слово має, як правило, одне (основне) лексичне значення і кілька граматичних значень.

Є між ними і такі відмінності (див. табл 1).

Таблиця 1

Лексичне і граматичне значення

Лексичне значення	Граматичне значення
Основне номінативне значення	Додаткове, супроводить лексичне в конкретному випадку вживання слова
Одне або кілька (для багатозначних, омонімічних)	Декілька (для одного слова)
Індивідуальний зміст слова	Спільне для кількох / багатьох слів
Одиничне	Абстраговане
Виражене основою	Виражене закінченням або афіксом
Вказує на зв'язок слова з фактом реальної дійсності	Виражає зв'язки з іншими словами

Водночас лексичне і граматичне значення знаходяться в нерозривній єдності і сприймаються як ознаки одного цілого.

◇ Прочитайте текст. Визначіть тип мовлення, основну думку автора. Чому важливо підтримувати добросусідські стосунки? Чому автор вживає паралельно слова *сусіда* і *сусід*?

Перепишіть текст, розкривши дужки і поставивши розділові знаки. У виділених словах усно визначте спосіб вираження граматичних значень. З'ясуйте, чи можуть однією граматичною формою виражатися кілька граматичних значень. Наведіть з тексту приклади, в яких засобом вираження граматичного значення є службові слова.

Звичайно що **сусіда** дитини не виховає. Але батьківське виховання при допомозі **сусідів** важливе та бажане. Особливо (як) що цей приклад зразковий. Звідси і народна сентенція "Добрий сусід кращий за далекого родича". Життя сусідів відбувається на очах один в одного «знають сусіди твої біди». (Най) швидшу допомогу та пораду можна одержати від (**най**) **ближчого сусіда** як і позичити необхідну річ. Тому (й) актуальним є вислів "До доброго сусіда можна й городом ходити а до далекого родича й полями (не) обійдеш".

Підтримувати добросусідські стосунки не так (то) й просто проте конче (не) обхідно. В Україні збереглась традиція за якою дорослі діти

влаштувавши власну сім'ю будують нові хати (по)руч з батьками що (б) родинні зв'язки посилити сусідськими. Та (й) саме життя родин у колах сусідів протягом віків породило педагогіку добросусідства. Її покликання гармонізувати сусідські взаємини, уникати конфліктів, згладити (не) порозуміння через сусідську взаємність вводити молоду поросль у життя громадське суспільне вчити її жити з людьми і для людей любити свою націю та поважати сусідні народи (М.Стельмах).

Для позначення класів однотипних граматичних значень (роду, числа, відмінка та ін.) вживається поняття **граматичні категорії**. Кожній частині мови властива особлива система граматичних категорій. Так, в українській мові для іменника властиві число, відмінок і рід, для прикметника - число, відмінок, рід і ступені порівняння.

Грамматична категорія ґрунтується на двох і більше граматичних значеннях.

Прокоментуйте таблицю 2

Таблиця 2

Грамматичні категорії і граматичні значення

Грамматична категорія	Грамматичні значення
Роду	Чоловічий, жіночий, середній (<i>красивий, красива, красиве</i>)
Числа	Однина, множина (<i>стіл, столи</i>)
Відмінка	Називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний (<i>батько, батька, батькові, батька, батьком, на батькові, батьку</i>)
Ступенів порівняння	Вищий, найвищий (<i>довгий – довший-найдовший</i>)
Часу	Минулий, теперішній, майбутній (<i>прцював, працюю, працюватиму</i>)
Виду	Доконаний, недоконаний (<i>напишу, пишу</i>)
Способу	Дійсний, умовний, наказовий (<i>пише, писав би, напиши</i>)
Особи	Перша, друга, третя особи однини і множини (<i>пишу, пишемо, пишеш, пишемо, пише, пишуть</i>)
стану	Активний, пасивний, зворотній (<i>приніс, виконується, вмивається</i>)
Перехідності /неперехідності	Перехідні, неперехідні (<i>викопати картоплю, пишу батькам</i>)

◇ У «Словнику епітетів української мови» за редакцією Світлани Єрмоленко до слова *день* наводиться значна кількість епітетів: *погожий, дзвінкий, сльотавий, тьмяний* та ін. Наведіть власні приклади епітетів або випишіть із запропонованого словника. На вашу думку, чому стільки епітетів придумали українці? Від чого це залежить?

◇ Прочитайте текст. Визначіть тип мовлення, основну думку автора. Чому так важливо не марнувати день? Випишіть епітети з тексту. Поясніть правопис слова *святкую*.

З'ясуйте, які слова в наведеному тексті мають лексичні і граматичні значення. Чи є слова, в яких наявне лише граматичне значення? Визначте спосіб вираження граматичного значення.

СВЯТКУЮ ДЕНЬ

Святкую день: веселий і сумний,
Який не є, а я його святкую.
У кожному ранку стільки новизни,
Що я невдач минулих не рахую.
Хай кожна мить минається, летить...
Але на святі довшають хвилини.
Чим яскравіше день мій відгорить,
Тим більше світла до людей полине.
І вечори святкові не спішать:
Останній промінь спішно не ховають.
Якщо із буднів не зробити свят,
То і найвищі обрії злиняють (Ганна Чубач).

Граматична форма слова - мовні матеріальні (звукові) засоби вираження граматичних значень слова.

Граматичні значення виражаються такими мовними засобами:

1. закінченням: Наприклад: слово *сусід* характеризується сукупністю таких граматичних форм: *сусіда, сусіди, сусідом*.

2. суфіксами, префіксами: *познайомити, найдовший, смачніший, солодший, повісити*;

3. чергуванням звуків: *руки і руці*;

4. наголосом: *руки'* — родовий відмінок однини, *ру'ки* — називний відмінок множини;

5. суплетивно (утворення граматичних форм того самого слова від різних коренів): *я — мене, ми — нас, добрий — кращий*);

6. службовими словами (*сказав — сказав би, акуратний — більш акуратний, допомагає - хай допомагає*); допоміжними дієсловами (*буду писати*), прийменниками (*стіл — на стіл, синові — при синові*);

7. порядком слів (*Гарний день і День гарний*).

Граматичне значення і граматична форма нероздільні: не може бути граматичного значення, яке б не виражалося граматичною формою, і навпаки, немає таких граматичних форм, які не виражали б певного граматичного значення. Граматичне значення і граматична форма взаємно зумовлені і визначають одне одне, тому граматична форма становить єдність граматичних значень слова і способів його вираження.

Сукупність усіх граматичних форм слова, які використовуються для вираження відповідних граматичних значень, називається **парадигмою** (від грецького *παράδειγμα* - показувати, зіставляти, представляти).

◇ Шляхом поєднання з іншими слова доведіть, що кожне з поданих слів має різні граматичні значення, визначте, які ці значення, як вони виражені. Складіть з ними речення.

Істино, слово, обличчя, ніч, запізніле, трьох, сонячні, солі, книги.

Рефлексія і самоперевірка

1. Назвіть основні поняття морфології.
2. Як розрізнити лексичне і граматичне значення?
3. Які існують способи вираження граматичних значень?
4. Подані в дужках слова поставте у потрібній граматичній формі. Визначіть, які граматичні значення їм властиві: старший (малий) за тебе; багато хто мріє (ловити) синього птаха; запитаю (він); потрібно до (хтось) звернутись.

Тема для розмови

Тривалий мир, дружба, сусідство – кажемо ми, коли маємо на увазі щось постійне, розгорнуте в часі. А чи не буде мовним гріхом вживання з цими ж словами пароніма **тривкий**? Мовознавець Олена Тодор вважає, що це залежатиме від контексту: йдеться про щось довгочасне чи про те, що важко зруйнувати, стале, стійке. Яка ваша думка? Коли **мир, дружба, сусідство** можуть бути тривалими, а коли тривкими? Обговоріть це в класі.

Завдання додому

Прочитайте текст. Визначіть стиль мовлення, засоби, основну думку автора. Визначіть спосіб словотвору виділених слів. З'ясуйте, які слова в наведеному тексті мають лексичні і граматичні значення. Чи є слова, в яких наявне лише граматичне значення? Визначте спосіб вираження граматичного значення.

Живуть на світі половинки –
У **половинок** тихий крок,
І **половинчасті** в них вчинки,
І **половинчастість** думок.
В їх *напівдушах* – *напівболи*
І навіть *напівпочуття*,
Свої куценькі *напівдоли*
Вони сприймають за життя.
Вони сміються *напівсміхом*,
І правду ріжуть, та... *навпіл*,
І критикують *напівтихо*,
І захищають з *напівсил*.
Їх так, буває, вродить густо –
Скриплять гілки усіх дерев...
Та половинок навіть гусінь,
Їх навіть гусінь не бере...(Олена Матушек).

25. Повнозначні та службові частини мови

Людина вибудувала з минулого у прийдешнє золотий міст, яким спішать у серця посланці людяності і любові – викупані у пелюстках квіту і в пробудженнях росяного ранку слова, прозоро-чисті слова моральності людської (І.Вихованець).

Комунікативна розминка

У кожної деревини свій плід, а в кожної людини – свій рід. Кажуть, хоч і по коліна в воду, аби до свого роду. А як немає роду-родиноньки, то ні до чого притулитися, нікому порадоньки дати. Саме через відчуття роду і завдяки йому людина приходить до світлого образу Батьківщини. А що для вас означають слова рід, родина, рідня? Яка роль родини у вашому становленні? Обговоріть це в класі.

◇ Прочитайте текст. Визначіть стильову належність тексту, основну думку автора. Перепишіть текст, розкривши дужки і поставивши розділові знаки. Проаналізуйте уривок за частинами мови; до кожного слова дайте пояснення, за якими морфологічними ознаками, лексичним значенням, синтаксичною функцією його слід віднести до тієї чи іншої частини мови

Мати... Вона всміхається а сонце вже іскриться в краплинах сліз на щоках. Повні розчервонілі руки мати (по)хапцем витирає об фартух губи їй дрижать хвилюванням і шепочуть уже (що)сь найпестливіше найніжніше і пірнувши в тепло її грудей льотчик на мить перестає бути льотчиком і нема за ним вздовж і (в)поперек облітаного неба, ні шалених надзвукових швидкостей (не)ма ні команд ні тривог ні (не)безпек а є тільки затишок і насолода віднайденого щасливого дитячого світу. Та це тільки миттєве потім знову все стає на свої місця і він перед нею вже приїжджий льотчик майже гість і мати погамувавши кипіння своєї радості терпляче жде поки син здоровкається з чабанами та чабанками (О.Гончар).

Усі слова в мові за лексичним значенням та граматичними особливостями поділяються на **частини мови**.

Це лексико-граматичні розряди слів у мові, які відрізняються один від одного узагальненим спільним лексичним значенням, граматичними категоріями, синтаксичними функціями.

В основу виділення частин мови покладено лексичний, морфологічний, синтаксичний, словотворчий принципи.

Лексичний принцип характеризує лексичне значення слова або його відсутність. За наявністю лексичного значення виділяють повнозначні і неповнозначні частини мови.

◇ Дайте відповіді на запитання за таблицею 1. На якій підставі частини мови поділяються на самостійні і службові? Чому в таблиці немає дієприкметника і дієприслівника? Чому в таблиці не знайшлося місця для вигука?

Самостійні частини мови (їх шість: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник) називають предмети, їх ознаки, дії та кількість. Самостійні частини мови є членами речення і мають як лексичне, так і граматичне значення.

Частини мови

Самостійні (повнозначні)		Службові (неповнозначні)	
Змінювані		незмінювані	незмінювані
Відмінювані	дієвідмінювані		
Іменник	дієслово	прислівник	прийменник
Прикметник			сполучник
Числівник			частка
Займенник			

Службові частини мови (їх *три*: **прийменник, сполучник, частка**) предметного лексичного значення не мають і служать лише для зв'язку слів у реченні (прийменник, сполучник) або для надання окремим словам і реченням додаткових смислових чи емоційно-експресивних відтінків, а також для творення морфологічних форм і нових слів (**частка**). **Службові частини мови** членами речення не виступають і виконують тільки граматичну роль у поєднанні з самостійними частинами мови.

Морфологічний принцип виявляється в тому, що визначає, які граматичні категорії властиві словам певної частини мови. За цією ознакою (здатністю утворювати граматичні форми) частини мови поділяються на змінні та незмінні.

Синтаксичний принцип полягає у визначенні синтаксичної функції слова певної частини мови (в ролі якого члена речення це слово найчастіше виступає).

Словотвірний принцип визначає специфічні для певної групи слів способи творення та словотворчі засоби.

Кожна частина мови має властиві їй граматичні категорії, що дістає свій вияв у системі словозміни.

Окрему групу складають **вигуки** і **звуконаслідування**. Вони виражають лише волевиявлення, емоції, етикет, імітують звукові сигнали птахів, тварин, явищ природи. **Модальне слово** трактується як слово, що втратило своє конкретне значення та функціонує як засіб описового зображення модальності.

◇ Прочитайте текст. Якою постає вчителька в уривку? Які мовні засоби увиразнюють її особистісні і професійні якості? Проаналізуйте семантику мови очей, жестів.

Визначте в поданому тексті належність слів до частин мови. Чи наявні в тексті слова, що перейшли в іншу частину мови? Перевірте себе за довідкою, поданою нижче.

Складіть речення так, щоб слова, які перейшли іншу частину мови, належали б до «своєї» частини мови. Вкажіть на зміни, що викликані переходом

... Мені про свою маму писати, мабуть, найважче. Вона – вчителька.

І ось мені треба писати вчителеві про вчителя. А сама я – тільки ще учениця. Сказала я мамі, що мені треба про неї писати, а вона аж засміялася:

- Ну от і напиши, подивлюся, скільки ти граматичних помилок наробиш.

Просто біда мені з моєю мамою. Що не напишу, а вона одразу: „А де кома? Отут перед „а” треба кому ставити... А де твій знак питання? А де дві крапки?..”

Але ось раптом у квартиру дзвінок. Мама відчинила, і я бачу, як змінилася на виду:

- Володя?.. Яременко?.. – питає.

А на порозі стоїть льотчик з букетом квітів, ну зовсім ще молодий, і каже:

- Так, це я, Оксано Семенівно, ваш учень, колишній шибеник і зірвиголова Володя Яременко...

- Та який же ти дорослий став, - каже йому мама і почала жартувати: - А слово „знання” тепер з двома „н” пишеш чи з одним?

А в самої радісні сльози на очах.

- Знаю, знаю, Оксано Семенівно, - каже до мами льотчик. – Всього ви мене навчили. Ви ж мені путівку в життя дали. Та не тільки мені...

...тільки тоді я зрозуміла, скільки ж то мамі довелося з ними працювати, щоб, як каже льотчик дядя Володя, дати їм путівку в життя.

Тепер я знаю, що вчитель не тільки навчає мови, літератури, історії, географії, а ще й навчає любити всі професії, як моя мама.

Так, це правда, що вчитель дає людям путівку в життя (Д. Ткач *Вчителька*).

У сучасній українській літературній мові, як і в інших сучасних слов'янських мовах, перехідних явищ досить багато.

Найбільше перехідних явищ спостерігається в сфері повнозначних частин мови. Сюди належить **субстантивація** прикметників і дієприкметників (наприклад: *вартувий, молода, учительська, майбутнє, минуле, трудящі, незримий, лежачий, перший, відживаюче, вмираюче, відстале, вчений*),

адвербіалізація — перехід іменників, прикметників, числівників, дієслів у прислівники (наприклад: *вниз, догори, весело, тричі, лежачи*),

ад'єктивізація — перехід дієприкметників у прикметники (наприклад: *учений, печений, варений* і под.),

прономіналізація — перехід числівників у займенники (наприклад: один — у значенні “якийсь” — хлопець),

кон'юнкціоналізація — уживання займенників у ролі сполучників (наприклад: *який, що*).

Інколи займенникові форми можуть виступати у функції часток: *собі, мені, тобі*.

Наприклад, в основі субстантивізації прикметників лежить процес опредмечення ознаки, тобто прикметник набуває ознак роду, числа і відмінка іменника: **Черговий** повідомив про відсутність учнів у класі. (*черговий* – іменник чоловічого роду, уживаний у називному відмінку однини).

◇ Вас запросили на «круглий стіл» на тему «Перехід слів з однієї частини мови в іншу». Попередньо учасники отримали прайси (короткий зміст, анотації) доповідей лінгвістів, які виступатимуть на засіданні. Ви теж отримали такі тези. Висловіть свої міркування стосовно проблеми, що обговорюється, із залученням вигуків, що виражають хвилювання, стурбованість, сумнів тощо.

“Не можна заперечувати того, що в живій мовній структурі наявні такі елементи, які не вкладаються у типові визначені категорії. Такими й є явища переходу серед частин мови. Однак це не означає, що вони стоять за межами мовної закономірності. Навпаки, вони — цілком закономірні. Перехідні явища характеризують перетворення в системі, розвиток мови, її життя. Сама система, як певна цілість, не тільки не руйнується наявністю перехідних категорій, а, навпаки, ще більше зміцнюється й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвою. Перехідні лексико-граматичні явища скріплюють систему частин мови в процесі її розвитку... Отже, перехідні лексико-граматичні категорії-це носії нового... Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови” (В. Ващенко).

Ще в античний період представники александрійської школи, виділивши морфологію як основний розділ граматики, ґрунтовно розробили вчення про частини мови, яке лягло в основу давніх слов'янських граматик XVI-XVII ст. Важливу роль у становленні української морфологічної (і ширше – граматичної) термінології XX ст. відіграла

“Грамматика руської мови”, створена наприкінці XIX ст. (1893) зусиллями відомих граматистів С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера.

У системі виділюваних частин мови від періоду створення перших слов'янських граматик йде їхній поділ за морфологічними ознаками на відмінювані (змінні, або відмінювані) та невідмінювані (незмінні, або невідмінювані).

Відомий також і термін *частки мови*. Цей термін належить російському вченому В.Виноградову, який усі слова згрупував у чотири категорії: частини мови, частки мови, модальні слова і вигуки. До часток мови відносили прийменники, сполучники, власне частки та зв'язки...

Терміни на позначення частини мови змінювалися в часі. Іменник свого часу називали так: *іменникъ* (вперше був зафіксований у граматиці Й.Левицького (1850 р.)), *сущникъ*, *предметовникъ*, *ймення предметне*, *ім'я суще*, *речівникъ*, *ймення річеве*, *ймення предметне*, *ім'я самотійне*, *именяк*. Євген Тимченко подав такі назви: *речівник*, *чи ймення річеве*. А. Кримський запропонував термін *ім'я суще*, або *ім'я самотійне*.

Запропонований С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером термін *прикметник*, А. Кримський запропонував термін *ім'я приложене* або *приложникъ*.

Числівник називали так: *числівники*, *числівники*, *йме́ння числове*, *чи́сленик*. Термін *займенник* - *заі́менник*, *містойменникъ*, або *мѣстоименіе*.

Незмінна частина мови прислівник (нарѣчіє) уперше зустрічається під сучасною назвою в граматиці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера.

Лише з 1926 року до складу службових частин мови додали частку.

Термін *при́менники* (з незвичним наголосом), засвідчений у граматиці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера, Є. Тимченко подає у звичному варіанті – *при́менник*.

На зміну слов'янському терміну *междо́метіє* прийшов спочатку термін *викрик*, а пізніше *вигук*, *оклики*, *виклик*, *чутственник*.

Основна частина термінів на позначення частин мови, що активно використовувалася у граматичних працях кінця XIX – початку XX століття, стала загальноприйнятною у сучасній морфологічній терміносистемі, щоправда, з незначними змінами (За І. Ярошевич).

Рефлексія і самоперевірка

Які критерії поділу частин мови на самотійні і службові?

У чому суть морфологічного принципу?

Які граматичні ознаки дієслова?

Чому вигук називають особливим розрядом слів?

Визначіть, що об'єднує і що розрізняє слова поданих груп.

Тема для розмови

Давнє наше слово є засобом розпізнавання духовносутності наших предків. Адже слово — свідок історії, свідок Часу. В Слові починається і завершується життя твого народу, твого безконечного родоводу, в ньому ж починається і закінчується духовне життя Людини. Через Слово передається вся сума досвіду та духовність. Ось чому нас заворожує давня пісня, давній текст. У них перехрещується емоційна пам'ять усіх суцх до Тебе. Відбувається творчий діалог між словом давнім і тобою. Весь історичний та інтелектуальний досвід також у Слові. Енергія в кожному тексті або ж накопичується, або ж розріджується, себто існує пряма залежність мови від часу, від історичних обставин. Слова випромінюють енергію, але щоразу іншу. Це нагадує випромінювання світла зірками. Мова — це весь об'єм нашої народної пам'яті. Людина протистоїть Часові саме в Слові, і бореться з безпам'ятством, з ентропією Словом. **Власне, Слово і є Пам'ять. А пам'ять — це життя.**

Як же берегти? Як розвивати наше Слово? Як активізувати нашу мову?
(Павло Мовчан)

Таке питання ставить відомий український поет Павло Мовчан. Обговоріть це в класі. Відповідь письменника на ці та інші питання ви можете знайти у його статті «Мова – явище космічне», що подана на сайті

Завдання додому:

Прочитайте вірші Павла Мовчана. Визначіть основну думку автора.

Проаналізуйте тексти за частинами мови: до кожного підкресленого слова дайте пояснення, за якими морфологічними ознаками, лексичним значенням, синтаксичною функцією його слід віднести до тієї чи іншої частини мови.

Варіант 1

Скільки перемито різних днів,
Як надовго зтяглось шукання!
Вже переступив за межі слів,
Де почавсь майдан мовчання.
Істино, єдина, озов дай,
Вилущися словом із мовчання,
З вуст старечих, з молодих гадань;
Свічкою спахни в німе смеркання,
Ластівкою прилети з гнізда.
Чую: голос мій в розвихренні шаленім
Так мене розпачливо шука,

Що, спіткнувшись, реченням зеленим
Вибуха на вербних язиках.

Варіант 2

З нікуди в нікуди ніщо у нічого
тече, зникає, зника за порогом
чотири стіни, сторін світу чотири —
не визначить меж усесвітнього ширу.
З усього поздмухано ймення, як порох:
лише оболонки зринають угору.
А тут, на землі, позлипались безликі
дерева, пташки, ручаї без'язикі;
і треба усе, розщепивши, обмежить
і винести слово з німої пожежі —
ось дерево, тінь, кучерява травиця,
ліворуч — пісок, вода — по правиці...
Попереду — обрій, бездоння — позаду,
і шлях, що розмився дощами дощенту.
Чи стане на всіх моїх сталих означень:
вже твердне повітря, клейно ледь гаряче,
сповзає кора, як линовище, з липи,
суха серцевина відлунює скрипом,
вкривається білою ряскою солі
пісок, випиваючи воду поволі.
Земля, поглинаючи здвоєну тінь,
вапно полишає — для воскресінь.
І я вимовляю останнє імення,
щоб ти, мов кора, не відстала від мене,
а пам'ять кільцює щодня серцевину,
в якій загніздилась безсмертна зернина.

Тема 26. Морфологічні засоби виразності мови. Морфологічні норми

Слова росли із ґрунту, мов жита,
Добірним зерном колосилась
мова.
Вона як хліб. Вона мені свята.
І кров'ю предків тяжко пупурова.
(Л.Костенко).

Комунікативна розминка. "Зверни своє серце до книги" - таку ідею сповідують організатори «Форуму видавців – дітям», який щорічно відбувається у Львові.

Ви теж запрошені на виставку «Улюблена книжка». Які книги ви сподіваєтесь побачити на виставці? Що для вас буде головним при виборі книги: культура книги (оформлення обкладинки, ілюстрацій) чи змістове наповнення? А, може, для вас важить і зміст, і форма? Як ви розумієте вислів «книгу треба вміти читати»?

Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Прочитайте текст. Опишіть образ стежки, створений автором у цьому тексті. З допомогою яких слів/частин мови художник слова описує/ характеризує цей образ? Уявіть собі, що ви художник, який створює ілюстрацію до тексту. На які слова/ частини мови/ ви звернете увагу в першу чергу? Яку смислову і стилістичну функцію виконують у тексті займенники? Визначте стилістичні відмінності коротких і повних прикметників.

СТЕЖИНА

Чому живе, і сам не знаю,
В моєму серці стільки літ
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.
Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?
Дощами мита-перемита,
Снігами вметена у даль.
Між круглих соняхів у літі
Мій ревний біль, мій ревний жаль.
Моя надієчко, я знаю:
Мій крик життя на цілий світ —
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.
Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї —
Одним одна коло воріт?(А. Малишко).

Цей вірш Андрія Малишка є лебединою піснею поета. Образ вузенької, протоптаної босими ногами стежини у рідному селі, котра веде у світ широкий, - це символ самого життя..

Мовна особистість письменника розкривається через мову його художніх творів, сукупність виражальних засобів, які вирізняють майстра як індивідуальну особистість з-поміж інших митців художнього слова.

Співвідношення частин мови в тексті визначається багатьма факторами: залежить від приналежності до одного з типів мови - розповіді, опису, роздуму, пов'язане зі змістом тексту. У ньому відтворюються особливості індивідуального стилю митця. Автор може використовувати в якості особливого засобу виразності будь-яку частину мови.

В залежності від того, яка частина мови ним обирається, текст набуває відповідних експресивних та смислових відтінків.

Частіше вживаними у текстах є іменники: вони називають предмет зображення (явища природи, рослин і тварин, людей, основних почуттів людини, абстрактні поняття), служить ніби основою для побудови тексту. Водночас іменники можуть створювати образи, деталізувати виклад.

Своєрідна кошовність нашої мови – можливість використовувати звертання (часто образне) у кличному відмінку, що має тільки йому властиві закінчення, пор.: *Ганно, книжко, перемого, Галинко, Ярусю, сину, тату, часе, можновладче, Львово, Києве, любово, радосте* та ін.

Господи Слово
Вічна осново
Сонцеголово
Слово горить
Ніжносте Слово
Лютосте Слово
Вічносте Слово
Я твоя мить (І. Драч).

Про український кличний відмінок письменник та перекладач О. Кундзіч слушно написав: «Я собі образно уявляю кличну форму, як простягнені до когось руки в більш чи менш підкресленому жесті».

Займенники в тексті виконують допоміжні функції, тому їх використання визначається конкретними правилами, водночас кожний письменник може наповнити ці слова потрібним йому змістом. У кожному випадку займенники роблять текст виразним.

Наприклад:

Не забувайте, звідки ви і хто ви,
Чиїх очей лежить на вас печать.
У світі слів немає випадкових,
Хоча вони й століттями мовчать (О. Довгий).

Деякі частини мови можуть виконувати в художньому тексті функції морфологічних синонімів. Це граматичні форми того самого слова, які розрізняються засобами граматичного вираження: давальний і місцевий відмінок: *батьку – батькові, на батьку, на батькові*, орудний відмінок: *тією – тою, п'ятьма – п'ятьома*. Це також повні та короткі форми прикметників (синьому - синім, білому – білим); дієслова *співає - співа, літає - літа, питає - пита, лунає – луна*; перші компоненти цих синонімічних пар нейтральні з погляду літературної нормативності, другі теж літературні, але з обмеженим діапазоном уживання (у поезії, розмовній мові).

Наприклад:

Зеленеє жито, зелене,

Хороші гості у мене.

Зеленеє жито при межі –

Хороші гості до душі (з народної пісні).

◇ Прочитайте текст. В якому значенні виступає слово «собор». Що, на вашу думку, означає берегти «собори наших душ»? Що вам відомо про події, які відбулися після написання роману Олесь Гончара «Собор»? Чому про письменника говорять, що, власне, він «постає як Собор, як одна із всенародних святинь»?

Назвіть слова/частини мови, які використані в тексті в переносному значенні. Який зображувально- виражальний прийом використаний у цьому тексті? З якою метою? Найдіть в уривку слова, з допомогою яких названі дії. Якими частинами мови є ці слова? / чи тільки дієслова називають, передають дії? З якою метою автор використовує в тексті віддієслівні іменники? Яка стилістична функція прислівників?

Мовчить собор. Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу. Навколо вирують пристрасті, ламаються списи в щоденних баталіях, що їх ведуть будівничі з браконьєрами, а вій стоїть, думає свою одвічну думу. Про що вона? Все тут проходило перед ним, як перед свідком і перед суддею. Ще, здається, недавно рипіли гарби повз нього з снопами, клекотіла революція на цьому майдані соборному, дзвони калатали на сполох, кликали на сходки, на пожежі, то радісно, то тривожно будили передмістя, б'ючи пудовими язиками свою литу, з домішкою срібла мідь... Поглядом болю і туги востаннє дивилися на нього розширені очі дівчат-полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину. Ридання чув, і крики надій, і залізні гуркоти війни, і її, ще страшнішу тишу... Тепер велосипеди нічних змін нечутно обтікають його щодня і щоночі.

Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували круг нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивіли шапками, саньми красувались в різьблених оздобах... Чи так уже воно й вищезло усе? Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, мигтіння списів запорозьких, різноголосся ярмаркового люду, жарти циганські, чвари прасолів, іржання коней продано-ображених, лоскітний сміх шинкарок щасливих, нічні шепоти закоханих, зоряні обійми й зачаття?.. Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у печах клекоче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повинню, так що вершечки садків висвітяться карбовано, видні до кожного листочка, — в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусно-повний і чистий, як тоді у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів.

Дієслова акцентують увагу на дії, тому текст з великим використанням дієслів стає динамічним і, як наслідок, експресивним. Інтонація такого тексту характеризується напругою, великою чіткістю, особливим ритмічним малюнком.

◇ Прочитайте текст. Про кого пише Олександр Довженко? Як опоетизовує він життя звичайних селян, хліборобів? З якою метою робить це письменник? Яку смислову і стилістичну роль відіграють у тексті службові частини мови? Слова якої частини мови найчастіше повторюються? Чому? Яка стилістична функція сполучника *але*? Яка стилістична функція сполучника *як*? Якого стилістичного ефекту досягає автор, уживаючи заперечні частки?

Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером. Не був він, як уже можна догадатись по одному його імені і по тому, що тут писалось, ні суддею, ні справником, ні попом. Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим хліборобом. Він вважавсь поганим хліборобом. Його розумових здібностей не вистачало на сю складну і мудру професію.

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло-косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем,- легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша.

Поза своїм талантом, як се водиться часто серед вузьких фахівців, він був людиною немудрою і навіть немічною.

Учені доводять, що частки і зокрема частки **не, ні** є найбільш уживаними в нашому мовленні. Вони створюють ефект заперечення, інтенсивного ствердження, нанизування, емоційної напруги, конденсують динаміку викладу.

◇ Доведіть думку відомого російського літературознавця М. Бахтіна «Кожна граматична форма є одночасно і виражальним засобом». Напишіть за поданим початком твір-мініатюру. З'ясуйте стильове призначення різних частин мови

І правда: все тече, і все змінюється. А що лишається? Залишається те, що в нас самих. Маю на увазі душу. Позавчора її роз'їдала байдужість, учора – зневіра, а сьогодні – бажання солодко жити за рахунок інших. Сита душа не будує, не допомагає, не хворіє. Вона просто животіє. Душа...Це останній бастион, який ми так легко зруйнували. Люди добрі, а ми ж так довго говорили (і ніби дбали!) про її гармонію ... (І.Карпель).

Отже, велика сила слова. Слово- це Світло. Слово – це життя, - стверджує письменник Олесь Бердник. «Лікую рани словом-деревієм», - пише поет Віталій Гой. «Слово, що ліки», - наголошував педагог Олександр Захаренко.

Суржик став мовною недугою, від якої постійно шукають ліків. Однак одужання від хвороби потребує не лише медикаментів, але й бажання хворого вилікуватися.

Що ж треба робити, щоб «Слова росли із ґрунту, мов жита, Добірним зерном колосилась мова»?

◇ Прочитайте епіграф. Який смисл вкладає Ліна Костенко у ці рядки? Підготуйте замітку до газети до свята української мови.

◇ Ви - редактор. У мовленні ваших товаришів трапилися такі помилки. Виправіть їх. При потребі зверніться до довідки і таблиці 3

Міроприємства, слідуючий, на сьогоднішній день, п'ять гривнів, кидатися в очі, у розстрочку, шестидесятники, посуда, саме краще, з біллу в душі, вибачаюся, Света, дай книжку.

Довідка

п'ять гривень, посуд, найкраще, шістдесятники, заходи, наступний, на сьогодні, Світлано, дай книжку, упадати в очі, на виплат, з болем у душі, пробачте мені.

Морфологічні помилки – це такі ненормативні утворення, що не відповідають формальному вираженню хоча б однієї з граматичних категорій роду, числа, відмінка, ступеня, особи, часу, способу, стану, виду.

Таблиця 3

Уживання іменників

Частина мови	Як буває	Як потрібно
Іменник порушення категорії роду порушення категорії числа порушення категорії відмінка	головна біль (ж.р); багато статтів написано; заслухано <i>інформації</i> по дорогам, писати лист	головний біль (ч.р.); багато статей написано; заслухано <i>інформацію</i> ; по дорозі, писати листа
Прикметник порушення норм утворення ступенів порівняння - помилки при словозміні прикметників	більш складніша ситуація; на слабком вогні	більш складна ситуація; на слабкому вогні
Числівник неправильна словозміна числівників ненормативне поєднання числівників з іменниками порушення закономірностей сполучуваності дробових числівників з іменниками	від п'ятидесяти до шістдесяти відсотків чотири пікетувальника землетрус силою 4,3 бали	від п'ятидесяти до шістдесяти відсотків чотири пікетувальники землетрус силою 4,3 бала

Займенник відхилення від морфологічних норм у межах лексико-граматичного класу	саме завдяки ньому	саме завдяки йому
Дієслово порушення категорії виду порушення категорії стану порушення категорії особи	купляйте продукти; вибачаюся хотять	купуйте продукти вибачайте (мені); хочуть
Прислівник міри і ступеня	більш вдаліше, найбільш зрозуміліше	більш вдало, найбільш зрозуміло
Прийменник	при умові ; по технології	за умови; за технологією

Найголовніша ознака літературної мови – це її унормованість, властиві їй норми.

Норма літературної мови (від лат. norma- правило, взірець) – це сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні. Мовні норми є обов’язковими для всіх її носіїв.

◇ Напишіть правильний варіант. З’ясуйте, де відбулося відхилення від морфологічних норм

До складу збірної увійшло двадцять три гравця, тридцять п’ять парашутних стрибка, обидвом сторонам, із семидесяти випадків, вдень від трьох до вісьми градусів, у вісьми точках, більше шестидесяти студентів, вони не хочять робити ремонт, першокласник носе багато книжок, він їзде на канікули до бабусі, магазин розташований на терені ринку, виступ проникнутий турботою про людей.

◇ Виберіть правильний варіант

глядача не заманиш і калачом /-ем/, «багато днів та ночів /-ей/, збирають дітей по містам /-ах/ Крима /-у/, до Амстердаму/-а, бесіда з Васильом /-ем/ Метляєвом /-им/, почули інформацію від Миколи Макаренка /-а/, звертатися до Надії Костянтинівної /-и/, сніга/-у/ ніхто не чекав.

◇ Напишіть текст у науковому стилі, вибравши правльну форму

При досліджуванні цього – досліджуючи; без складання відповідного плану - не склавши відповідного плану; після написання роману - написавши роман, спосіб збирання матеріалів - спосіб збирати матеріали; не маю часу на читання - не маю часу читати; при вивченні цієї проблеми - вивчаючи цю проблему; займаюсь читанням - читаю.

Стислість та конкретність вислову – це одна з мовних універсалій, якої в усному та письмовому мовленні ми часто не дотримуємося. Віддієслівні іменники на –ння, –ття не властиві українській мові. Замість віддієслівних іменників треба уживати дієприслівникові звороти, конструкції з особовими формами та неозначеною формою дієслова.

◇ Виправіть помилки. Поміркуйте, чим викликані такі помилки

Сесія — це самий напружений час для студентів. Найвеличезніше задоволення, коли приїздить самий близький друг, але ж завтра самий важливий іспит.

Природні українські фрази - найближчий, найбільша, найважливіший.

Крім ступенів порівняння, українська мова володіє іншими засобами вираження міри якості. Це суфікси, префікси, відповідні прислівники: *білявий, чорнявий, кислуватий, прегарний, дуже гарний, надзвичайно талановитий* і т. ін.

Для цього можуть добре прислужитися чимало сполучень простої (синтетичної) форми вищого ступеня зі словами *багато, набагато, значно, далеко, ще, якомога* тощо: *багато кращий, не набагато сильніший, значно густіший, далеко менший*.

◇ Прочитайте вірш - спогад Олесь Бердника. Про що йдеться у вірші: про дитинство земне чи про втрачений, але пам'ятний гармонійний світ? Що це: вірш суму та елегійної печалі чи, скоріше, медитативний вірш, який навіює світлу гармонійність? Яку роль відіграють прикметники у створенні епітетів? Який настрій створюють поетичні алітерації: **ДАЛЕКО - лелеки - БЛАКитні ЛЕГенди?**

Так далеко, далеко
Відійшли дні ясної розради
Сніжно - білі лелеки
Та блакитні легенди позаду...

Ах, для чого було, о, навіщо
Вирушати з дитячого раю
У провалля зловіщі,
У дорослі дороги безкраї?
Заберіте мене, заберіте,
Журавлі із дитячої казки,
До блакитного світу,
До забутої щирої ласки.

Прикметники в художньому мовленні допомагають зосередити увагу читача на ознаках предмета чи особи. Текст з великою кількістю прикметників відзначається великою емоційністю, тому що прикметники часто називають ознаку, суб'єктивно, виражаючи ставлення до неї автора чи героя. Велика кількість прикметників створює надзвичайний емоційний малюнок тексту.

◇ Поміркуйте, як правильно сказати: *поступати* чи *вступати* до вищого навчального закладу. Перевірте довідкою

У сучасній літературній мові дієслово *поступати* не вживається. У значенні “бути зарахованим до якогось навчального закладу, до якоїсь організації” тепер маємо застосовувати слово *вступати*. “Виявляється, вони зі Світланою товаришують ще з того часу, як разом вступили до інституту” (Євген Гуцало). Правомірність форми *вступати* підтримується наявністю і таких похідних, як *вступ*, *вступники* тощо.

Поступати також неправильно використовують замість *надходити*, яке, крім прямого значення “*підходити*” (“Незабаром до гурту надійшов ще один хлопець”), уживається й переносно. Насамперед для передачі наближення якогось часу, періоду. “Надходив вечір, але мати десь забарилась” (Олесь Донченко).

Друге переносне значення — “*дійти, прибути за призначенням*”, коли мовиться про щось надіслане, повідомлене, передане. “У торговельну мережу міст і сіл надходить дедалі більше товарів”.

Вигук «велике спасибі» – це незграбна калька російського вислову «*большое спасибо*», що, своєю чергою, є калькою французького «*grand merci*». По-українському треба казати «сердечно дякую», «щиро дякую», «дуже дякую», «дуже-дуже дякую», «дякую від усієї душі».

Значна частина названих помилок спричинена явищами мовної інтерференції, а також незнанням відповідних правил правопису української мови. Підвищувати рівень грамотності, культури усного і

писемного мовлення, прищеплювати лінгвістичні смаки – така мета просвітницьких передач радіожурналу «Слово».

◇ Які з радіопередач, присвячених культурі мови, ви слухаєте? Що цікавого ви для себе почули? Перекажіть зміст однієї з передач. Чи не трапляються помилки у ведучих радіопередач?

У статті "Словник і питання культури мови" Максим Рильський писав: "Читати словники – не така вже дивовижна і дивацька річ, як може здаватися". Чимало дуже корисних праць і довідників з культури української мови написали Світлана Єрмоленко, Любо Мацько, Євгенія Чак, Олександр Пономарів, О. Сербенська та інші мовознавці.

◇ Які із словників допомагають вам визначитися у виборі правльної форми слова, коли ви пишете твір, реферат? Підготуйте презентацію свого улюбленого словника

◇ Оознайтеся з анотацією до книги. Що цікавого ви для себе знайшли? Чи користувалися ви цією книгою? За поданим зразком напишіть анотацію на довідник з культури мови, яким ви користуєтеся

Культура слова: Мовностилістичні поради — книжка присвячена чистоті української мови. Автор: **Пономарів Олександр Данилович**

У посібнику даються поради щодо вибору слів, вимовних, наголосових та морфологічних варіантів, синтаксичних конструкцій для найкращого висловлення думки в різних стилях української літературної мови. Рекомендації автора ґрунтуються на мовному досвіді українського народу, відбитому в творах класичного та сучасного письменства.

◇ Оознайтеся з рецензією на книгу Роксолана ЗОРІВЧАК « БОЛІТИ БОЛЕМ СЛОВА НАШОГО...». З'ясуйте основну думку атора. Визначіть стилістичну функцію виділених слів. Як вони увиразнюють індивідуальний стиль рецензента? Напишіть рецензію на прочитану вами книгу з культури української мови.

Роксолана ЗОРІВЧАК « БОЛІТИ БОЛЕМ СЛОВА НАШОГО...»

Перед нами збірка роздумів Роксолани Зорівчак, оформлених у невеликі статті, що стосуються трьох основних проблем культури

української мови – лексико-граматичних, лінгвостилістичних і соціолінгвістичних. Окремі розділи присвячено **оглядові** деяких видань та історії художнього перекладу. В останньому – зібрано понад сто висловів українських та закордонних письменників, учених про красу й потребу глибокого знання рідної мови, бо, як сказано, чужу мову можна опанувати за короткий час, а рідну – треба вивчати ціле життя.

Композиція збірки виважена, чітко спланована, укладена в пропорційно опрацьовані розділи. Для тексту характерна **легкість стилю**. **Властиво**, легкість викладу не означає, що ці своєрідні новели про слово доцільно читати на дозвіллі.

А, окрім того, кожна розповідь має ще дуже **цінну прикмету**, бо наповнена цікавою інформацією не лише з філології, а й культури, не раз пересипана вдало використаними, такими **добірними** цитатами з творів українських письменників, які підсилюють думку й водночас засвідчують ерудицію автора.

У книзі важливим є розділ, присвячений різноманітним лексико-граматичним питанням, зокрема правильному **вжитку** тих чи інших паронімів, форм іменників, дієслів, прислівників, чужомовних слів, американізмів, русизмів.

Робота вартісна, бо в ній практичні міркування й теоретичні осмислення супроводжують одні одних, а власні спостереження автор підсилює думками інших науковців. Професор Р. Зорівчак **пишається** тим, що її рідна мова – українська, але при цьому не ставиться зверхньо до інших мов, а, навпаки, доводить, що необхідно знати їх, і стверджує, що українська рівна серед рівних. Особливо доцільно підкреслити, що дослідниця вміє **поціновувати** мовні елементи, милується їхньою сутністю, із **захопленням** ставиться до кожного **вдалого** слова, вислову, неначе намагаючись **вигранувати, відточити** його в художньому тексті (**Левко ПОЛЮГА**).

◊ Прочитайте словникову статтю, яку пропонують укладачі електронного посібника-довідника «Культура мови на щодень». Яка мета такої статті? Як вона вибудована? Яку важливу інформацію подає? Яку роль відіграють виділення слів?

Складіть речення з поданими словами, враховуючи їхній зміст .

Випишіть з поданого довідника п'ять словникових статей, які вас найбільше зацікавили.

КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ — КОМУНІКАТИВНИЙ — КОМУНІКАЦІЙНИЙ.

Слово *комуникабельний* належить до запозичень 70—80-х років ХХ ст.; воно не потрапило до 11-томного Словника української мови, проте активно функціонує в засобах масової інформації та художній літературі.

Прикметник *комунікабельний* служить переважно для характеристики людини, з якою легко спілкуватися, мати ділові стосунки, яка легко встановлює контакти і зв'язки. Останнім часом спостерігається тенденція перенесення цієї ознаки і на характеристику часу, епохи: *У комунікабельному ХХ віці ми стикаємося з ситуацією, коли люди гостро відчують недостатність спілкування* (з газ.).

Іменник *комунікабельність*, відповідно, означає «здатність до комунікації, спілкування». Близьким до нього є власне українське *товариськість*: *Ользі Яківні* [Кусенко, народній артистці СРСР] з її *темпераментом душевності, комунікабельності завжди найближчими були образи сучасниць* (з газ.). Очевидно, легкому засвоєнню слова і швидкому його поширенню сприяло те, що в українській мові існували й інші запозичення, які мають той самий латинський корінь (*сорттипісо* «з'єдную»). Так, *комунікація* вживається у двох варіантах: «шляхи сполучення, лінії зв'язку і т. ін.» та «спілкування, зв'язок» (для передавання певної інформації): *Ріки були зручними комунікаціями, що сприяло розвитку торговельних зв'язків; Слово — важлива одиниця мовної комунікації* (з підр.).

Прикметник *комунікаційний* має значення «який стосується комунікації — шляхів сполучення, транспорту, ліній зв'язку тощо»: *Зміна поїзда раптом вибила пасажирів з цих гадок, викинувши з маленької локальної залізниці на велику комунікаційну артерію* (М. Грушевський).

Інше значення має прикметник *комуникативний* «який стосується комунікації як спілкування, інформації»: *Комуникативна функція мовлення* (з підр.).

Рефлексія і самоперевірка

У письменника Дмитра Мусієнка «розсипався» текст. Складіть цей текст, відредагувавши частини.

З'ясуйте стильову приналежність, тип мовлення. Визначте стилістичну функцію різних частин мови. Як автор створює гумористичний ефект?

Покохав Петро пастушку

Перебрівши поволеньки потічок, пічник Петро Притула підійшов, присоромлено промимрив:

Прекрасну подолянку пастушку Палажку Присяжнюк підтоптаний парубійко покохав Петро Притула.

-Помагай-бі! Пиріжки печеш, Палаженько?

Понадіявшись попутно перестріти прекрасну передовичку, полонений палкий почуттям, подався пополудні побіля потічка, примітив: пасучи потойбіч повновидих піврічних поросят.

-пиріжечки, пиріжечки! - пустотливо посміхається пастушка.

Працьовита Палажка, певне, прихватком пече пиріжки, приспівуючи популярну пісеньку, поминув просяне поле, потім перетнув поперек привільне пасовисько – .

-Пшеничні? – почервонівши, поцікавився підтоптаний парубійко.

Потому, похнюпившись, просить. Петро почухав потилицю, понюхав повітря, пропахле підсмаженими пиріжками.

-Почастуй, Палаженько!

-Пшеничні! – приязно підтвердила Палажка.

Тема для розмови

«Мова – то інтелектуальний портрет людини. І якщо зовнішній портрет можна змінити з допомогою одягу, макіяжу, то з мовним набагато складніше», - стверджує Любов Мацько. Висловіть свої міркування стосовно цієї проблеми із залученням слів, що виражають хвилювання, стурбованість, сумнів тощо.

◇ Завдання додому

Серед майстрів української прози ХХ століття постать Уласа Самчука чи не найсамобутніша. Мовна особистість письменника розкривається через мову його художніх творів, через сукупність виражальних засобів, які вирізняють майстра як індивідуальну особистість з-поміж інших митців художнього слова. Мовотворчість Самчука характеризується використанням кожного слова з певною семантичною і стилістичною настановою.

Прочитайте текст. Визначте стилістичну функцію різних частин мови у тексті. З якою метою уведена метаформа «оченята горіли кусниками полірованого антрациту»? Яке стилістичне забарвлення дієслів?

І так Марії пішов шостий рік. Її голівка вкрилася чорними м'якими кучерями, оченята горіли кусниками полірованого антрациту. Батька кликала татом, матір — мамою. Любила це робити безупинно. Але мати її в той час застудилася й дістала страшну хворобу. Кашляла, хапалася за груди. Ті пишні, колись повні молока груди зів'яли тепер і висохли. Батько працював у каменоломнях. Тоді починали будувати будинки з каменю, і батько не вилазив зі скали. Він мав велику бороду і вуса. Прийде ввечері натомлений додому, скине мокре взуття, сяде коло столу і жує кусень хліба або бараболю «з мундирами». Марія одразу коло нього.

— Тату!.. — А що, доню? — Мозна до вас на луці?.. — Ну, ходи, ходи...

Вмоститься «на луці» і що ж?.. Отак сидіти спокійно і слухати, як тато дихає, дивиться, як поволі жує, як ворушиться його борода і моргають вуса. О ні! Нащо ж тоді ті вуса і та борода такі великі й такі м'які? Так і просяться

запустити у них рученята і потягати як слід. І Марія береться за свою працю. Що їй до того, що тато втомлений? Він крутить головою і мовчить, ніби зовсім нічого не зауважує. Сильний тато, добрий тато. Марія горда таким татом, бо такого тата немає на цілому світі (Улас Самчук «Марія»).

Тема 27. Прийменник, його особливості

«У кожного – своя стежка у світ слова, у світ,
що за словом...»

Андрій Содомора

Комунікативна розминка

Кожна зустріч з деревом, із квіткою пробуджує в нас нові сили й водночас нагадує, що всі ми – діти нашої матінки-природи...Відомому українському поету Олександру Олесю дитинство згадувалося "суцільною казкою природи", де в бабусиному саду "малими ласували соковитими абрикосами". Майбутньому письменнику Борису Антоненку-Давидовичу у бабусі "... завжди пахло м'ятою і любистком, коло хати чекав садок із сливками та грушками, якими бабуся частувала..., на клуні жив лелека, а за клунею – хащі бузини, де добре ховатися". А поет Микола Сингаївський зізнавався, що рядки його поезії і прози народжені "з трави, гаїв і перелісків, віковічних зеленошумних борів і поліських озер, невеличких річок і льоноцвітних ланів, житніх перепелиних вечорів і жайворонкових світанків".

Отже, "...якщо комусь і варто вклонитися, то насамперед рослині, від неї людина черпає все необхідне для життя...". А яка ваша думка стосовно цього? Обговоріть цю проблему в класі, залучивши до своїх міркувань вірші і спогади письменників про природу.

◇ Пізнання світу починається з добра, природа ж, рослинний світ зокрема, і є отим добротворцем для людини, якою вона шанувала й обожнювала в усі часи. Як ця ідея знаходить вияв у тексті, що поданий нижче? Прикладом якого стилю і типу мовлення є текст?

Назвіть службові частини мови. Яка їхня смислова і стилістична функція в цьому уривку?

Прочитайте текст без прийменників, сполучників, часток. Чи зберігається в такому випадку зв'язок між словами? Чому? Випишіть слова, написані через риску, поясніть їх правопис. Яка роль прийменників у тексті? Випишіть прийменники, визначте, з якими

частинами мови, в якому відмінку вони вживаються та які відношення виражають (просторові, часові, причинові, мети тощо). Поясніть правопис виділених прийменників.

Людина починається з любові. А любов виростає з дитинства. Чарівне це слово знаємо з/малечку, навчилися вимовляти його **з/поміж** перших слів, дорожити ним, як молитвою. Але не пригадаємо тієї часиночки, коли воно вперше засяяло в душі і наповнило її ясною хвилею добра. Бо чи ж дано запам'ятати ту благодатну мить, коли білими крилами чистоти вийнула над нами колискова або перший раз усміхнулася нам мама, коли блиснуло у небі сонце, і замля постелилася для першого кроку.

Ні, і тиха колісанка, і святий образ мами, і сонце в блакитному небі, і земля – все це дається, як найдорожчий дарунок світу, і приходять у життя не/помітно, як являється у всій своїй красі і силі любов.

І все/ ж /таки настає та добра година, коли витворюється велике диво, - на чистих берегах дитинства в/раз виринає перший знак життя і на увесь вік западає в небеса пам'яті. Вертаєшся до того відліку з/ даліни літ, як до райської пристані за блакитно-сонячними серпанками, що ледь мріють **по/між** просторів – у зовсім іншому, казково-пісенному світі, і в дивному передчутті бачиш той чарівний знак так близько...Така вже дивовина людської долі, що на берегах дитинства найперше запам'ятовуємо не сонце в його сліпучому сяйві, не обшир неба, а дерево біля хати, гілку **по/при** шибки або квітку - чи зросла вона в саду, чи вигаптована морозом на віконному склі...

Людина починається з любові. А любов виростає з дитинства.

Виростає з лагідного дотику маминих рук і ласкавого маминого слова, з тихої колискової і веселки в небі, з квітки і вишні або яблуні під вікном, бо в квітці і в дереві так багато добра до людини, що, раз торкнувшись цнотливої дитячої душі, воно **в/продовж** цілого життя зоріє, як неопалима купина (Я.Гоян).

Прийменник – це службова частина мови, яка разом з непрямыми відмінками оформляє залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні чи реченні.

Прийменники належать до категорії найбільш частотних слів у текстах різних стилів. Наявність у мовленні прийменників вказує на такі якості мовленнєвої культури, як точність, чистота, граматична правильність, виразність, логічність, послідовність.

Прийменники служать одним із засобів вираження синтаксичних відношень між словами: **просторових** (*росте в полі, йде до хати, книжка на столі, учні біля школи*); **часових** (*з того часу, під час сніданку, без п'ятнадцяти хвилин дванадцята година, завдання на тиждень*); **причинових** (*плакати від болю, дякуючи вам, з огляду на обставини, внаслідок неврожаю*); **об'єктних** (*взятися за роботу, питати про школу, додати до суми, одягти на голову*); відношень **мети** (*піти по воду, прийти на поміч, залишити про всяк випадок, заради життя*); **способу дії** (*сказати по правді, зробити з охотою, пірнути з головою, узятися під боки*) тощо.

Кожний прийменник має визначене коло зв'язку з відповідними відмінками і виражає певні відношення тільки з відповідною формою.

Прокоментуйте таблицю 1

Таблиця

Зв'язок прийменників з відмінками

Відмінки				Приклади
род.	знах.	орудн.	місц.	
<i>Без</i>	-	-	-	<i>Хто я – без друга й брата?</i> (Жил.).
<i>Біля</i>	-	-	-	<i>Біля стерна сидів командир</i> (Ян.).
<i>Від</i>	-	-	-	<i>А ключі від щастя у наших руках</i> (Ст.).
<i>Для</i>	-	-	-	<i>О земле! Будь навек такою для серця, для очей моїх</i> (Рил.).
<i>До</i>	-	-	-	<i>Рідна хата завжди тягне до себе</i> (Зб.).
<i>з-за</i>	-	-	-	<i>Із-за лісу, з-за туману місяць впливає</i> (Шевч.).
<i>(із-за)</i>	-	-	-	
<i>з-під</i>	-	-	-	<i>З-під коріння липи било джерело погожої води</i> (Фр.).
<i>Проти</i>	-	-	-	<i>До кінця свого віку Джеря був проти панів</i> (Неч.-Лев.).
<i>Серед</i>	-	-	-	<i>Там, де пісня туги розливалась серед нив, повен сили і напруги зеленіє колектив</i> (Рил.).
-	<i>над</i>	-	-	<i>Над ліси підносилися рицарські списи</i> (Баж.).
-	-	<i>над</i>	-	<i>На заході над лісами холоне і важчає мідь хмарин</i> (Ст.).
-	<i>під</i>	-	-	<i>Під гуркіт поїздів, як і тепер, Дніпро відіб'є одинокі хмари</i> (Сос.).
-	-	<i>під</i>	-	<i>В славнім місті під Хотином, гей, гей, у потоку, б'ється турок із москалем більше як півроку</i> (Нар.тв.).

Відмінки				Приклади
род.	знах.	орудн.	місц.	
-	<i>перед</i>	-	-	<i>Хмельницький мовчав, поринувши зором перед себе</i> (Риб.).
-	-	<i>перед</i>	-	<i>Ранок гув поїздами, як сурмами перед боєм</i> (Мал.).
-	<i>поза</i>	-	-	<i>Холодок поліз мені поза комір</i> (Ян.).
-	-	<i>поза</i>	-	<i>Бій гримів поза горою</i> (Перв.).
-	<i>на</i>	-	-	<i>Не на слова дивися, а на роботу</i> (Нар.тв.).
-	-	-	<i>на</i>	<i>На шляху поступу ми лиш каменярі</i> (Фр.).
-	<i>о (об)</i>	-	-	<i>Завтра об одинадцяті в Павловському парку на мене чекатиме інженер</i> (См.).
-	<i>по</i>	-	-	<i>На розлогих артільних ланах гуде трактор, ведучи за собою по три, чотири сівалки</i> (Вишн.).
-	-	-	<i>по</i>	<i>Замайорили по полю різнокольорові маки</i> (О.В.).
<i>З</i>	-	-	-	<i>Ясне намисто з кришталю грає і ряхтить усюди</i> (Л.Укр.).
-	<i>з</i>	-	-	<i>З'їв кусочок з воловий носочок та м'якушки з шапку</i> (Нар.тв.).
-	-	<i>з</i>	-	<i>Ми з тобою просто – ти і я</i> (Сим.).
<i>За</i>	-	-	-	<i>За царя не бачили часом і сухаря</i> (Нар.тв.).
-	<i>за</i>	-	-	<i>Як ти за мир – мобілізує же сили!</i> (Тич.).
-	-	<i>за</i>	-	<i>В далечінь холодну без жалю за літом синьоока осінь іде навмання</i> (Сос.).
<i>Між</i>	-	-	-	<i>Я теж з полком чужиною ходив між зоряних міст і незораних нив</i> (Мал.).
-	<i>між</i>	-	-	<i>Посадили рожу між будяки</i> (Нар.тв.).
-	-	<i>між</i>	-	<i>І війнуло радістю між ними</i> (Рил.).
<i>в (у)</i>	-	-	-	<i>Найкраща пора у людини – кохання</i> (Ст.).
-	<i>в (у)</i>	-	-	<i>Я закоханий палко, без міри У небачену вроду твою</i> (Сим.).
-	-	-	<i>в (у)</i>	<i>Купається в сонці трава, купається сонце в траві</i> (Др.).

Зверніть увагу!

Як правильно: відповідно до чи у відповідності з?

Прийменник *відповідно* вживається з родовим відмінком іменника у сполученні з прийменником *до*: *відповідно до наказу, відповідно до змін, відповідно до програми*. Ця конструкція є типовою для офіційно-ділового стилю.

Прийменникової сполуки *у відповідності з* в українській літературній мові немає — це калька з російського *в соответствии с*.

◇ Прочитайте подані словосполучення. Чи є відмінність у їх змісті? У чому це виявляється? З якими прийменниками можуть теж уживатися такі сполучення слів? Побудуйте діалоги «Поділюсь новиною», використовуючи різні групи поданих словосполучень.

Пройшов на вулицю — пройшов через вулицю; показувати книжку — показувати на книжку; розповідати новини — розповідати про новини; заплітати косу — заплітати в косу; заховати зошити — заховати в зошити; стояти перед столом - святкувати за столом - поставити на столі; сховатися під столом - висить над столом; почепити над вікном - почепити перед вікном; сховати у шафі - сховати під шафою.

◇ Прочитайте речення. Визначте прийменники за походженням і морфологічним складом. Скористайтеся при потребі таблицею 2. Випишіть речення, в яких наявний перехід повнозначних частин мови у прийменники.

1. В таку добу, під горою, біля того гаю, Щось чорніє над водою, щось біле блукає; По діброві вітер виє... Край дороги гне тополю До самого долу (Шевченко). 2. Стародавнє село Тухля – се була велика гірська оселя з двома чи трьома присілками, всього коло півтори тисячі душ (Франко). 3. Земле, думами своїми навантаж мене до краю, ніби зернами тугими щонайкращого врожаю (Сингаївський.). 4. Кипариси од ночі і до ранку все шумлять і шумлять навкруги (Сосюра). 5. Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його огорнув жаль (Коцюбинський). 6. При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний! (Леся Українка.). 7. 8. Всупереч сподіванням, старшину не здивувало таке призначення (Гончар). 8. Це буде мій твір, може, кращий за ті, які читали люди (Коц.). 9. Мені аж страшно, як згадаю Оту хатину край села (Шевченко). 10. Я славлю життя людей, що діють навколо мене (Довженко).

Таблиця 2

Прийменники за походженням

Прийменники	Приклади
Первинні (не мають у мові співвідносних повнозначних слів) Такі прийменники здебільшого багатозначні: вживаються з кількома відмінками і виражають різні синтаксичні зв'язки,	<i>на, у (в), за, від (од), над, до, без, для, з, між, крізь, під, по, при, ради, через, біля, окрім, перед,</i>

наприклад: <i>в, з, за, між</i> та ін., кожний з них об'єднує різноманітні значення.	
Вторинні (утворилися від різних частин мови, від слів з конкретним лексичним значенням порівняно недавно)	<i>близько, спереду, поперек, іззаду, посеред та ін.</i>
прислівникові	близько, всупереч, вздовж, подовж, вслід, довкола, навкруги, неподалеку, осторонь та ін.
відіменні	край, кругом, шляхом, з нагоди, на випадок і ін.
віддієслівні /дієприслівникові	зважаючи на, виключаючи, незважаючи на.

◊ **Вас запросили на літературний вечір "Я і природа". Прочитайте вірш попереднього учасника. Тепер черга за вами. Підготуйте короткий виступ, використайте в ньому слова, які б виступали: а) прийменниками; б) повнозначними частинами мови.**

Не запізниться, люди...

У нас царів природи не буває,
 Природа – над всіма царями цар,
 Усіх живих вона переживає,
 Споконвіків цінуймо її дар.
 Не запізниться, люди, усвідомте
 Себе лише частиною природи.
 Людське життя існує в світі доти,
 Доки живуть планета, сонце, води (*Галина Гуржій*).

◊ **Зі словом «край» складіть не менше чотирьох речень, в яких розкривалися б різні значення цього слова:**

- а) «край» — регіон, частина території;
- б) «край» — «відріж» (дієслово);
- в) «край» — «межа»;
- г) «край» як прийменник.

Відредагуйте подані словосполучення, де це потрібно. Назвіть причини порушень.

Зроблено по всім правилам; був відсутній із-за хвороби; книжка написана на українській мові; по травень включно; урок починається у вісім годин; виглянув без вікно; по моїй вині; виняток з правил; змагання по футболу; одяг для свята; прийшов в вівторок; по закінченні школи; при житті письменника; розповісти відповідно з програмою.

Зверніть увагу

«Із-за хвороби» чи «через хворобу»?

Складний прийменник **«із-за»** (видозміна прийменника «з-за») позначає просторові відношення і вживається на позначення спрямування руху, дії з протилежного або зворотного боку та на позначення зміни місцеположення, прим.: «Із-за лісу, з-за туману Місяць впливає, Червоніє, круглолиций, Горить, а не сяє» (Т. Шевченко).

Коли ж ідеться про причинові відносини, в українській мові (на відміну від російської) прийменник «із-за» не вживається.

Тому-то правильно сказати **«через хворобу»** (а не «із-за хвороби»), «через тебе» (а не «із-за тебе»), «через ревнощі» (а не «із-за ревнощів»), «через це» (а не «із-за цього») та ін.

◇ Запишіть прийменники у три колонки за будовою (прості, складні, складені). Складіть службову записку, використовуючи підкреслені слова

Заради, над, з-перед, між, **напередодні, крім, серед, у відношенні до, крізь, побіля, в плані, просто, осторонь, зі, близько, у зв'язку з, наприкінці, згідно з, поза, з-проміж, слідом за, довкруг, об, починаючи від, після, вглиб, ради, паралельно з, піді, замість, на чолі, задля, в напрямі до, виключаючи, за, в силу, неподалік від, щодо.**

За структурними ознаками та морфологічною будовою розрізняються прийменники:

прості – ті, що з однією кореневою основою (*за, перед, на, коло, між, з, до, над, через* та ін.). Сюди належать усі первинні прийменники та деякі вторинні: *коло, край, круг, кінець* та ін;

складні – ті, що утворені з двох чи більше первинних прийменників (*поверх, заради, поза, щодо, повз, із-за, поміж, із-під, з-поперед, з-поміж* та ін.). Їх творення можна зобразити так:

складені – ті, що утворилися з різних категорій повнозначних слів і прийменників (*у напрямі до, незважаючи на, слідом за, згідно з, під час, з метою, у зв'язку з, в напрямі* та ін.). Наприклад: **На рівні з вікном тьмяно біліли припорошені пилом розквітлі акації** (Гонч.).

Складні прийменники належать до розряду первинних, складені – до вторинних.

◊ **Запишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс. З виділеними сполученнями слів складіть коротке оповідання**

Зорі дивляться (з) гори, струмок збігає (з) гори; жити (по) новому, їхали (по) новому мосту; (При) Карпатський край; сонце заглянуло (в) останнє вікно, побачитися (в) останнє; **з (за) дерева з'явилася тінь**; ми росли (в) купі, (в) купі пшениці; (з) середини почувся крик, (з) середини доповіді; стояв (з) боку, (з) боку Дністра; канікули (по) перше лютого, (по) перше і (по) друге; (зо) зла кинути; **(зі) мною поряд; був немов (уві) сні.**

Прокоментуйте таблицю 3.

Таблиця 3

Правопис прийменників

Разом	Через дефіс	Окремо
а) складні прийменники, утворені сполученням одного або двох (іноді - трьох) прийменників із будь-якою частиною мови: <i>внаслідок (унаслідок), вповодж (уповодж), напередодні, наприкінці, щодо</i> та ін.; б) складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: <i>задля, заради, навпроти, окрім, поза, поміж, посеред, проміж, поперед</i> та ін.	складні прийменники з початковими <i>з-, із-: з-за (із-за), з-над, з-перед, з-під (із-під), з-поза, з-проміж, з-поміж, з-попід, з-посеред.</i>	складені прийменники, що утворені із самостійних частин мови й прийменників: <i>у зв'язку з, згідно з, залежно від, на шляху до, незважаючи на, під час, під кінець, що ж до, в напрямі до, в результаті, в силу, поряд з, у відношенні до</i> та ін.

Запам'ятаймо!

Прийменник *внаслідок* (пишеться разом) і прийменникова сполука *в результаті* (пишеться окремо) взаємозамінні, пор.: *внаслідок (у результаті) реакції, вибуху, пожежі, аварії, перевантаження, процесу, обговорення* та ін. Обидва прийменники типові для книжних стилів.

◊ Прочитайте поданий текст. До якого функціонального стилю він належить? Відредагуйте цей текст. Знайдіть у ньому прийменники. Які вони за походженням і структурою? Замініть виділені прийменникові сполучення, дібрані автором, синонімічними. Дослідіть, чи змінюється відтінок висловлювання у кожному конкретному випадку.

На наш погляд, серед дерев вирізняється верба. Таких дерев або кущів із гнучким гіллям, цілісними листками та зібраними в сережки квітками, за повідомленням екологів, на всій земній кулі налічується понад п'ятисот видів.

В Україні, з огляду на сучасну ситуацію, серед тридцяти видів найпоширенішими вважають вербу білу, верба ламку, верба гостролисту. Зважаючи на сказане, зупинимося детальніше на вербах, що ростуть на Сумщині. До уваги любителів природи, зазначимо, що в селі Кам'янка Середино-Будського району Сумської області росте верба Сиза. Це, з точки зору природознавців, невеликий кущ до двох метрів, вирізняється сизою, із свинцевим відливом листком. У селах Глухівського району Сумської області біля річок зустрічається лапландська верба, яка приваблює густим білим опушенням своїх листків.

Деякі прийменники мають виразно виражене стилістичне забарвлення, що визначає і сферу вживання словосполучень, до складу яких вони входять. Так, похідні складені прийменники типу *на думку, на наш погляд, з точки зору, за повідомленням, зважаючи на сказане*, які за своєю природою сприяють логічній послідовності викладу змісту наукової інформації, характерні для наукового стилю. У мові ділових паперів також є набір усталених прийменникових сполучень, покликаних обслуговувати адміністративно-виробничі ситуації: *по лінії, з боку, в напрямку, з метою, до уваги, у зв'язку з тим, з огляду на те, з приводу* тощо.

◊ З'ясуйте, на що вказує прийменник *на* у наведених словосполученнях. Поясніть, у чому полягає багатозначність прийменників

Покласти на стіл; вийти на люди; легко на душі; повернутися на світанку; багато зазнати на віку; на шаблях битися; вибачайте на цьому слові; зосередитись на чомусь.

◊ Прочитайте текст. Про які історичні події згадується в ньому? Випишіть з тексту прийменники, визначте, які з них є синонімами. Синонімічні ряди прийменників доповніть власними прикладами. При

потребі зверніться до довідки, що подана нижче. Поясніть, до якої групи за походженням належить кожен прийменник.

Яничарів дуб

Неподалік величезного яру стоїть старезний дуб. Дуже давно побіля нього жила вдовиця, а в неї - двоє діток. І горе було в тім, що в нашій краї тоді панували турки, яким належало сплачувати податок кров'ю. Щороку відбирали від матерів малолітніх дітей. Везли з України на чужину, примушували забувати рідну мову, виховували з них яничар-солдат...

То ж мати-вдовиця завжди поруч себе тримала сина. Та ж не вчула, як нагрянула біда. Стогін, крики доносилися із села на околицю. Вона схопила синопку на руки і кинулася ховатися з двору. Та було пізно. У двір шалено ввірвався яничари, ударив жінку нагаєм і вихопив з рук дитину...

Поминув час. Уже донька підросла, заміж вийшла, народила сина. І ще семи років не виповнилося дитині, як повторилася лиходійна історія. Знову яничар, знову смерть, тільки вбив він молоду матір. У цю мить вибігла з хати вдовиця, заридала, як та чайка, забилася об землю. І яничари ну стало не по собі. Йому здалося, що десь він чув цей голос, десь бачив цю хатинку. І раптом упізнав у жінці свою матір. Кинувся до неї, ламаною мовою, напівзабутими словами. І жінка впізнала. Це ж її син, забраний давно-давно в неволю.

- Мамо, а кому ж я причинив зло? – з розпачем закричав син.

Розридалася мати побіля сина:

- Синку, ти вбив свою сестру.

- То ж призначте мені кару за це, - мовив син з глибоким сумом.

- Не суддя я тобі, сину. Сам вибери собі кару... промовила крізь сльози вдова.

Взяв яничарин аркан і прийняв смерть коло дуба. Ще й тепер росте над яром цей дуб. Він повідує нащадкам страшну історію, він учить мудрості, застерігає від лиха (О.Чорний).

Довідка

У сучасній українській мові прийменникові конструкції складають чи не найбільшу групу синтаксичних синонімів.

Серед уживаних - прийменник *біля*. Один синонімічний ряд із цим прийменником складають такі прийменники: *при, коло, поруч, поряд, побіля*. Наприклад: *Ой у лузі та ще й при березі червона калина* (Нар.тв.); *Чорне курчаве волосся, завітчане польовими квітами, чудно вилося коло білого чола* (Мирн.); *Чому смуток з тобою поруч* Часто ходить у світлі дні (Сим.).

Виявляють себе як синоніми часові прийменники на - у (в), наприклад: *І блідий місяць **на** ту пору із хмари де-де виглядав; **В** таку добу під горою... щось біле блукає (Шевч.).*

Часові прийменникові конструкції з прийменниками *до* і *перед* виражають момент чи відрізок часу, який передує іншому моментові, наприклад: *встала **до** схід сонця – встала **перед** сходом сонця.*

Час початку дії виражається в українській мові двома прийменниками *з* та *від* (*од*), наприклад: *з початку літа – **від** початку літа*; а час завершення дії – *по* і *до*, наприклад: *не заплатив **по** травень – заплатив **до** травня.*

Синонімічні ряди створюють прийменники *для* – *на* (*приготували **для** продажу – приготували **на** продаж*), *по* – *за* (*пішов **по** молоко – за молоком*), *ради* (*зароди*) – *здля* – *для* (*будую **ради** дитини – **здля** дитини – **для** дитини*), *на* – *про* (*бережу **на** всякий випадок – **про** всякий випадок*) тощо.

◇ Перекладіть словосполучення. Зверіть увагу, що російським конструкціям з прийменником *по* в українській мові відповідають сполучення з прийменниками *по*, *за*, *з*, *на*, *у(в)*, *для*, *через*. Перевірте правильність перекладу за допомогою словника.

Товарищ по школе; дежурный по вокзалу; экономист по образованию; по многим причинам; исследование по физике; похожий по вкусу; называть по имени и по отчеству; по всем правилам; по выходным дням; старший по возрасту.

У словосполученнях із прийменниками виявляється національна специфіка мови. Так, щоб висловити мету дії, в українській мові треба вживати конструкції з прийменником *по*: *піти по воду* (а не *за водою*, бо цей зворот означає *услід*, як *піти за сестрою*); щоб означити вид діяльності, усталилося вживання прийменника *з*, а не *по*: *майстер спорту з веслування, заступник директора з навчальної частини* та ін.

Прийменники можуть істотно впливати на зміст цілого вислову, а іноді робити його діаметрально протилежним: *до* — *після*: *з'явитися до опівночі — з'явитися після опівночі*; *за* — *проти*: *виступати за брата — виступати проти брата*; *на* — *з*: *прийти на нараду — прийти з наради*.

◇ У наведені прислів'я та приказки введіть необхідні антонімічні прийменники. Доповніть такі зразки, вписавши необхідні із збірників «Українські народні прислів'я».

1. Без сім'ї та роду хоч .. моста та .. воду. 2. Хто не був .. коні, той не був і .. конем. 3. .. панського двору ворота широкі, та .. двору — вузькі. 4. Говоримо .. вовка, скажімо і .. вовка. 5. Переливати .. пустого .. порожне.

◇ **Спишіть речення, розкриваючи дужки. Знайдіть омонімічні прийменники й префікси. Поясніть, як ви їх розрізняєте.**

1. Я синій сніг (від)хати (від)кидав і зупинився (П. Тичина). 2. (на)блакитні очі білявого Василька (на)бігли сльози. 3. Василько (з)бився (з)дороги і ледве (в)ночі (до)бився (до)свого дядька (М. Коцюбинський). 4. (при)гнічений сніг міцно (при)пав до землі, гладенький, покірний (Г. Глоткін). 5. Катря зірвала (при)дорозі кілька крислатих кущів заячого холодку. 6. (при)дорожні канави (по)росли низеньким бур'яном (В. Козаченко).

Зверніть увагу!

З ОГЛЯДУ — З ПОГЛЯДУ.

Часом плутають ці прийменники, хоч вони й мають різні значення і свою сферу вживання. *З огляду* на щось означає «через те, що», «зважаючи на те, що», напр.: **З огляду** на можливу перерву в постачанні паперу видавництво переглянуло свій план. Інше значення передається в реченнях із прийменником *з погляду*, пор.: **З погляду** видавців треба було б подбати про державну програму створення підручників, тобто *Видавці вважають, що...* Обидва прийменники надають висловлюванню книжного забарвлення.

Прийменникова сполука *згідно з* керує орудним відмінком іменника: *згідно з наказом, згідно з правилами*. Обидва складні прийменники *відповідно до* і *згідно з* — типові для офіційно-ділового стилю і можуть вільно взаємозамінюватись. Але треба уникати контамінації: форми *відповідно з, згідно до* — неправильні.

Ці та інші мовностилістичні поради стосовно вживання прийменників читайте на сайтах Інтернету <http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/>, <http://chak-chy-pravylnomy-hovorymo.wikidot.com/>, <http://nepavylnopravylnomy.wikidot.com/>.

◇ **З'ясуйте семантику діалектних фразеологічних зворотів та прислів'їв:**

хоть дрова на голові рубай; за спання нема коня; зимувати на кожному слові; сердилася баба на торг, а торг про те й байдуже; навчить біда з салом коржі їсти; у серці скребтиме миш.

◊ **Прочитайте виразно тексти. Визначте стильову і жанрову приналежність уривків. Поясніть функцію повторювальних прийменників у тексті. Виконайте морфологічний аналіз прийменників.**

1. **За** те, що завтра хоче зеленіть, **за** те, що вчора встигло оддзвеніти. **За** небо в небі, **за** дитячий сміх. **За** те, що можу, і **за** те, що мушу (Л.Костенко). 2. Хотіла тебе розбудити до світу. **До** світу, **до** світу. Отак, як будила побачити цвіту, **Найпершого** цвіту. **Таж** так тобі солодко спалося, **Так** тобі спалось (М.Шевченко).

3. Буду я навчатись мови золотої **У** трави-веснянки, **у** гори крутої, **В** потічка веселого, що постане річкою, **В** пагінця зеленого, що зросте смерічкою (А.Малишко). 4. Благаю гори, щоб тебе знайти **На** цих стежках, що **на**крайсвіт тікають. **На** річці, що **каміньголов** летить, **Серед** ожин, **серед** земного раю (С.Галябарда).

Схема морфологічного аналізу прийменників:

1. Аналізоване слово.
2. З якою частиною мови вживається?
3. Значення в реченні (просторове, часове, причинове тощо).
4. Група за походженням: первинний (непохідний), вторинний (похідний).
5. Група за морфемним складом: простий, складний, складений.
6. Правопис.

Рефлексія і самоперевірка

З якими частинами мови вживаються прийменники?
Які з прийменників використовуються з одним відмінком, двома, трьома?

На прикладах проілюструйте синоніміку прийменникових конструкцій.

У чому особливість правопису прийменників?

У поданих словосполученнях розрізніть однозвучні слова за частиномовною приналежністю.

Зустрілися коло школи, з'явилось коло диму; вивчати протягом року, боротися з протягом; чекати поблизу вокзалу, стояти поблизу; осуд з боку товаришів, з боку кровоточило; тяглися вздовж вулиці, вишикувалися вздовж; бігали круг ставу, накреслити круг.

Тема для розмови

Забуваємо про травинку...От вона й нагадує про себе. Вже навіть не собою, не зеленню – стежкою, стежечкою. Не було б травинки – не було б і стежечки. А що то за життя без стежечки?.. Стежечка – то наша пам'ять. То – повернення. До батьківських порогів, звідки босоніж пускалися по траві. А де стежки немає, там людині незатишно, чужо. ...немає стежечки – немає пам'яті...

Про яку стежечку йде мова? Обговоріть це питання в класі. Зіставте ці слова з таким висловом епіграфом Андрія Содомори «У кожного – своя стежка у світ слова, у світ, що за словом...».

Андрій Содомора - літературознавець, письменник, перекладач, автор книги «Наодинці зі словом» (1999).

◇ Завдання додому

Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову приналежність, тип мовлення, основну думку автора. Прокоментуйте доречність уживання службових частин мови для змалювання психологічного стану героя.

Випишіть прийменниково-іменникові сполучення, визначте прийменники за походженням та морфологічним складом. Які сполучники найчастіше вживані в тексті? З якою метою автор використовує повторювані сполучники?

До українців

Я запитую в себе, питаю у вас, у людей,
Я питаю в книжок, роззираюсь на кожній сторінці:
Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день,
Коли ми, українці, забули, що ми — українці?
І що в нас є душа, повна власних чеснот і щедрот,
І що є у нас дума, яка ще од Байди нам в'ється,
І що ми на Україні — таки український народ,
А не просто юрба, що у звітах населенням зветься.
І що хміль наш — у пісні, а не у барилах вина,
І що щедрість — в серцях, а не в магазинних вітринах.
І що є у нас мова, і що українська вона,
Без якої наш край — територія, а не Україна.
Я до себе кажу і до кожного з вас: — Говори!
Говорімо усі, хоч ми й добре навчились мовчати!
Запитаймо у себе: відколи, з якої пори
Почали українці себе у собі забувати?
Запитаймо й про те, як ми дружно дійшли до буття,
У якому свідомості нашій збагнути незмога,

Чом солодшим од меду нам видався чад забуття
Рідних слів, і пісень, і джерел, і стежок від порога?
Українці мої! То українці ми з вами — чи як?
Чи в "моголах" і вмерти судила нам доля пихата?
Чи в могили й забрати судилось нам наш переляк,
Що розцвів нам у душах смиренністю "меншого брата"?
Українці мої! Як гірчать мені власні слова...
Знаю добре, що й вам вони теж — не солодкі гостинці.
Але мушу казати, бо серце, мов свічка, сплива,
Коли бачу, як люто себе зневажають українці.
Українці мої! Дай вам Боже і щастя, і сил.
Можна жити й хохлом, і не згіркне від того хлібина.
Тільки хто ж колись небо нахилить до ваших могил,
Як не зраджена вами, зневажена вами Україна?..(В. Баранов).

Тема 28. Сполучники сурядності та підрядності

Людина всесильна лише тоді, коли слово і думка
поєднуються в непереможну зброю поступу...

І.Вихованець

Комунікативна розминка

Яке слово найчастіше приходиться до нас у гості? Щоб допомогти нам висловити думку? Вагається? Прочитайте вірш Бориса Олійника «Батьки і діти! Діти і батьки!» Слово якої частини мови ужито автором найчастіше? А як часто ви використовуєте це слово? Чому? Від чого це залежить? Обговоріть це в класі.

Перевірте свої припущення, звернувшись до частотного словника*.

*Частотний словник — словник, що вказує на кількість уживань певного слова в обстеженому масиві текстів.

Борис Ілліч Олійник (1935 р. н.) – відомий український поет, автор книг «Сива ластівка», «У дзеркалі слова», «Дума про місто». Дійсний член НАН України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка та премії імені Миколи Островського.

◇ Прочитайте текст. Схарактеризуйте сполучники. З'ясуйте, чим вони відрізняються від інших службових частин мови. Підготуйте повідомлення «Своєрідність сполучника», скориставшись довідкою.

Довідка

Сполучник – це службова частина мови, яка слугує для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення.

Наприклад: Життя і пісня – вічно в парі (М.Нагнибіда). *Хай же й темнеє серце твоє оживе / на спів мій веселий озветься, **бо** на нього озвалося все, що живе, В тебе ж серце живе, **бо** ще б'ється!* (Леся Українка).

Сполучники втратили самостійно виражене лексичне значення. Вони не вказують ні на предмети, ні на явища, ні на їхні ознаки і не виступають членами речення. Вони тільки оформлюють логічні відношення, які виникають між тими чи іншими синтаксичними одиницями.

На відміну від прийменників, які разом з відмінковими формами іменних частин мови виражають смислові відношення між одиницями морфологічного рівня, сполучники виражають смислові зв'язки між однорідними або зіставляваними членами простого речення, а також між частинами складного речення.

За значенням і синтаксичними функціями в реченні сполучники поділяються на сполучники сурядності і сполучники підрядності. Сполучники **сурядності** поєднують однорідні члени речення або частини складносурядного речення. **Підрядні** сполучники вказують на однобічні семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частинами, акцентуючи при цьому увагу саме на відповідній функції підрядної частини.

◊ **Робота у групах.** З наведених текстів випишіть сполучники, розподіливши їх за значенням на сурядні і підрядні. З'ясуйте, яку функцію вони виконують. Прокоментуйте розділові знаки в тексті. Зверніть увагу, чи є серед сполучників у тексті одиничні, повторювані та парні.

1. Коли француз, німець, поляк та інші відомі всьому світу, ми, мов яке дике плем'я, забуте і затерте, починаємо піднімати з темряви голову й лізти на гору, на слизьку гору, щоб звідтіля і нас побачили. А ті, що раніше вилізли і зайняли свої місця в світовій колісці, – не пускають нас, бо бояться, що ми зіпсуємо мізансцену (І.Карпенко-Карий).

2. Горе наше, що ми не маємо ще сильної інтелігенції, що ще багато людей вважають нашу мову мужицькою і соромляться скрізь нею говорити. Джерело, з котрого тече ця мова, чудове й величезне – тридцять мільйонів народу, який, правда, ще не знає, хто він, але обов'язково дізнається! (І.Карпенко-Карий).

Наявність тотожних сполучників у структурі простого чи складного речення зумовлює акцентування уваги на кожній із частин повідомлення, забезпечує цілісність повідомлення.

Одиничний сполучник виступає в реченні як засіб вираження замкненості однорідного ряду або складної структури. Наприклад: *Краще синиця в руках, ніж журавель у небі; Той в бороні, а той в стороні (Нар.тв.).*

Повторювані сполучники вживаються при кожному однорідному члені або перед кожною частиною складного речення. Як повторювані можуть використовуватися такі сполучники: *і... і, ні...ні, ані...ані, то...то, або...або, чи...чи, чи то... чи то, не то... не то.* Наприклад: *Відтоді для мене уже не існувало **ані** цих могутніх дерев, **ані** лісу, **ані** поля, **ані** всього того, без чого немає **ані** землі, сині небесної, **ані** самого життя (Зб.).*

Парні сполучники складаються з двох частин, кожна з яких розподіляється між членами речення чи його частинами, виражаючи парний взаємозв'язок. Найуживаніші парні сполучники такі, як: *хоч - але, як - так, не стільки - скільки, не тільки – а й, не тільки – але й, якщо – то, чим – тим.* Наприклад: ***Чим** більше грошей має, **тим** більше плаче (Нар.тв.).*

◇ Прочитайте уривок з науково-популярної книги Івана Вихованця «Таїна слова». З'ясуйте його стильову належність, тип мовлення, основну думку автора. Які ж функції виконує сполучник *і* у прикладах з художньої літератури, які пропонує мовознавець? Знайдіть слова в цих реченнях, в яких наявні фонетичні та історичні чергування.

Виконайте синтаксичний аналіз підкресленого речення.

Найуніверсальнішим засобом поєднання речень або слів є сполучник *і*. При об'єднанні двох або кількох простих речень у складне можуть передаватися різноманітні значення: часові, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та інші. Наприклад: у складносурядних реченнях із сполучником *і* виражається одночасність дій або станів: *Все чаруюче біля землі, і Дніпро в сріблястім сяйві, і від усього йде ще тепло (О.Довженко). І чайка летить, і кигиче вона за бурю (Б.Олійник).*

Може поєднувати велику кількість частин складносурядного речення: *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і пливли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні (М.Рильський).*

Слова теж послугуються допомогою сполучника *і*, коли утворюють ряд однорідних членів речення: *Між небом і морем, між спокоєм і тривоною ідуть кораблі, високою йдуть дорогою (Б.Олійник).*

Великі обов'язки має сполучник і. Крім поєднання частин складносурядного і однорідних членів речення, він у тексті легко приєднує до попереднього речення інше речення. Цю функцію сполучника бачимо в уривку з прекрасної повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна»: *Любив гупання яблук в саду вечором у присмерку, коли падають вони несподівано нишком додоу в траву. Якась тайна, і сум, і вічна неухильність закону почувалися завжди в цьому падінні плода. І грім, хоч мати і лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду.*

Отже, в текстах ми дуже часто використовуємо сполучник і. Він поєднує речення і слова. Це не звичайне слово, а службове. Його роль суто синтасична. Тому-то сполучник і має таке широке застосування.

◇ Прочитайте опис літнього світанку в усмішці "Короп" Остапа Вишні. Які емотивні засоби використовує автор, щоб збудити думку, надати гумористичній розповіді ліричного забарвлення? Які сполучники найчастіше повторюються? Чому? Які їх стилістична функція?

Виділіть у тексті сполучники сурядності, вкажіть їх розряди за значенням, морфологічною будовою, способом уживання. Чи є серед цих сполучників синонімічні? Перевірте себе за таблицею 1.

А беруть коропи на світанку... І особливо тоді, як перший ніжний промінь дубові корони прорізує і листя дубове золотить.

А як сонячний промінь дубове листя позолотить, тоді він із дубової гущавини виривається і на ставок падає, - тоді і ставок золотий, і очерет, і рогіз, і пісок на березі, - все тоді золоте.

А промінь од води відскакує, летить на той берег ставка, а там сосни, -- золотіють тоді сосни, і ясенки, і клени, -- їх позолотивши, промінь летить далі, аж туди, туди, туди, що вже його й не видно... Тільки слід його залишається -- веселий та грайливий...

А як у золотому ставку короп викинеться, так і короп тоді золотий...

А короп -- як ночви... Золоті ночви...

Отакі діла над ставком сонце із своїми весело-грайливими променями виробляє...

Воно сходить ліворуч од вас, за дубами, і спеціально там сходить, щоб насамперед дуби позолотити...

Ой, і хитрюще отам над ставком сонце!

Воно хоче, щоб усе, де воно промені свої кине, щоб усе там грало, вилискувало, раділо, буяло...

Хоче - і робить!

Ох, і хитрюще! Сонце хитрюще!

Різновиди сполучників сурядності

<u>Єднальні*</u>	<u>Розділові</u>	<u>Протиставні</u>
<i>і (й), та</i> (у значенні <i>і</i>), <i>а</i> (в значенні <i>і</i>), <i>ні...ні</i>, <i>ані...ані</i>. Сполучники <i>і, й, та, а</i> вживаються і як одиничні, і як повторювані; сполучники <i>ні...ні, ані-ані</i> – тільки як повторювані.	<i>а, але, та</i> (у значенні <i>але</i>), <i>проте, зате, однак</i>. За допомогою цих сполучників виражаються відношення протиставлення або зіставлення, іноді з різними додатковими відтінками (невідповідності, обмеження, компенсації та ін.).	<i>або, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то... чи то</i>. Ці сполучники частіше вживаються як повторювані. Речення з ними передають значення несумісності, взаємовиключення, чергування тощо.
Наприклад: <i>Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся тоді чужа</i> (Павл.); <i>І стелиться, й хилиться, й вихриться, й в'ється, І в груддя збивається, й груднем зовється</i> (Перв.); <i>Ні доли, ні волі у мене нема, Зосталася тільки надія одна</i> (Л.Укр.).	Наприклад: <i>Здається ж, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла</i> (Кост.); <i>Говорив небагато, зате кожна фраза його була наче карбована, кожен дотик найвищого гатунку</i> (Гол.).	Наприклад: <i>Тільки Стрий не то шумить, не то журчить принадливо, котячи по камінню свої кришталеві води</i> (Фр.); <i>Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає</i> (Рил.).

Примітка: з-поміж єднальних сполучників виділяють також сполучники приєднувальні, коли друга, приєднувана, частина містить якесь додаткове повідомлення (*ще й, та й, також, причому, притому, навіть*): Наприклад: *Іншим стало слово, обпалене вогнем, загартоване в горнилі людських страждань, та й люди ніби стали іншими...* (Мал.), а також

градаційні (*не лише – а й, не тільки – а й, не стільки – скільки, не те щоб – але, хоча й – але, не тільки – але й, не лише – але й*), за допомогою яких підсилюється чи, навпаки, послаблюється значення другого компонента у порівнянні з першим.

Наприклад: **Не тільки** в малярській роботі О.Довженка міцно позначилися пильні й уперті студії його в німецьких митців, **але** й в кіно він приніс із собою сталу художню культуру... (Баж.).

Традиційно **однозначними** вважаються сполучники, що виражають якийсь один тип семантико-синтаксичних відношень. Такими, як правило, є більшість простих (невивідних) сполучників та деякі інші, наприклад: *бо, оскільки, хай, доки, поки, зате, проте, дарма що*. Наприклад: **Поки** живе надія в хаті, Нехай живе, не виганяй (Шевч.).

Багатозначність сполучників полягає у здатності одного й того ж слова виражати декілька семантико-синтаксичних відношень. Прикладами таких сполучників є *як* (може виражати порівняльне значення, умови, часове, способу дії, з'ясувальне) або сполучник *коли* (служить для вираження умовних, часових, означальних відношень) та інші. Наприклад: *Як я люблю оці години праці, Коли усе навколо затиха; Коли вам страшно – геть ідіть з дороги!; Коли я смуток свій на струни клала, З'являлась ціла згряя красних мрій...* (Л.Укр.).

♦ Розподіліть підрядні сполучники на розряди за значенням, звірившись з таблицею 2, яка подана нижче. Напишіть лист другу (подрузі) із залученням цих сполучників. Поміркуйте, якщо відправляти смс-повідомлення, які із сполучників ви не використаєте

Оскільки, незважаючи на те що, немов, що, як-от, як тільки, щоб, коли, затим щоб, коли б, так що, раз, начебто, через те що, як, аби, перш ніж, в міру того як, тому що, щойно, хай, якщо, з того часу як, дарма що, адже, тобто, хоч, у зв'язку з тим що, а саме.

Таблиця 2

Р і з н о в и д и с п о л у ч н и к і в п і д р я д н о с т і

Групи	Сполучники	Приклади
Ч а с о в і	<i>коли, відколи, як тільки, ледве, скоро, доки, поки, з того часу як, до того як, перед тим як, після того як, перш ніж</i>	Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвистити їхніх крил, гудіння млинових жорен... (Ст.).
П р и ч и н о в і	<i>бо, оскільки, тому що, через те що, у зв'язку з тим що, завдяки тому що</i>	<i>Всіма опанував піднесений настрій, бо ніщо сьогодні вже не загрожувало життю (Гонч.); Поет не боїться від ворога смерті, Бо вільная пісня не може умерти (Л.Укр.).</i>
У м о в н і	<i>Якби, якщо, коли б, аби як, як тільки</i>	<u>Якби</u> мені черевички, то пішла б я на музики (Нар.творч.)

М е т и	<i>щоб, аби, для того щоб, з тим щоб, за тим щоб</i>	<i>Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну, Щоб вільно по світі літати, Щоб вітер розносив луну (Леся Українка)</i>
Д о п у с т о в і	<i>хоч, хоча, хай, нехай, незважаючи на те що, дарма що, попри те що, хіба що</i>	<i>Не стануть святами ніколи будні, хоч як би там не мудрували трутні (Д.Павличко).</i>
П о р і в н я л ь н і	<i>Як, мов, немов, неначе, немовби, нібито, мовбито.</i>	<i>Литаври мідні й музика органна в одно злились, як води у ріці (М.Сингаївський)</i>
Н а с л і д к о в і	<i>Так що, так що аж</i>	<i>Микола злякався так, що аж руки тремтіли (С. Васильченко)</i>
з'ясувальні	<i>що, рідше як, ніби</i>	<i>Це означає, що праця повинна полонити серце, перетворитися на творчість, оточену ореолом краси, гордості, особистої гідності (В.Сухомлинський).</i>

◊ **Спишіть речення. Підрядні сполучники підкресліть однією рискою, сполучні слова – двома. Визначте синтаксичну функцію сполучних слів. Випишіть підрядні сполучники, вкажіть їх розряд. Які з цих сполучників є синонімічними?**

1. Взявся за гуж – не кажи, що не дуж (Нар.тв.). 2. Не стало вже й розкішних кущів, з якими пов'язано стільки спогадів, які годували його ціле життя (Коцюбинський). 3. Не жаль мені, що я тебе кохаю, Та в нас дороги різко розійшлись (Леся Українка). 4. Як сумно тій людині жить, яка в житті не знала суму (Рильський). 5. Згадай, як ми співом стрівали світання (Леся Українка). 6. Про людей слід судити з того, в чім вони мали успіх, а не з того, в чім вони зазнали невдачі (Довженко). 7. Яка пшениця, така й паляниця (Нар.тв.). 8. Певне, в кожного є заповітні пороги, звідки нас проводжали в життя матері (Сингаївський). 9. Добрий харч тоді, коли димком пахне (Цюпа). 10. Благословенне світло дня і ночі, мисль, у якій засвічуєшся ти (Павличко).

Сполучними словами називаються слова, в яких поєднуються властивості самостійних і службових частин мови. У ролі сполучних слів виступають відносні займенники: *хто, що, який, чий, котрий, скільки* та займенникові прислівники на зразок: *як, де, коли, відколи, куди, звідки* та деякі інші. І займенники, і прислівники можуть сполучатися з частками,

наприклад: *хто б не, який би не, скільки б не, куди б не, як би не* і т.под., а займенники – також із прийменниками: *від чого, до якого, через що* і т.ін.

Різниця між сполучниками підрядності і сполучними словами полягає в тому, що останні, з'єднуючи підрядне речення з головним і виражаючи певні семантико-синтаксичні відношення між ними, виступають тим чи іншим членом речення.

Так, відносні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки (скільки у сполученні з іменником)* у називному відмінку виконують роль підмета у підрядній частині: *Ви лише промовте єдине слово, **Яке** у серці бродить, як вино (Гал.); Той нехай собі плаче, **хто** іскру лишив на шляху необачний, **хто** човен непевній воді доручив... (Л.Укр.).* У непрямих відмінках відносні займенники виступають додатками: *А, може, Ви лише міраж, **Який** я встигла покохати (Гал.); Живе поезія у мові, **Якої** мати вчила нас... (Рил.); Все, **чим** образили поета, акумулюється в слова (Кост.).*

Прислівники, виконуючи роль сполучного засобу, зберігають синтаксичну функцію обставини: *І ви прийшли, **коли** я вже й не ждала, Лиш вуглик тлів у попелі душі (Гал.); Там, **де** зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори (Мал.).*

♦ Підготуйте повідомлення «Сполучник в українській та російській мовах», скориставшись сайтами Інтернету <http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/>, <http://chak-chy-pravylnno-my-hovorymo.wikidot.com/>, <http://nepravylnno-pravylnno.wikidot.com/>.

♦ Розкрийте дужки, напишіть слова разом або окремо. Перевірте себе за таблицею 3, що поадана нижче. Поясніть, якими частинами мови вони виступають. З виділеними словами складіть твір-мініатюру «Якби».

Виконайте морфологічний аналіз підкреслених сполучників.

1. Хоч голий, **за(те)** в поясі. 2. Багач норовить, як(би) бідного з ніг збить (Нар.тв.). 3. Хотіла б я... так заридати, що (б) зорі почули, **що(б)** люди вжахнулись на сльози мої (Леся Українка.). 4. Справжній учитель не може жити без творчості, повторюючи одне і те(ж) усе своє життя (Цюпа.). 5. **Як(би)** сам був білий, то не чорнив би другого (Нар.тв.). 6. **Коли(б)** його пустити з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, **а(би)** тільки була добра трава та хліб і каша (Довженко). 7. Справжнє почуття хоча ні на кого й не зважає, про(те) й не ображає нікого... (Гончар) 8. Чисте полуденне небо, і тихо-тихо, немов(би) все заснуло (Довженко). 9. Хоча (б) над тобою було сто вчителів – вони будуть безсилі, як(що) ти не можеш сам змусити себе до праці (Сухомлинський). 10. Про що (б) не писав поет – про тварин,

чи про дерева, чи про гірські ручаї, – він завжди кінець кінцем пише про людину, про людське, для людини (Рильський).

Таблиця 3

Правопис сполучників

Р а з о м	Складні сполучники, які становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками*	<i>адже, аніж, втім, зате, мовби, начеб, начебто, немов, немовби, немовбито, неначе, неначебто, ніби, отже, отож, притому, причому, тобто</i>
О к р е м о	а) сполучники з частками <i>б, би, ж, же</i>	<i>або ж, адже ж, але ж, а як же, бо ж, коли б то, хоча б,</i>
	б) складені сполучники	<i>дарма що, для того щоб, замість того щоб, з тим щоб, з того часу як, незважаючи на те що, після того як, та й, так що, тимчасом як, у міру того як.</i>
Ч е р е з де фі с	Сполучники з постпозитивними частками <i>бо, но, то, от, таки</i>	<i>Отож-то, тим-то, тільки-но, тому-то</i>

* Увага! Сполучники *зате, проте, щоб, якби, якщо*, які пишуться разом, треба відрізнати від однозвучних самостійних слів, що пишуться з прийменниками *за, про* та частками *би, як* окремо. Так, сполучника *зате, проте*, можна замінити одним із протиставних сполучників *а, але, однак*, тоді як прийменники *за, про* та вказівний займенник *те* такій заміні не піддаються. Пор.: *Якби здоров'я, то ще й пожити можна* (Є.Гуцало) (*якби* – складний допустовий сполучник підрядності)

Як би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Леся Українка) (*як би* – прислівник із допустовою часткою *би*)

Схема морфологічного аналізу сполучника:

1. Аналізоване слово.
2. Службова функція (сполучає однорідні члени речення чи частини складного речення).
3. Група за походженням (непохідний чи похідний).
4. Група за морфемним складом (простий, складний чи складений).
5. Група за вживанням (одиничний, повторюваний, парний).
6. Розряд і група за значенням.

7. Написання (для складних і складених).
8. Сполучне слово (якого походження, синтаксична функція).

Рефлексія і самоперевірка

1. Чому сполучники кваліфікують як службові слова?
2. Які функції сполучників у мові?
3. У чому різниця між сполучниками сурядності і підрядності?
4. З'ясуйте функції сполучних слів. Чим розрізняються сполучники і сполучні слова?
5. У чому полягає багатозначність і синоніміка сполучників?
6. Перекладіть речення «Чем дальше в лес, тем больше дров». Який варіант сполучників ви виберете: Що... ..то чи чим... ..тим?

Тема для розмови

В одному з інтерв'ю Борис Ілліч Олійник сказав: «У нас було дитинство, ми до чогось високого прагнули. Ми знали, що є те, котре не купується і не продається, - це батько, мати, баба, дід, Вітчизна. Цим не можна торгувати. Так нас учили. І я думаю, добре вчили. Що немає чисто расових таких уже богообраних, а всі перед Богом рівні. Отак ми вчилися, і так живемо». Яка ваша думка стосовно сказаного? Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Завдання додому

Прочитайте текст. З'ясуйте його стильову приналежність, тип мовлення, основну думку автора. Що вам відомо про Івана Багряного? Які його твори ви читали?

Випишіть прийменниково-іменникові сполучення, визначте прийменники за походженням та морфологічним складом. Які сполучники найчастіше вживані в тексті? З якою метою автор використовує саме такі сполучники? Які семантико-синтаксичні відношення виражає слово *як*? В яких реченнях уживається сполучник, а в яких – сполучне слово *як*?

Знайдіть слова в реченнях, в яких наявні історичні чергування [Г], [К], [Х] із [Ж], [Ч], [Ш] та [З'], [Ц'], [С'].

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч

і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце було повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався.. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріарх свого племені, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінької картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один-єдиний раз була вістка від нього, — прислав батька, такого живого, такого викапаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою, грубі, необтесані ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — «Батько» (І.Багрянний).

Іван Багрянний (1907 — 1963) - письменник, автор романів «Сад Гетсиманський», «Огненне коло», «Тигролови», численних поезій, п'єс. У 30-ті роки зазнав сталінських репресій. 1945 року змушений був емігрувати з СРСР.

«Сад Гетсиманський» — один з перших творів світової літератури, що викриває злочинну суть сталінщини.

Тема 29. Частки, групи за значенням

Комунікативна розминка

Чи дослуха'єтеся ви до слова? Що означає для вас – дослу'хатись до рідного слова? Чи яскраві візуальні ефекти, віртуальна реальність не відсунули у тінь рідне живе слово? Чи вмієте вести бесіду? Що для вас значить бесіда? Обговоріть це з друзями.

◇ Прочитайте текст. Що ж створює бесіду? Чи є в роздумах Андрія Содомори відповідь на ваше питання? Слова яких частин мови зазвичай стимулюють, спрямовують, виступають засобом відтворення певних емоцій, почуттів, допомагають відтінювати індивідуальне мовлення і надають йому виразного національного колориту? Назвіть ці слова, визначіть, до якої частини мови вони належать. З'ясуйте різновиди речень.

Бесіда, як і пряжа, снується: тут нелегко визначити, де початок, а де кінець. Навіть зачин бесіди – це сполучники, частки, що служать для продовження чогось раніше початого: «А знаєте...Отож...Так от...» Тільки-но в одного бесідника закінчується «нитка» - непомітно приточує інший, аби далі снувалось: «А я от...» Приточує не будь-що, а лиш те, що в'яжеться з попереднім, що «товаришує» йому.

Бесіда – то мистецтво (А.Содомора).

◇ Прокоментуйте подані визначення. Яка з характеристик частки більше імпонує вашому розумінню цієї службової частини мови.

Частка – це службова частина мови, що об'єднує слова, які слугують для утворення граматичних форм, надають додаткових змістових, модально-вольових, емоційно-експресивних відтінків реченням або його членам («Короткий словник лінгвістичних термінів»).

Часткою називається **службова частина мова**, яка надає окремим словам, словосполученням, реченням додаткових відтінків або служить засобом творення граматичних форм слів чи похідних слів.

Наприклад: **Нехай** увійдуть у хату чистота і спокій (М.Коцюбинський). **То** - наше слово, **то** - щодення чудо. **То** - сонця зір крізь каменя більмо. **То** - дух народу - о всесильний Буддо! - Все в нас бери, **лиш** мови **не** дамо!.. (Д.Павличко).

Частки виступають засобом відтворення певних емоцій, почуттів, посилення дії, стану, ознаки, підкреслення смислових центрів у висловлюваннях тощо. У системі літературної мови частки відіграють важливу роль, оскільки саме вони надають мовленню виразного національного колориту, допомагають відтінювати індивідуальне мовлення, засвідчують самотній характер української мови.

◇ Чим відрізняється частка від інших службових частин мови? Підготуйте повідомлення «Своєрідність частки», скориставшись таблицею 1 і довідкою.

Таблиця 1

Ознаки службових частин мови і вигуку

Назва службових частин мови, вигук	Ознаки
Частка	виражає загальні логіко-смислові, емоційні і модально-вольові

	відтинки окремого слова, словосполучення або речення в цілому
Сполучник, прийменник	виражають залежність між одиницями морфологічного та синтаксичного рівнів
Вигук	служить для безпосереднього вираження різних емоцій і волевиявлень

Довідка

Основна сфера функціонування більшості часток — це усне мовлення, звідки вони активно проникають і в інші функціональні стилі, переважно в художній і публіцистичний.

Перевагами розмовного і художнього стилів є можливість використовувати діалектні, застарілі частки на зразок: *угу, да, ге, коб, коби, іч, най, буцімто, пак, се* та ін.

Наприклад: **Іч** яку (пісню) зачали (Мирн.); **Се** було літом, саме в жнива (Коц.).

У художній мові натрапляємо і на частки власне авторського творення: *Ви-те* суху вербу встромили тут? (Л.Укр.). З метою підсилення виконуваної функції використовуються такі частки: *он-он, от-от, ні-ні, так-так* та под.: **От-от** зозулька маслечко сколотить... і людям одмірятиме літа (Л.Укр.).

◇ **Робота в команді.** Прочитайте епіграф до уроку. Як ви розумієте слова відомого мовознавця Івана Романовича Вихованця? Що означає вислів «частка ж чинить чародійства. Творить у реченнях дива»? Що буде, коли частки вилучити з речень? Відповідь обґрунтуйте, навівши приклади з текстів, що подані нижче.

◇ **Складіть інтерв'ю з мовознавцем, в якому використайте частки різних груп за значенням, що подані в таблиці 2.**

Таблиця 2

Групи часток за значенням

Модальні	Словотворчі	Формотворчі
Частки, що надають словам, словосполученням і	Частки, за допомогою яких утворюються нові	Частки, що використовуються для творення різних

реченням різних семантичних, модальних та емоційно-експресивних відтінків: вказівні: <i>ось, он, онде, от, це, оце, то, ото, воно</i> означальні: <i>якраз, саме, справді, точно, власне, рівно; майже, приблизно, мало не, трохи, ледве, трохи не</i> підсилювальні: <i>і, й, та, таки, ще, навіть, вже, аж, ж, же, бо</i> видільні: <i>тільки, тільки не, лише, лиш, лишень, хоч, хоча, хоч і, хоча б;</i> Власне модальні: <i>мов, мовби, мабуть, мовляв, наче, навряд, навряд чи, ніби, ба, ну</i> стверджувальні: <i>так, еге, атож, аякже, авжеж</i> питальні: <i>чи, хіба, невже, що за;</i> заперечні: <i>ні, ані, не;</i> спонукальні: <i>хай, нехай, би, б, ну, давай, бодай, годі;</i> порівняльні: <i>мов, немов, наче, неначе, як</i>	слова: частки <i>будь-, -небудь, казна-, хтозна-, де-, аби-, -сь</i> служать для творення неозначених займенників і прислівників: <i>будь-хто, що-небудь, казна-який, дещо, абиде, колись;</i> за участю часток <i>не, ні</i> можуть утворюватися також слова різних частин мови: <i>неспокій, недоля, невільний, невдалий, нівроку, недарма, неволити, недодержати, неабиякий;</i> за допомогою часток <i>би, б, же, ж, то</i> утворюються сполучники: <i>щоб, якби, якже, ніж, нібито, начебто, атож</i>	граматичних форм: частки <i>хай, нехай, би, б</i>, за допомогою яких утворюються форми наказового та умовного способу дієслова; частки <i>-ся, -сь</i>, за допомогою яких утворюються зворотні дієслова: <i>збиратися, навчатися, готуватися;</i> частки <i>най-, що-, як-</i>, які служать для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників та прислівників: <i>найкращий, щонайкращий, якнайкращий; найвище, щонайвище, якнайвище</i>

1. Ліси й ліси... Скільки їх! Ні поглядом не осягнути, ні перейти. Стоять похмурі, розвісивши свої зелені шати, і гомонять... Про віщо? Хто знає. Кажуть, отим товстелезним дубам, що могутньо вп'ялися в землю і верхів'ями сягають хмар, сотні літ. То-то звідали на своїм віку! От зрозуміти б їхню мову. А що, як вилізти на дуба і причаїтися? Певно, можна чимало побачити...

Як тут здорово! Тепер можна оглянути все довкола. Досить тільки залізити вище... І як це раніше не приходило на думку? Ото дорога, а там виблискує на сонці річка – спокійна і принадна Случ. Лісами та лугами вона біжить через усе Полісся...(М.Олійник).

2. Весна у наших краях рання. На початку березня в селі, а відтак і на городах снігу, вважай, немає вже. Ще через тиждень сходить тала вода, а там, дивись, вже й земля парує. Лише на морі довго ще біліє серед поодиноких синіх проталин лід. Рибалки не зважуються в такий час ходити в море. Зовні лід ніби й міцний, та не так, як узимку. Згори що не день, то помітніше дірявить його сонце, знизу підлизує морська течія. Пішому, правда, можна ще йти по такому льоду, і сітку запустити під лід дуже просто. Але як вивезеш потім вилов? Кіньми на санях не поїдеш і на собі багато не винесеш. Отож рано чи пізно настає той день, коли кажуть: “Все, тепер ждатимемо, поки розтане”.

Цієї весни ждуть уже місяць і ще ждатимуть (Д.Мищенко).

3. На човнику й веслі від нас від'їхав травень. Він прихопив із собою сині дощі, зелений шум та солов'їний спів, і в село, через тини, заглянуло літо. Так, наче казка, говорить моя мати. Ще вона каже, що найбільше див у світі робиться влітку на світанні, це саме тоді, коли мені так хочеться спати. От і зараз, насурмонений і заспаний, я стою посеред хати, не знаючи, де й що шукати... Я дивлюсь на вишні, в них справді то тут, то там паленіють розпуклі щічки. А мати вже показує, що на покручі гороху з'явився ще сонний перший цвіт, а на ранній груші шаріють грушки, оті, що віясто придивляються до землі. І все це диво зробило літо за одну-однісіньку ніч та й пішло собі далі, щоб на світанні, коли я сплю, знову заглянути до нас. Як би мені припилньувати його? (М.Стельмах).

◇ У реченнях знайдіть частки, що виконують словотворчу і формотворчу функцію. Поясніть правопис підкреслених часток. Виконайте морфологічний розбір виділених слів. Запишіть у фонетичній транскрипції дев'яте речення.

1. Нікого ще війна не робила веселим і щасливим (Цюпа). 2. Якби знову на світ народитися, знав би, як не старитися (Нар.тв.). 3. Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа (Л.Костенко). 4. В нас не бувало такого, що хто-небудь когось не послухався або підвів (Збанацький). 5. Ні. Я не **приверженець** ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому (О.Довженко). 6. Хай шумить єдиним світлим шумом синій Дніпр і срібноводна Вісла (Рильський). 7. Коли-не-коли заходив до житників, щоб

не дуже-то набридати (Цюпа). 8. Щохвилі, щомиті, як птиця в блакиті, співай, моє серце, співай! (Сосюра). 9. А серце б'ється, свіжий вітер дише, немовби хоче остудить чоло (Рил.). 10. Кожну свою відпустку він, киянин, проводив восени і в селі, хоч немає тут уже в живих ні батька ні матері... (В. Бондар). 11. В його житті ще раз вони страждали, і їх поем **щонайтонкішу** грань він в українські переніс кристали (Павличко). 12. Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобришав і кинувсь до роботи (Довженко). 13. У мене серце аж крається, що він на згубу йде (Леся Українка). 14. Ну, не плач же, глянь на мене (Шевченко).

◇ **Складіть і запишіть речення з частками *невже, хіба, еге, ледве, ж, тільки, саме, просто, давайте*. Визначте, до яких розрядів належать ці частки і яку функцію виконують щодо окремих слів або речення в цілому.**

◇ **Вас запросили виступити на шкільній конференції на тему «Проблема двомовності в Україні». Підготуйте текст виступу, використовуючи слова з частками, що пишуться окремо, разом, через дефіс. Прокоментуйте таблицю 3.**

Таблиця 3

Правопис часток

Окремо	Разом	Через дефіс
Формотворчі частки <i>хай, нехай, би, б</i>, за допомогою яких утворюються форми наказового і умовного способу: <i>хай зростають, нехай прийдуть, купив би, приготувала б</i>.	словотворчі: <i>аби-, де-, не-, ні-, ані-, чи-, що-, -сь</i> та формотворчі: <i>най-, як-, що-, -ся, -сь</i> частки у складі різних частин мови: <i>абикуди, анітрохи, щогодини, небагато, невинний, котрийсь, якнайдорожче, вітатися</i>. Якщо між часткою і займенником ставиться прийменник, то всі слова пишуться окремо: <i>аби з чого, ні з якими</i>. Частка <i>що</i> може стояти і після	словотворчі частки <i>будь-, -небудь, казна-, хтозна-</i>, за допомогою яких утворюються займенники і прислівники: <i>будь-хто, який-небудь, казна-де, хтозна-як</i>. частки <i>-бо, -но, -то, -от, -таки</i>, коли вони виділяють значення окремого слова і стоять безпосередньо після нього: <i>зроби-но, якось-то, як-от, важкий-таки</i>. Якщо ж між часткою та словом, до якого вона

	слова, до якого відноситься, тоді вона пишеться окремо: <i>хіба що, поки що, тільки що</i> .	приєднується, стоїть інша частка, то всі три слова пишуться окремо: <i>зроби ж но, якось би то</i> . Частка - <i>таки</i> пишеться окремо ще й у тих випадках, коли стоїть перед словом, якого стосується: <i>таки зустрів, таки виконав</i> .

◊ **Перепишіть речення, розкриваючи дужки. З'ясуйте правила правопису часток.**

1. Прикрашаймо (ж) землю свою, юні друзі, (що)дня, (що)години (Рильський). 2. (Ні) що так не красить людину, як натхнення (Гончар). 3. Який швидкий! На волю! Ти (но) краще не дуже (то) на проміння вилазь (Леся Українка). 4. – Погляньте (бо), хіба (ж) ви (не) визнаєте? – билася Стояниха, мов чайка об дорогу (Довженко). 5. Полий цю яблуню – ад (же) вона із яблучками. (Не) хай (же) сад всесвітній устає там, де ридала мати на руїні (Рильський). 6. Так (то) проживає Олеся, працюючи без спочинку, без утоми (Марко Вовчок). 7. Ну, ще можна примиритися з тим, що в людини вивітрилась совість, але того, щоб утратив (будь) яку совість учитель, – я (ні) як (не) міг збагнути (Збанацький). 8. І золото, і слава є, та нема Оксани, ні (з) ким долю поділити, ні (з) ким заспівати (Шевченко). 14. У селі ще ні (в) кого й (не) світиться. На зупинці (ані) кого (Тютюнник).

◊ **Запишіть подані слова разом, окремо та через дефіс і поясніть їх правопис. Визначте структурні різновиди часток. Перевірте себе за поданою нижче довідкою.**

Наче/б/то, не/мов/би/то, стій/но, дех/то, дарма/що, вийди/ж, не/аби/хто, будь/чий, аби/який, аби/куди, десь/то, вийшла/б, авже/ж, ніби/то, навряд/чи, мов/би/то, як/от, прийшов/таки, таки/знайшов, Аби/куди, тільки/б, тому/то, наче/б/то, будь/як, що/ночі, а/ні/коли, хоч/би, тоді/то, як/от, ось/де, а/то/ж, ні/до/чого, з/ким/небудь, а/все/ж/таки, де/в/чому, а/ні/як, а/вже/ж, скажи/но, що/ж/до, таки/зрозумів, все/таки, що/до, хтозна/з/ким, як/най/серйозніше.

За будовою частки поділяються на **прості** і **складені**. Простими називаються ті, що складаються з одного слова. До них належать усі

первинні частки, а також більшість однослівних вторинних часток: *ще, же, би, навряд, мов, лише, тільки, навіть, ось, саме* та ін.: *Тільки музика хай виграє, Бо душа у мене є* (Гал.).

Складені частки складаються з кількох слів. Найчастіше вони включають просту частку, що підсилюється або іншою простою часткою, або сполучником, або прийменником: *трохи не, навряд чи, ще й, хай би, еге ж, тільки і, що за, невже ж, лиш би* та ін.: *Та хоча б вижив... Славний він хлопець* (Гонч.).

◇ **Перепишіть речення. Знайдіть частки, що походять від інших частин мови. Які стилістичні відтінки вони вносять у висловлювання? Перевірте себе за довідкою, що подана нижче. Заповніть таблицю «Групи часток за значенням», записавши у відповідні колонки частки.**

1. В тридев'ятому царстві, в одному государстві жив собі селянин (Нар.тв.). 2. Один Тимко згадав про старого і розшукав його межі підводами (Тютюнник). 3. Хоч був тато грізний, а просто дуже нас жалував (Марко Вовчок). 4. Коли б мені отих дітей Найти де-небудь (Шевченко). 5. А що воно видать, що чувати у білому світі? (Г. Тютюнник). 6. Де вже мені те пожалування? (С. Складенко). 7. Вчилася вона так собі і завжди клянчила, щоб їй підказували (О. Гончар). 8. Хто його розбере тепер, куди ми посуваємось (Л. Українка). 9. А Бог мовчав, бо іншого любив (Д. Павличко). 10. І це ще сто років тому таке діялося? (Д. Гуменна). 11. Повісті він друкувати не хотів, а коли вже й погодився, то тільки з умовою, що я змалюю Данила Галицького добрим мужицьким королем. (Р.Іваничук). 12. Хати не було. Була сама піч з високим комином (О. Довженко). 13. І врожай цього літа негустий удався, тепер осінь мала й те згноїти... (П. Мирний). 14. Чи в Києві, чи в Полтаві, чи в самій столиці ходив чумак з мазницею помежи крамниці (С. Руданський). 15. Саме напровесні Настя злягла (М. Коцюбинський).

Довідка

За походженням частки поділяються на **первинні (непохідні)** і **вторинні (похідні)**. До **первинних** часток належать ті, які в сучасній українській мові не виявляють ні словотвірних зв'язків, ні формальних співвідношень з іншими частинами мови. Наприклад: *не, ні, же, ж, бо, но, ну, он* та деякі інші: *Он глянь, – у тім раї, що ти покидаєш, Латану свитину з каліки знімають* (Шевч.).

Більшість у мові становлять **вторинні (похідні)** частки, тобто ті, що перейшли від інших частин мови: **відприслівникового** походження: *прямо, рівно, точно, просто, приблизно, вже, куди, там, тут*. (Наприклад: *Я нічого не думав, а просто милувався краєвидом* (Коц.));

відзайменникового походження: *воно, це, собі, тобі* (Наприклад: *Жив собі багатий пан* (Нар.тв.));

віддієслівного походження: *знай, дай, давай, мовляв, бач, було* (Наприклад: *Люди **знай** їздили по шляху* (Мирн.));

частки, співвідносні із **сполучниками**: *та, і, й, а, бо* (Наприклад: *Чогось уже і ти став непривітний* (Л.Укр.) та **вигуками**: *о, ой, ну, геть*, наприклад: *Сонце вже **геть** було нахилилося до Заходу* (Фр.)).

◇ Поясніть різницю у написанні. Визначте частини мови.

Авжеж - а вже ж, щоб – що б, якже – як же, тож – то ж, так-от – так от, нінащо – ні на що, абиде – аби де, чимало – чи мало, теж – те ж, хтозна – хто зна.

◇ Ви приїхали на Сорочинську ярмарку. Напишіть твір-мініатюру, використавши слова *давай, саме, рівно, як, це, щоб* в одному з речень слово виступало повнозначною частиною мови, а в другому – часткою, а також з уживанням часток *і (й), мов (немов), наче (неначе), як, що* та однозвучних з ними сполучників.

◇ Доберіть до українських прислів'їв російські відповідники, з'ясуйте відмінне і спільне в них, поясніть значення.

Який ефект створюють заперечні частки: *заперечення, інтенсивного ствердження, нанизування*?

Учені доводять, що частка *не* є найбільш уживаною у нашому мовленні. На вашу думку, яка причина такого явища? Поясніть правопис частки *не*.

Буряк не/ дурак: на дорозі не/ росте, а все в огороді. Як твоє не/ мелеться, то не/ бігай з кошиком. Прийшли не/прохані, підемо не/кохані. Дорогі гості та в середу трапилися. Не/ з одного колодязя воду пив. Журба сорочки не/ дасть – не/ потурай журбі – вона тебе ножом під серце, а ти їй під ніс перцю. Не/ кажи те, що знаєш, а завжди знай те, що кажеш. Лежить собака на сні – і сам не/ буде їсти, і другому не/ дасть. Язык, язиче, в мені сидиш, а мені добра не/ зичиш.

(Вода и камень точит. Язык мой- враг мой. Худой мир лучше доброй ссоры. Собака на сене. Слово – серебро – молчание – золото. Слезами горю не поможешь. Сапожник без сапог ходит. Прошел огонь и медные трубы. Незванный гость – хуже татарина. Жди у моря погоды. Есть квас, да не про вас. Губа не дура, язык не лопатка – знает, что горько, что сладко. Вынь да полож.)

◊ Прокоментуйте таблицю 4. Перевірте правильність тлумачення і прикладів за «Українським правописом». Додайте приклади, які уточнюють правила написання заперечних часток.

Таблиця 4

Правопис заперечних часток

Не	
Разом	Окремо
1. Із словами, що без не не вживаються: <i>немовля, невід</i>. 2. З іменниками, прикметниками, прислівниками тоді, коли утворюється нове слово, яке можна замінити синонімом без не: <i>недовір'я – підозрілість</i>. 3. У префіксі недо- (позначає неповну ознаку або дію): <i>недоконаний</i>. 4. Із дієприкметником без залежних від нього слів: <i>Бурею вривалися у незруйновані чисті міста</i>.	1. Із числівниками, займенниками, службовими словами: <i>не три, не такий</i>. 2. Із дієсловами: <i>не хотів, не виконано</i>. 3. З іменниками, прикметниками, прислівниками при протиставленні: <i>Вона мені не ворог, а подруга</i>. 4. З іменниками, прикметниками, прислівниками, якщо в реченні є заперечення: <i>Чи не близько він підійшов?</i>
Ні	
1. У заперечних займенниках, якщо після ні немає прийменника: <i>ніхто, ніщо, нічий</i>. 2. У заперечних прислівниках: <i>ніде, нітрохи</i>. 3. У словах, які без ні не вживаються: <i>нівечити</i>.	1. Якщо ні заперечує наявність дії, ознаки предмета: <i>ні місто, ні село</i>. 2. У займеникових сполученнях, якщо після ні є займенники з прийменником: <i>ні на чому, ні до кого</i>.

До поданих дієприкметників додайте частку *не* і побудуйте з ними речення так, щоб в одних випадках частка *не* з дієприкметником писалася разом, а в інших – окремо.

Помитий, розташований, обдуманий, реалізований, підписаний, пробитий, ржавіючий, рекомендований, забезпечений.

◊ Напишіть частку *не* разом або окремо зі словами і поясніть написання.

(Не) мічний; (не) слава; (не) боязкий, а хоробрий; (не) абиякий; (не) зважаючи; (не) зчутися; (не) досушити; (не) мовби; (не) ясний, а темний; (не) билиця; (не) добрий; (не) наче; (не) ук; (не) досягати; (не) зайнятий справами; (не) до речі; (не) зустрічати; (не) з руки; (не) навидячи; (не) абищо; (не) года; (не) з'ясоване досі питання; (не) довіра; (не) рішуче; (не) поспішаючи; (не) злий; (не) щадний; (не) інакше.

◇ Прочитайте текст. Визначіть його основну думку. Чи погоджуєтесь ви з автором? Як автор доводить, що світ, час, в якому протікає буття, - неповторні? Як частки створюють естетику неповторності?

З'ясуйте, яку роль у тексті відіграють частки, до якого розряду вони належать. Поясніть правопис часток. Виконайте морфологічний розбір трьох часток на вибір.

Мабуть, ще людство
дуже молоде.
Бо скільки б ми
не загинали пальці, -
XX вік! - ай досі де-не-де
трапляються іще неандертальці.
Подивисься: і що воно таке?
Не допоможе й двоопукла лінза.
Здається ж, люди,
все у них людське,
але душа ще з дерева не злізла (Л.Костенко).

Радимо прочитати
**Книга «Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних».-Харків:
Прапор, 2006.**

З рецензії на книгу:

Безперечно, книжка є прекрасним посібником для вивчення поезії Ліни Костенко сьогодні, в суспільстві поламаних кодів, коли літературу можна клепати на комп'ютері і видавати масово і для маси. Що ж, маємо добу девальвації Слова як коду правди, літератури — як мистецтва слова, поета — як медіума історії. Автори статей, розміщених у цьому виданні, спрямували літературознавчі проєкції та інтерпретації в майбутнє, здійснивши завдяки своєму аналітичному інструментарію нове прочитання поезії, витворивши інтелектуальний простір українського коду від шістдесятництва до сьогодення через Слово Ліни Костенко (Дмитро ДРОЗДОВСЬКИЙ).

Схема морфологічного аналізу частки:

1. Аналізоване слово.
2. Група за місцем і роллю в мовних одиницях (фразова, словотворча, формотворча).
3. Група за походженням: первинна (непохідна), вторинна (похідна).
4. Група за морфологічним складом (проста, складена).
5. Правопис.

♦ **Перекладіть подані нижче частки українською мовою і складіть з ними речення. Порівняйте правопис часток в обох мовах. Скористайтеся порадами відомого письменника Б.Антоненка-Давидовича.**

Ведь, даже, ли, -либо, кой-, -ка, только, вовсе не, разве, неужели, не то...не то.

Часто трапляється помилка навіть у сучасних художніх творах типу: «*Не то* справді хотів спати, *не то* тільки вдавав, що хоче». Такого вислову нема в українській мові — його механічно перенесено з російської, де цілком природно звучить фраза: «*Не то* действительно хотел спать, *не то* делал вид, что хочется». По-українському відповідником до російського вислову *не то* — *не то* буде *чи то* — *чи*, наприклад: «*Чи то* так сонечко сіяло, *чи* так мені чого було! Мені так любо, любо стало» (Т. Шевченко); «Одна з таких *чи то* каменюк, *чи то* маленьких скель стирчала тільки за метр від берега» (Ю.Шовкопляс).

Частка ж (або, якщо попереднє слово кінчається на приголосну, же) в одних випадках відповідає російській частці же, як ось, приміром, у приказці: «За моє жито мене ж і бито», в інших — ні. Скажимо, у фразі «Та ти ж сам бачив» частка ж більше відповідає російському слову *ведь*: «Да *ведь* ты сам видел». Бувають випадки, коли в українській фразі краще поставити сполучник а, хоч у відповідній російській фразі стоїть частка же: «Братья работали, я же сидел» — «Брати працювали, *а* я сидів».

Частка ж (же) часто надає фразі підсилювального (або виправдувального) характеру: «Я ж не хотів цього»; «Я ж не думав, що так воно обернеться», — хоч ліпше «Та я не хотів...»; «Та я не думав...».

Іноколи російській частці же відповідає українське бо: «Та йди-бо сюди!»; «Та годі-бо тобі!», — або частка но: «Сядь-но та розкажи».

Рефлексія і самоперевірка

- Поясніть, чому частка належить до службових слів?
Яка роль часток у мові?
Які частки називаються формотворчими, а які — словотворчими?
Проілюструйте прикладами.
Від яких частин мови утворюються похідні частки?

Чи завжди частка *ні* має заперечне значення?

У поданому реченні знайдіть частки і дайте їм характеристику: «Творець — це, власне, той, хто здатен у вимірі теперішнього почути голос часу, який настане, і кристалізувати його в «непередбаченому слові» (О.Пахльовська).

Тема для розмови

Професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимир Моренець запровадив назву «Культура какби». Учений наголошує на глибокому протистоянні між філософією какби, яка увірвалася у вир життя в ХХ столітті, і справжньою творчістю, великим талантом, вічним мистецтвом. Саме це маленьке слівце є наслідком викривлення історичного дзеркала.

«Під кінець ХХ століття какби почало множитися, ширитися, розповзатися по всій малоросійськомовній площі мільйонами і мільярдами черв'яків-вірусів, виїдаючи мовця зі слова і слово із мовця навіть в інших мовах. Тепер землю нипають мільйонні череди знелюднених слів і німі, безсловесні тіні, неначе тумани різних років, які ніколи не зійдуться і нікому нічого не повідають, бо що вони насправді можуть сказати какби?!» Яка частиною мови виражається слово *какби*?

Яка ваша думка стосовно культури *какби* і *тіпа*? Обговоріть цю проблему в класі.

◇ Завдання додому

Продовжіть думку: «Кожен вірш — це жива істота, в якій є своя душа. Ця душа складається з думок, почуттів, внутрішньої музики та магії звучання». Напишіть виступ на конференцію.

Тема 30. Зв'язка. Вигуки, їх ознаки та розряди

Людина говорить не тільки для того, щоб виразити думку. Людина говорить також, щоб подіяти на інших і виразити свої власні почуття.

Ж.Вандрієс

Комунікативна розминка

На вашу думку, жаргонний лексикон у сучасній комунікації — це своєрідна мовна картина світу мовної особистості чи симптом її культурної кризи, яку супроводжує звуження індивідуального словника?

Ви їдете в купе з молодими людьми, у мовленні яких час від часу чуєте «Вау!», «Відпад!», «Клас!», «Абзац!», «Кльово!», «Ульот». Один із них звертається до вас з проханням.

Складіть короткий діалог з використанням дієслівних зв'язок *бути, стати, здаватися, називатися, перетворитися на, являти собою, залишатися* (на вибір), що передає вашу розмову з незнайомим маловихованим хлопцем. Поміркуйте, які вигуки вживатимете у репліках ви, а які - співрозмовник.

Запам'ятаймо

Дієслівні зв'язки *бути, становити, являти собою* виконують суто граматичну роль і позбавлені семантичного навантаження. Наприклад: *Щоб була вона за матір (Т. Шевченко); Тітусю, не журіться: я стану за вчителя і вас до себе візьму (Т. Осмачка).*

◇ Вас запросили взяти участь в Інтернет-конференції «Мова – інтелектуальний портрет людини». Ознайомтеся з текстом попереднього доповідача. Визначте стильову належність, основну думку автора. Випишіть прийменники, сполучники, частки, з'ясуйте їх значення і роль у тексті. Підготуйте короткий виступ-схвалення (незгоду, сумнів, подив), використовуючи вигуки для вираження емоцій, почуттів та волевиявлень, які подані в довідці.

Погані слова можуть «накликати» на здоров'я людини серйозні ускладнення, ламається нервова система і організм у цілому...Образливі слова, виявляється, викликають збільшення об'єму газу імперилу, який чіпляється до наших судин і роз'їдає їх, немов іржа. Наведу приклад вчених колег із Московського науково-дослідного інституту мовознавства про згубну дію лихих слів на все живе. В ботаніці є свій «піддослідний кролик» - рослина арабідоксис. Роль лайливої людини над насінням цієї рослини виконував генератор хвиль. Емоційність лайливих слів він підсилив у 100 разів. Негатив був рівнозначний радіаційному опроміненню в 40 тисяч рентген. Результат експерименту – шокуючий. Майже все насіння загинуло від розриву ланцюжків ДНК, безладного перемішування генів і руйнування хромосом (Л.Мацько «Мова – інтелектуальний портрет народу»).

Довідка

Вигук – це окремий і особливий розряд слів, які служать для безпосереднього вираження різних емоцій і волевиявлень.

Наприклад: *Геть! Не глузуй (Леся Укр.); Не жартуй наді мною, будь ласка, і говорячи, не мовчи (В.Симоненко); Людей і долю проклинають не варт, їй-богу (Т.Шевченко).*

Вигуки стоять осторонь від повнозначних частин мови, тому що не мають власного лексичного значення і граматичних ознак, властивих іменам (рід, число, відмінок) і дієсловам (особа, час, спосіб, вид, стан). Вони не змінюються, не виконують синтаксичних функцій.

Однак вигукам властиві особлива інтонація та особлива експресивна забарвленість: **Овва!** Який розумний! (Неч.-Лев.); Ой нене, сум! Нум плакати, нум (Леся Укр.).

Від вигуків утворюються інші частини мови: *ойкати, охоньки, айкання, хекання* тощо.

Прокоментуйте таблицю 1

Таблиця 1

Розряди вигуків за значенням

вигуки, що служать для вираження емоцій, почуттів	вигуки, що служать для вираження волевиявлень
Виражають радість, захоплення, подяку, лайку, привітання, прощання або сум, страх, іронію, докоряння, недовір'я, сумнів, роздумування тощо: <i>ура!, спасибі!, ах, ех, господи, фу, тьфу, ого-го!, жах!, матінко!, браво!</i> Наприклад: Ой, світе мій, це ж буря! (Тич.); Прощавай, учителю. Спасибі за науку (Мал.)	вигуки-імперативи, тобто вигуки, що виражають спонукання до якоїсь дії або оклик, бажання повернути чийось увагу: <i>Годі! Шабаш! Геть! Цить! Ну! Стоп! Алло!</i> та ін. Наприклад: Геть, думи сумні! (Леся Укр.); Та цитьте, чортові сороки. – Юпітер грізно закричав (Котл.); – Марш звідси! Я тут житиму (Вишн.).

Реалізація семантичного поля вигуків значною мірою залежить від мовленнєвого контексту і ситуації висловлення.

Корисно знати

Група психологів Московського педагогічного інституту іноземних мов під керівництвом професора В.Арт'омова експериментальним методом довела наявність 11 гіпотетичних «зон» і 142 назви емоційних станів: радість, переляк, ніжність, здивування, байдужість, гнів, печаль, зневага, повага, сором, образи.

Особливістю емоційних вигуків є їх семантична поліфункціональність. Спостереження фактів живого і художнього мовлення, проведені мовознавцем Л.Мацько, підтверджують, що найбільш багатозначними є

емоційні первинні вигуки одно-, двофонемного складу: а!, о!, у!, ай!, ах!, ох! Дослідниця зафіксувала близько двадцяти типів мовленнєвих реалізацій емоційно-змістових варіантів вигука о!

Любов Іванівна Мацько – доктор філологічних наук, професор, академік Академії педагогічних наук України, відомий учений у галузях української теоретичної лінгвістики, лінгвориторики, соціолінгвістики, етнолінгвістики, лінгводидактики середньої і вищої школи.

◇ Прочитайте речення. Назвіть службові частини мови, які вжиті в реченнях. Виконайте морфологічний розбір підкреслених слів. Визначте типи речень.

Поміркуйте, в яких значеннях уживається вигук О. Які значення цього вигуку не знайшли відображення в реченнях? Випишіть з художньої літератури речення з іншими значеннями цього вигуку.

1. О, вже, мабуть, натворила щось (А.Головка). 2. О, яка краса, друже мій, радій! Гей, береза біла срібнокорая! (В.Сосюра). 3. О, Моно Лізо, Моно Лізо, Ви усміхніться ще хоч раз (С.Галябарда). 4. О лишенько, о Боже! (О.Гончар). 5. О Господи мій Боже – прости це зло їм всім... С.(Галябарда). 6. О, як усе навколо розцвіло (В.Сосюра). 7. О, тепер бачу, що в твоїй голові трохи поменшало полови (М.Стельмах). 8. Гей, шуміть, вітри крилаті, в пшеницях густих (В.Сосюра). 9. О часе! Часе мій! Хоч ти почервоній! (Є.Плужник). 10. О, який я щасливий (О.Довженко). 11. О-о, я з охотою!-вклонився офіцер, підносячи її руку, сказав офіцер (О.Десняк). 12. О, в мене й мокре горіло б (О.Гончар). 13. О днів прийдешніх обрії безмірні, О тишино моїх маленьких рим! (Є.Плужник). 14. О, Господи, Пречиста Матір Божа, Це ж за який такий смертельний гріх На чужині страждає бранець кожен...(С.Галябарда). 15. О, знайшов, - майже вигукнув Марко, так що на нього всі за тицькали (Г.Тютюнник). 16. О, зірко України, ти світи, Світи ясніше на небеснім прюзі ...(С.Галябарда). .

◇У селах і досі зберігаються звичаї "шапкування": люди старшого віку, зустрічаючись, трохи піднімають головний убір або придолонюють до грудей руку. І вітаються: "З святим днем будьте здорові!", "З Різдва Христовим!", "Христос воскрес!" . "Здрастуйте у Вашій хаті", "Доброго здоров'я, мир вашому дому!". Які функції виконують такі привітання? А які вітання відомі вам, уживані у вашій місцевості? Запишіть. Визначте їх розряд за походженням. З'ясуйте, чим вони відрізняються від службових частин мови.

◇ Прочитайте текст. З'ясуйте їх стильову належність, тип мовлення, основну думку автора. Яке смислове навантаження виконують слова „зрастуй”, «до побачення»? Якою частиною мови виражаються, які функції в реченні, в тексті виконують? Випишіть частки і дайте їм морфологічну характеристику. Визначте вигуки за походженням. Виконайте синтаксичний аналіз підкресленого речення.

1.

Вмираючи, батько сказав синові: „Оце, сину, я вмираю. Якщо хочеш зберегти це добро, що я тобі покидаю, до того ще й придбати,— то роби в полі так, щоб нікому не казав першим „зрастуй”, їж хліб з медом, а в свято одягай нові чоботи”. Сказав це і помер.

Син так і робив. Ні з ким не вітався, їв хліб з медом, а в свято носив нові чоботи, а ті, що вже були на ногах, закидав на горище.

Пройшов деякий час і син дожився до того, що вже немає за що купувати ні мед, ані чоботи. „Ні, не гаразд!— міркує він.— Це батько навчив мене на лихо, треба робити інакше”. Почав він раніше всіх людей їздити в степ, да ото робить коло шляху, а люди їдуть та всі до нього здоровкаються. Цілий день працює. Стомиться, сяде їсти самий хліб з водою. Він йому здається солодким, як з медом. А в неділю дістане з горища чоботи, почистить їх, одіне,— вони в нього, як нові. Через таку працю почало господарство його прибувати.

І тоді тільки син зрозумів батьківський заповіт: що треба раніше всіх бути в полі, щоб люди до нього вітались, а не він до них; працювати до втоми, щоб, як сяде їсти, хліб був смачний, як з медом, і щоб гарно ходити на свято, то треба чоботи хоч і старі, але чистити, щоб вони були, як нові, завжди («Батьків заповіт». Легенди та перекази).

2.

Ну, значить, переїхали ярком, взяли праворуч, та понад ярком, понад ярком прямісінько у Вербовий хутір.

- Тр-р-р! Драстуйте, бабусю!

- Драстуйте!

– Де тут, скажіть, будь ласка, кривий Степан живе?

– Кривий Степан?

– Еге! Мисливець.

– За четвертою хатою повернете у вуличку. Тією вуличкою у самісінький двір так і в'їдете.

- Спасибі, бабусю! (Остап Вишня «Мисливські усмішки»).

3.

Ну навіщо «до свідання»

Ти говориш на прощання,

Коли є слова, як диво:

«До побачення!», «Щасливо!»?

Будьте здорові! - Ходіть здорові!

(Щирості стільки в кожному слові!)

Тож на все добре вам! і Прощавайте!

Прошу, заходьте, не забувайте!

(Валерій Маснюк)

За походженням вигуки поділяються на два типи:

1) **первинні**, утворені давно з окремих звуків: *ой!, ай!, о!, а!, е!, ой-ой!, ну!, ба!, ага!, еге!* та ін.;

2) **вторинні**, або **похідні**, утворені від інших частин мови, а саме:

- від іменника: *жах!, господи!, боже!, матінко!, горенько!* та ін.;

- від дієслів: *подумаєш!, прошу!, прощавайте!* та ін.;

- від іменників у сполученні з займенниками та прикметниками: *брат ти мій!, світе мій!, матінко моя!* та ін.

Невелика група вигуків є запозиченими з інших мов: *алло!* (англ.), *караул!* (тур.), *стоп!* (англ.), *капут!* (нім.), *браво!* (італ.), *полундра!* (англ.). Наприклад: **Стоп!** Ялта! Фу! – Ну, як?(Вишн.), – **Браво**, пане Броніславе, **браво!** – похвалив його чорнявий товариш (Бедз.).

◇ **Укладіть таблицю: запишіть в одну колонку непохідні (первинні) вигуки, а в другу – похідні (вторинні). Складіть діалог «На озері», використовуючи п'ять-сім вигуків (на вибір), в яких у значенні вигуків уживаються повнозначні слова чи сполучення слів.**

О, ну, на добраніч, матінко, алло, Боженко, гей, пхе, рятуйте, ай, добридень, леле, ой, гляди, годі, киш, кукуріку, овва, спасибі, ох, ой лишенько, хай йому грець, жах, ех, страх, гов, ух, до побачення, е, еге, горенько, дурниці, гм, фу, даруйте, йой, ага, о Боже, цитьте, прощайте, хай йому біс, жах, шах, даруйте, горенько, от тобі й маєш.

◇ **Перепишіть, розкриваючи дужки. Поставте пропущені розділові знаки, перевірте себе за довідкою, поданою нижче. Поясніть правопис вигуків і звуконаслідувальних слів. Визначіть, до якої групи за значенням їх слід віднести.**

1. Не жартуй наді мною, (будь) ласка, і, говорячи, не мовчи (Симоненко). 2. Людей і долю проклинають не варт (їй) богу (Шевченко). 3. Грім загукає голосно до всіх хліборобів: “Ого (го) (го) (го) (о) (о) (о)!!! Гей вста-ва-й-те-е-е! По-р-ра-а-а! Пора засівати землю!” (Цюпа). 4. Гей в(йо) карий! Гатйте гніда Краймо лемішем землицю (Лепкий). 5. Гай (гай) пролетіли твої весни, і вже сивина як стигле жито падає на очі (Стельмах) 6.

Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін: ку (ку) (ку)! ку (ку)! – і сіє тишу по травах (Коцюбинський). 7. – Магай (бі). – Дякувати (Леся Українка). 8. Цю (цю) скажені схаменіться (Шевченко). 9. Ов(ва) Не вихоплюйся синку з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися (Коцюбинський). 10. Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: (че) (че) (че)!.. Зацвірінькав горобець: (цвірінь) цвірінь!.. (Коцюбинський). 11. (Далєбі) не знаю, що й діяти (Нечуй-Левицький).

Довідка

Вигуки, що повторюються або вимовляються протяжно, пишуться через **дефіс**. Наприклад: **Тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трйю-тіх-тіх...** (Коц.).

Після вигуку ставиться кома або знак оклику. Наприклад: **Ова! Який розумний!** (Неч.-Лев.).

Знак оклику ставиться і після вигуків, що виступають еквівалентами окличних речень. Наприклад: – **Гей, Цоб! Цабе, рябий, тпру!** (Нар.тв.).

Вигук *ой* може не виділятися комою в реченнях, що мають пісенний характер, наприклад: **Ой дощів мені треба, дощів, а не поту, бо той піт прилипа до брудної сорочки, як плугатар кінчає роботу** (Тич.).

Не виділяються розділовими знаками вигуки на початку речення, якщо стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання. Наприклад: **Ах ви, мрії, ви милі, дитячі, як обличчя за дальнім вікном** (Сос.); **О, ой**, що стоять перед звертаннями і тісно з ними пов'язані інтонаційно, виступають у ролі часток і комою теж не виділяються. Наприклад: **І погляд твій німий, о мати, понад землю загримів** (Рильськ).

Якщо вигук, який стоїть усередині речення, вимовляється з підсиленням, після нього ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з малої букви. Наприклад: **Ой, горенько! косо моя!, косо моя золотая! Ой, лишенько! красо моя! красо моя молодая!** (Л.Укр.).

◊ Укажіть у реченнях звуконаслідувальні слова. Визначіть їх функцію в реченні: безпосередній вияв реального світу (явищ, дій, предметів природи чи відображення звукових ознак дійсності через уявлення мовця? Що споріднює звуконаслідувальні слова з вигуками? Виконайте фонетичний аналіз підкресленого слова

1. “Отже, – думав він, наморщившись по лекції, – поки станеш паном – треба балакати по-пташиному. Кра-кра! – згадав він склади. – Се зовсім як ворона. Або: ку-ку! – наче зозуля кує” (Коцюбинський). 2. Гу-гу-гу-у! – застогнав пугач серед лісу. 3. Брязь!.. дзень!.. брязь!.. дзень!.. Валка рушила (Панас Мирний). 4. Летять у вирій журавлі, прощаючись надовго з нами своїм “кру-кру” (Лепкий). 5. Іду. Коли чую: кулетмет як засокоче: со-

ко-ко-ко. А потім гармата як ревне: гур-гур! А земля – хилить, хилить. 6. Кар! – тривожно заскрипів птах і витягнув посивілу шию (Стельмах). 7. Дзелень, дзелень!.. – забило на вежі, видко, дев'яту годину (Головко). 8. Хтось бив праником по шматтю: апть, апть, апть (Тютюнник).

Уведіть подані звуконаслідувальні слова в речення так, щоб вони виконували синтаксичну функцію підмета, присудка чи додатка.

Звуконаслідувальні слова - це окрема група вигуків, за допомогою якої передаються, відтворюються різні звуки природи, тварин, птахів, машин тощо: *гав-гав, кахи-кахи, брязь!, дзелень-дзелень!* Наприклад: *Дзень-дзелень... дзень-дзелень! Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокі (Коц.); Чув тільки, як за стінами падали, зривались і падали в м'яку землю яблука. Гуп-гуп-гуп... (Цюп.).*

Звуконаслідувальні слова, на відміну від вигуків, у мовленні можуть бути разовими і не ставати одиницями мови. Вони відображають звукове уявлення мовця про конкретне звучання, що залежить від артикуляційно-акустичних і психологічних факторів самої особистості.

Використовуються найчастіше в розмовному і художньому стилях. Звукообразна інформація, що міститься у звуконаслідуваннях, зазвичай доповнюється мовцем, інформацією інших слів, найчастіше іменників та дієслів.

Наприклад: *-Бов! Бов! Бов! – не стихає на всіх дзвіницях передзвін, і співає хор на переходах (А.Хижняк).*

Звуконаслідування відрізняються від вигуків своєю фонетичною варіантністю, про що свідчить їх графічне відображення. Це частіше спостерігається в художній літературі.

Субстантивуючись, звуконаслідування, як і вигуки, можуть виступати у функції підмета (наприклад: *Твоє журливе “ку-ку” спливало, як сльози по плакучій березі (Коц.);* чи додатка (наприклад: *І вітер, як жебрак на лірі, Своє маленьке “лірі-лірі” Стихенька бренькає під плотом (Леп.).*

Можуть функціонувати і як присудки (наприклад: *– Мовчу я, а в самого серце тільки стук – стук – стук, стук – стук – стук (Тют.).*), і як відокремлені обставини, наприклад: *Кує зозуля, б'ючи молоточком у кришталевий дзвін своє ку-ку! – ку-ку!, і сіє тишу по травах (Коц.).*

Звуконаслідувальні слова, як і вигуки, служать для творення іменників і дієслів: *дзенькати, дзенькіт; гупати, гупання; квакати, квакання* тощо.

◇ Зверніться до тлумачного словника української мови. Чи пояснюються в ньому вигуки і звуконаслідування? Думку обґрунтуйте.

Корисно знати

У 2009 році Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова видало книгу Любові Мацько «Українська мова в освітньому просторі». Книга містить розділ, в якому на численних прикладах з художньої літератури розглядаються особливості вигуків та звуконаслідувань в українській мові.

◇ Перепишіть. Підкресліть вигуки один раз, однозвучні частки – двічі. Поставте пропущені розділові знаки. З яким значенням виступає частка, однозвучна з вигуком, і яке значення має вигук?

1. Гей на всі простори на Карпати-гори розлітайся слово розлітайся клич. 2. Гей сміло стань гей прямо глянь ти ворогам у вічі (Рильський). 3. 4. – 5. – Ну й що з ним? – спитала тривожно Корнієва жінка (Гончар). 6. Ну хто б у римській Енеїді Хорола й Ворскли не пізнав (Рильський). 7. От як У вас же були теорії не такі старосвітські (Леся Українка). 8. Нічого не второпаю. От голова га? (Довженко). 9. – Еге так воно й було, – тихо сказав він. – Отоді я мабуть і ніжик свій загубив (Збанацький). 10. – Еге! Це не ваші груші. Бабуся казали, що це груша батькова, а не дядькова, – говорили діти та все збирали груші (Нечуй-Левицький). 11. Що ж тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив! (Леся Українка) 12. А що ж То й ходімо (Шевченко).

◇ Прочитайте уголос уривок з усмішки Остапа Вишні «З крякухою на озері». Як передаються емоції героя? Яка семантика вигуків і звуконаслідувань? Яку смислову, текстоутворювальну функцію вони виконують? Виконайте фонетичний і морфологічний аналіз підкреслених слів.

Ви коли-небудь полювали з крякухою? І взагалі ви знаєте, що таке єсть крякуха? Не знаєте? Ай-ай-ай-ай! Як же це так, що ви не знаєте, що таке кр-якуха?! Крякуха, або як її ще звать - "підсадна" качка, така ніби собі звичайнісінька зовні вуточка, менша від свійської, менша від крижня, але більша за чиря.

...Характерна її особливість та, що коли вона бачить чи чує навіть у повітрі льот чи то поодинокі качки, чи качиної зграї, вона "кричить", "крякає", закликаючи літаючих своїх родичів присісти до неї познайомитися.

- Ках! Ках! Ках! Пожалуйте до мене! Ках! Ках! Ках! Дуже вас прошу! Ках! Ках!

Ото, значить, і править крякуха за принаду для диких качок.

Хочете знати "техніку", тобто, як крякуху пускати на озеро, чи на річку, щоб вона вам качок підманювала? Дуже просто.

На одну лапку в крякухи нашивається панчішка така шкіряна, а до тої панчішки кільце невеличке прикріплене.

На довгому шнуркові, що прив'язується до кільця на крякушиній лапці, прикріплюється "грузило" - чи то гирка, чи просто собі важенький камінь, який поринає на дно в озері, а на шнурку плаває прив'язана крякуха, мов на котві, на якорі.

Даєте їй невеличку площу, ну так чотири-п'ять квадратних метрів плеса, де вона, купаючись та тихенько кахкаючи, плаває.

А ви на човні забираєтесь у густу кугу чи в очерет, замасковуєтесь, сидите й чекаєте... Та, сидючи, від скуки перемовляється з крякухою: Тась! Тась! Тась!

А вона вам на відповідь тихенько й лагідно: Ках! Ках! Ках!

Аж ось крякуха різко й тривожно, аж ніби захлинаючись: Ках-ках-ках! Ках-ках-ках!

В голосі тривога, неспокій, істерика, і сама вона аж ніби пірнути в воду збирається. Стежте! То шуліка-яструб наглядів вашу крякуху й кружляє над нею!

Не ловіть гав! Бо стрілою впаде яструб, і не матимете ви крякухи... Пильненько вдивляйтеся, чи не промайне у воді чи на очереті тінь від крякушиного погубителя... І не вагайтесь, як помітите його: Бах! Встрелили ви яструба чи не встрелили, а проте одігнали; вдруге навряд чи заманеться йому поласувати вашою крякухою...

Заспокоїлась крякуха, заспокоїлись ви...

Чуєте знову: Ках! Ках! Ках!

Але це "ках" якесь непевне, байдуже...

То птичка пурхнула через озеро; може, очеретянка, може, бугайчик, а може, по рясці пробігла чорнявенька дика курочка.

І знову тихо... І от вам призивне: Ках! Ках! Ках! Ках! Ках!

Скільки ніжності й кокетства лукавого в голосі...

- Я тут! Я тут! До мене, друзі!.. Ви дивитесь угору - пропливає зграйка чирят... Не всі обов'язково сідають на крякушин заклик, але часто-густо все-таки сідають... (Остап Вишня).

◇ На основі власних спостережень складіть розповідь про життя лісу навесні, використовуючи вигуки та звуконаслідувальні слова. З якою стилістичною метою вони вживаються?

Схема морфологічного аналізу вигуку:

1. Аналізоване слово.
2. Група і підгрупа за значенням.
3. Група за походженням: первинний, вторинний.
4. Правопис.

Рефлексія і самоперевірка

1. Чим відрізняються вигуки від повнозначних і службових слів?
2. Яку роль вигуки виконують у мові?
3. Назвіть розряди вигуків за значенням.
4. З якою метою вживаються звуконаслідувальні слова? Наведіть приклади.
5. Чи завжди вигуки відділяються розділовими знаками?
У поданому реченні знайдіть вигуки і дайте їм характеристику:

Тема для розмови.

«Людина говорить не тільки для того, щоб виразити думку. Людина говорить також, щоб подіяти на інших і виразити свої власні почуття», - написав французький мовознавець Жозеф Вандрієс. Як ви розумієте ці слова? Обговоріть це в класі.

◇ Завдання додому

Випишіть із фразеологічного словника української мови фраземи, в яких наявні вигуки і звуконаслідувальні слова або похідні від них іменники і дієслова.

ПІСЛЯМОВА

Сучасний український філософ Сергій Кримський доводить, продовжуючи тезу Григорія Сковороди, що життя наше вимірюється не так удовж – кількістю прожитих років, зношеного одягу і спожитого хліба, як у височінь ціннісного сходження. Ця височінь значною мірою досягається мовою, у семантиці якої акумулюється цивілізаційний досвід попередніх поколінь носіїв мови, кодуються концепти духовного життя етносу, формується ментальна матриця, яку можна пізнавати в різних текстових формах (Л.Мацько).

Мова є одним із найважливіших засобів профілізації старшокласників. Усі ланки середньої загальноосвітньої школи мають своїм завданням навчати і виховувати учнів. Щоправда, ще далеко недостатньо якісно ми виховуємо мовне чуття і «мовомислення». Але ж «тільки слово об'єктивує думку» (О.Потебня), «слово є засобом розуміти іншого, як самого себе» (О.Потебня) і розуміти самого себе як іншого.

Особлива увага до старшої профільної школи, оскільки саме в цьому віці активно формується готовність до життя в полікультурному соціумі. Усвідомлене й осмислене занурення у фольклорний і художній текст розвиває в активного й інтелігентного читача пам'ять, увагу, образну уяву, художній смак, «мовомислення і мовотворення» (Л.Мацько), сприяє формуванню умінь аналізувати, інтерпретувати, створювати власні фахові тексти. Через розвинений з допомогою батьків, учителя чи самостійно читацький інтерес, емпатійне переживання, рефлексивне пізнання духовно-моральних норм і культурних цінностей виховується особистість, відкрита до спілкування з іншими народами і культурами: поповнюються її фонові знання, знання лексики і фразеології, що відображає національний характер, виховується громадянин з високим рівнем потреби полікультурного діалогу.

Старша ланка підсумовує та узагальнює весь навчально-виховний процес загальноосвітньої школи, відповідає на духовні, соціальні, культурні, господарські запити суспільства, нації, держави, підготовку вихованців їх до життя і вселяє надію на краще майбутнє, яке випускники повинні створювати власними силами.

Навчальне видання

СЕМЕНОГ Олена Миколаївна

**Урок української мови
у вимірах педагогічної дії**

Посібник

Відповідальна за випуск **А. А. Сбруєва**
Комп'ютерний набір **О. М. Семенов**
Комп'ютерна верстка **М.М.Ячменик**

На обкладинці використано фрагмент репродукції
"Petrykivka. Painted plate" ,
узято із сайту <http://www.photoukraine.com/english/photos/region/4/5>

Здано в набір 07.09.2015 р. Підписано до друку 08.10.2015 р.
Формат 60x84/16. Гарн. Calibri. Друк ризогр. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 16,7.
Тираж 300. Зам. № 73/15

*Виготовлено на обладнанні ФОП Цьома С. П.
м.Суми, вул. Роменська, 100
телефон для довідок (066) 293-34-29*